

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1987

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
KNUD FANØ
LARS N. HENNINGSEN

Tryk: P.J.Schmidt, Vojens
ISSN 0106-4452

Indhold

Dr. phil. <i>Mikael Venge</i> : Slægten Ahlefeldt og Søgård	side	5
Forskningsstipendiat <i>Hans Schultz Hansen</i> : Det industrielle miljø i Sønderborg 1875–1914	–	35
Stud. mag. <i>Nils Vollertsen</i> : Striden om Sli-silden: en økonomisk strid om sildefiskeriet på Slien 1805–1935	–	67
Overbanemester <i>Matthias Matzen Andresen</i> (†): Hyrdedreng og krigsfange	–	89
Cand. mag. <i>Margrete Schultz</i> : Erindringer fra Tønder 1904–1923	–	123

Anmeldelser

Per Ethelberg: Hjemsted – en gravplads fra 4. og 5. årh. e. Kr. (ved arkæolog, Dr. <i>Ole Harck</i>)	–	161
Erich Hoffmann: Spätmittelalter und Reformationszeit (ved forskningsstipendiat <i>Bjørn Poulsen</i>)	–	164
G. E. Hoffmann/K. Reumann: Die Herzogtümer von der Landesteilung von 1544 bis zum Kopenhagener Frieden von 1660 (ved forskningsstipendiat <i>Bjørn Poulsen</i>)	–	165
Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 (ved dr. phil. <i>H. V. Gregersen</i>)	–	167
H. V. Gregersen: Reformationen i Sønderjylland (ved universitetslektor, dr. theol. <i>Martin Schwarz Lausten</i>)	–	169
Poul Andersen: Graasten – et slot og et sogn (ved seminarielæktor <i>Verner Bruhn</i>)	–	172
Zum 150. Jahrestag der schleswigschen Ständeversammlung 1836–1986 (ved adjunkt <i>Christian Skov</i>)	–	175
Theodor Steltzer: Reden, Ansprachen, Gedanken 1945–1947 (ved redaktør <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	–	176
Thomas Steensen: Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert (1879–1945) (ved fhv. højesteretsdommer <i>Frants Thygesen</i>)	–	178
<i>H. V. Gregersen</i> : Skt. Hjælper. En randnote, med replik af oberst J. K. Hansen	–	194

Bognyt

(ved rektor <i>Knud Fanø</i> og arkivar, dr. phil. <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	198
--	---	-----

Noter og nyt

Nekrolog – Landsarkivet for de sønderjyske landsdele – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Institut for Grænseregionsforskning	
Museer –	– 206
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland i 1986 (ved lokalhistorisk konsulent <i>Henrik Fangel</i>)	– 234
Oversigt over årsskrifter og periodica (ved overlærer <i>Ib Andersen</i>)	– 256
Historisk Samfund for Sønderjylland	– 261

Slægten Ahlefeldt og Søgård

af *Mikael Venge*

I middelalderen var Ahlefeldt'erne en vigtig del af det magtfulde holstenske ridderskab, der i flere perioder opnåede en betydelig indflydelse i Danmark. Mikael Venge diskuterer slægtens oprindelse og baggrunden for dens erhvervelse af Søgård, der i århundreder skulle blive slægtens omstridte stamgods.

De ældste Ahlefeldt'er

Slægten Ahlefeldt tilhørte i det 14. århundrede forreste række af det holstenske aristokrati. Flere af slægtens medlemmer var riddere og fremtrædende rådgivere både for de holstenske grever og for den danske konge, Valdemar Atterdag. Dens oprindelse er imidlertid i følge sagens natur dunkel.

I det 16. århundrede, da Rantzauerne ved fantasifuld bistand af kurfyrsten af Sachsens historiograf havde fået opstillet et imponerende stamtræ, ville Ahlefeldt'erne heller ikke stå tilbage. Slægten Rantzau skulle angiveligt nedstamme fra borggreve Wiprecht af Lausitz, hvis søn omkring 1100 udvandrede til Holsten – en ren skrøne, der har været troet helt op til vore dage. Efter samme princip opfandt en vidtløftig, gejstlig kronikør, Johann Letzner (1531–1613), en ahlefeldtsk descendens fra en ridder Hunold, høvedsmand på borgen Alfeld i Sachsen og af kongeligt blod, hvis efterkommer grev Conrad i 1152 skulle være flygtet til Danmark, hvor han blev stamfader til hele den blomstrende ahlefeldtske æt.

Endnu i Olaus Heinrich Mollers imponerende arbejde, »Historische, genealogische und diplomatische Nachricht von dem uralten, adelichen Geschlecht derer von Ahlefeldt« (Flensborg 1771) figurerer grev Conrad som stamfader. Moller er dog så nøgtern, at han er klar over, at navnet hidrører fra landsbyen Ahlefeld mellem Rendsborg og Eckernförde, men han forklarer det ved, at stamfaderen havde overdraget den ene søn alle marker (»alle Felde«).

Først i Louis Bobés store værk, »Slægten Ahlefeldts Historie« I–VI (1897–1912), bliver disse skrøner eftertrykkeligt dementeret. Selv den sprænglærde og højt fortjente Bobé er dog ikke helt fri for at ligge under for myterne om slægtens oprindelse. Ahlefeldt-navnet forklarede

han som udtrykket Anfall (et hjemfaldet len), et indfald, der vist bedst kan beskrives som en gisning, og under personlige studier i markerne omkring Ahlefeld mente han på en bakketop at finde spor af en gammel borg.

Med sikkerhed er det imidlertid næppe muligt at føre slægtens aner længere tilbage end til de to Benedikt'er i det 14. århundrede, fader og søn, som alle nulevende Ahlefeldt'er nedstammer fra. Sammenhængen med flere ældre holstenske væbnere med fornævnet Benedikt og med Bertoldus de Alefelt, der nævnes i et brev udstedt af kejser Frederik II i Syditalien 1221, er ganske uvis. Første gang slægtsnavnet optræder på nordisk grund er 1280–81, da brødrene Johann og Gerhard de Alevelde (undertiden Anevelde) stod i hertug Bugislav IV af Pommerns tjeneste, men heller ikke deres forbindelse med de holstenske Ahlefeldt'er lader sig etablere med nogen sikkerhed.

På fast grund er vi først den 26. november 1319, da ridderen Benedikt (I) de Alvelde (ca. 1280–1342) skrev kontrakt med hertug Henrik II af Mecklenburg om at forrette krigstjeneste for ham. Højest tænkeligt er han endda identisk med den væbner Benedikt, der nævnes allerede 1309 i et pommersk dokument sammen med hr. Markvard af Rastorf. Af dokumenter fra de følgende år fremgår, at hr. Benedikt var holstener og knyttet til grev Johann den Milde, hvis lensmand han var, men hvor han har tjent sine sporer, kan vi ikke vide. Vi kan blot formode, at han efter det holstenske ridderskabs skik har skrevet sig til en lokalitet, landsbyen Ahlefeld, hvor enten han selv eller hans forfædre har ejet gods. Det var almindeligt, at de holstenske adelsfamilier tog navn efter deres hjemsted, hvad slægterne Rantzau, Sehested, Lembek og Schinkel er andre eksempler på.

Det særegne ved Ahlefeldt-navnet er, at landsbyen Ahlefeld ligger et godt stykke inde i det daværende Sønderjylland, hele 10 km fra Ejdergrænsen. Under stridighederne mellem Valdemarerne og de holstenske grever havde en række oprørske holstenske stormænd søgt tilflugt i Sønderjylland, »lokket ved løfter om len og pengegaver«, hedder det i Arnold af Lübecks krønike. Da Valdemar Sejrs kort efter erobrede Holsten og Lauenburg, åbnedes vejen for en omfattende indvandring af sachsiske nybyggere i den tidligere skovgroede ødemark mellem Ejderen og Slien. Sachserne fandt dørene åbne og »tog bo i denne rigets brede forstue«, skriver Vilhelm la Cour i »Sønderjyllands Historie«. Sachserne fik dog ikke jorden til ejendom, men blev kongelige fæstere. Da kong Valdemars jordebog blev til i 1230'erne, ejede kongen 420 »hove« (bosættelser anlagt af tyske kolonister) i dette område. Vi må

formode, at bosættelsen Ahlefeld ligesom de nærliggende landsbyer Hummelfeld og Goosfeld er anlagt i denne periode, men de nærmere omstændigheder, herunder slægtens tilknytning til stedet, lader sig næppe opklare.

Erindringen herom har sikkert heller ikke været lang. Mens det latinske »de« og det nedertyske »van« utvivlsomt oprindeligt betegnede en ægte tilknytning – af eller fra Ahlefeld – bliver prædikatet snart en ren form, der alene har betydning ved at gøre opmærksom på adelskabet og efterhånden jævnlige udelukkes. Et karakteristisk eksempel er grev Johanns privilegium for Krempe 1333, hvori de to Benedikt'er, den ældre og den yngre, betegnes »dicti de Avelde« – som kaldes af Ahlefeldt. Her tænkes tydeligvis ikke på landsbyen eller godset Ahlefeld, som familien oprindeligt må have kaldt sig efter. I senmiddelalderen skrives navnet på nedertysk oftest Anevelde og må i datidens ører have lydt som »Udenmark« eller »Markløs«. Et forgældet medlem af slægten fik uvægerligt øgenavnet »Anegeld« – pengeløs. I løbet af det 16. århundrede sejrer l-formen, men stadig uden h, og først under enevælden vinder Ahlefeldt hævde som den korrekte form.

Hvad oprindelsen angår, kunne våbenskjoldet tænkes at give et fingerpeg. Det ahlefeldtske våben, der kan føres tilbage til Benedikt II's segl 1354, består af et tvedelt skjold med en ørnevinge i højre felt og to bjælker i venstre. Benedikt I's segl 1319, der nu er hensmudret, skal have rummet de samme ingredienser. Hjelmtegnet, der træffes

Som en af Valdemar Atterdags fremtrædende rådgivere beseglede Benedikt Ahlefeldt (II) landefreden i Kalundborg 1360. Hans søn Benedikt Ahlefeldt (III) brød imidlertid med kongen, og det var som de holstenske grevers tilhængere, at slægten satte sig fast i Sønderjylland. En bred skildring af den holstenske adels fremtrængen er i øvrigt givet af H.V. Gregersen i værket Plattysk i Sønderjylland (Odense 1974). Det ahlefeldtske våben på seglet fra 1360 er gengivet efter H. Petersen: Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede, 1897 nr. 408

første gang 1389, er en lænket hund (senere rakke eller støver). Dette sammensatte våben kunne afspejle et slægtskabs- eller tjenesteforhold til en stormand, der har ført et vingepar som våben, men atter er vi ude på gyngende grund. Et tilsvarende våben føres af flere gamle holstenske slægter, bl.a. Rumohr – et memento om, at våben- og navneformer endnu har været flydende.

Ahlefeldt'erne og Danmark

Utvivlsomt har Benedikt Ahlefeldt været et virksomt medlem af den krigeriske og rovlystne holstenske adel, der skabte sig en position ved at deltage i de mange fejder mellem nordtyske småfyrster i 1300-tallets begyndelse. Hans stilling må allerede have været ret fremtrædende, da han i 1323 nævnes som den 6. af 88 i det store holstenske adelsforbund.

En første tilknytning til Danmark opstod 1325, da han en kort tid under det danske riges voksende opløsning sluttede sig til kong Christoffer imod de holstenske grever. Forbindelsen peger frem mod sønnen, Benedikt II's, nære forhold til Valdemar Atterdag, men hører i øvrigt blot til en af talrige og ofte uigennemskuelige konstellationer, hvori hr. Benedikt og senere sønnen indgik.

En bemærkning i grev Gerhards privilegium for Rendsborg 1339 har givet anledning til vidtgående slutninger. Her siges det, at byens territorium gik fra Ejderen »indtil den sidste grænsepæl, kaldet Pal, der står tæt ved hr. Benedikts vold«. Hvilket anlæg, der sigtes til, er imidlertid ganske usikkert. Endnu i Valdemar Atterdags erobringstogter på Sjælland i 1340'ernes begyndelse synes fader og søn at have deltaget med liv og sjæl, men herefter forsvinder den ældste hr. Benedikt af akterne. Formodentlig er han død kort efter.

Mens den ældste hr. Benedikt lagde grunden, udbyggede og fæstnede hans eneste kendte søn, Benedikt II (ca. 1310–1360), der ligesom han selv og senere sønnesønnen var ridder, slægten Ahlefeldts position. Han tilhørte inderkredsen af stormænd omkring Valdemar Atterdag samtidig med, at han havde interesser at pleje i Mecklenburg, som han formentlig har overtaget efter faderen. Tilsyneladende på egen hånd hærgede han i 1355 på Langeland, hvor han kuriøst nok belejrede slægtens senere hovedsæde, Tranekær, som på dette tidspunkt tilhørte hertug Valdemar af Sønderjylland. Da hertugen gik til modangreb, kom hr. Benedikt i stor fare, beretter Sjællandske Krønike, men heldigvis nåede Valdemar Atterdag i tide frem med undsætning.

Samtidig med sin politiske og militære virksomhed og utvivlsomt godt hjulpet heraf var hr. Benedikt blevet en hovedrig mand. Udover de ejendomme i Holsten, som faderen må antages at have efterladt ham, havde han store besiddelser på Lolland, hvor han skrev sig til det nu forsvundne Grimstrup slot, Maribo klostres forgænger, hvis vældige borgbanke endnu ses i skoven ved Nørre sø. Desuden havde han fået Ålholm slot i pant af kongen.

Slægten Ahlefeldts første danske periode blev imidlertid af kort varighed. Hr. Benedikts ældste søn og nærmeste efterfølger, Benedikt III (ca. 1330–1405), sluttede sig i 1368 til stormandsoprøret mod Valdemar Atterdag og støttede senere mecklenburgerne mod dronning Margrethe. Herefter synes han at have trukket sig tilbage til Holsten og sammen med sin broder og deres sønner at have afviklet familiens danske besiddelser. Dronning Margrethe førte en hensynsløs reduktionspolitik over for stormændene, og det har næppe været helt frivilligt, at hr. Benedikt overlod hende både Grimstrup og Hagenskov slot på Fyn. Endvidere måtte han finde sig i, at hun indløste hans pantelen Næsbyhoved. Faderens pantelen, Ålholm, var allerede blevet afstået i 1359. På samme måde afstod den yngre broder Johann sine godser, Kjørstrup på Tåsinge og Hørsholm i Nordsjælland, til den myndige dronning.

Søgård og Tørning

Omkring 1400 ophørte tilknytningen til selve Danmark, der først for alvor blev genoptaget 300 år senere. Hr. Benedikt (III), hans broder og deres talrige efterkommere fandt deres virkefelt i Holsten og i hertugdømmet Sønderjylland, som nu blev den holstenske adels domæne. Intet illustrerer bedre dette skifte end erhvervelsen af Søgård, der i århundreder skulle blive slægtens sønderjyske stamgods.

Hvorledes erhvervelsen kom i stand, er ganske vist en af de mange gåder i de ældste Ahlefeldt'ers historie, som næppe nogensinde bliver fuldt opklaret. Noget af forklaringen ligger dog utvivlsomt i de politiske forhold. Både Benedikt III's talrige sønner og efterkommerne af hans yngre broder Johann, også kaldet Henneke (ca. 1330–1390), viste sig overordentlig virksomme. Under de urolige forhold, da de holstenske grever kæmpede med det danske kongehus om herredømmet over Sønderjylland, spillede de en afgørende rolle og erhvervede efterhånden vældige besiddelser, der gennem århundreder kom til at følge de forskellige linier, som slægten snart forgrenede sig i.

Hvor hr. Benedikt residerede efter, at han havde afviklet sine danske godser, vides ikke, men måske står erhvervelsen af Søgård i forbindelse hermed. I 1389 havde dronning Margrethe indløst Næsbyhoved slot for 9.000 mark. Hvis denne uhyre sum virkelig er blevet betalt, må han være kommet i besiddelse af en betydelig kapital. I 1398 fulgte den endelige afregning for afhændelsen af Grimstrup og Hagenskov, der atter på papiret gav anledning til en betydelig udbetaling. Kvitteringen blev besejlet af den gamle hr. Benedikt selv og fem af hans sønner, hvoraf de tre allerede var riddere – et vidnesbyrd om familiens aktive deltagelse i kampene om Sønderjylland.

Hvor er disse efter tidens forhold kolossale beløb havnet? Påfaldende er det unægteligt, at den ældste søn, Claus Ahlefeldt, samme år af hertug Gerhard fik Lundtoft herred i pant. Lundtoft herred omsluttede Søgård, som slægten altså på dette tidspunkt har været i besiddelse af. Søgård lå på et næs i den store sø, gården har navn efter, som nu er gennemskåret af landevejen mellem Aabenraa og Flensborg. Det var en gammel kongsgård, som via Abelætten var overgået til den mægtige Limbækslægt, vel i første omgang som et len ligesom herredet, hvis administrative centrum den var, men under hertugernes svækkelse kom godset snart i Limbækkernes private besiddelse. Endnu i 1370'erne ejedes Søgård af Lyder Limbæk, en fætter til den mægtige drost, Claus Limbæk.

Kort efter er det, at vi finder den i Ahlefeldt'ernes besiddelse. Det ser underligt ud. Louis Bobé har ganske vist opstillet en teori om flere ægteskabsforbindelser, der kunne forklare transaktionen, og helt grebet ud af luften er denne tanke ikke. Mens de to første Benedikt'ers hustruer er ukendte, kender vi navnet på Benedikt III's ægtefælle fra en af de ansøgninger om pavelig syndsforladelse, som datidens europæiske overklasse yndede at indgive. Hun hed Catherine, og det samme hed en af drosten Claus Limbæks døtre. Hr. Claus Ahlefeldt kunne da være opkaldt efter sin mægtige morfader. Problemet er blot, at Lyder Limbæk, drostens fætter og Søgårds ejer, havde tre sønner og hele syv brødre, som man skulle tro var nærmere til at overtage godset, selv hvis vi antager, at Claus Ahlefeldts hustru, som er ganske ukendt, også var arveberettiget. Problemet løses altså ikke uden videre. Det sandsynligste er vel, at Søgård er kommet i Ahlefeldt'ernes besiddelse som et led i et kompliceret sæt opgørelser mellem det danske kongehus, Limbækkerne og de holstenske grever, hvis trofaste støtte slægten var blevet.

På samme måde er formodentlig Tørning slots overgang til hr. Claus'

fætter, Henrik Ahlefeldt (ca. 1370–1430), foregået. Tørning, der nu henligger som en skovklædt ruin på en stejl bank vest for Haderslev, var ligesom Søgård oprindeligt krongods, der kom i Limbækkernes besiddelse kombineret med et stort pantelen. Også Henrik Ahlefeldt var ridder og har altså været en ivrig deltager i kampene mod Erik af Pommern, som de holstenske grever i disse år førte med stor kraft.

Andre Ahlefeldt'er erhvervede sig godser i landskabet Dänischwohld, den gamle grænseskov Jarnwith mellem Kieler fjord og Eckernförde bugt, som nu af den indtrængende holstenske adel blev kaldt »den danske skov«. Den centrale landsby i Dänischwohld og det eneste stednavn af tydeligt dansk oprindelse, Gettorf, blev tidligt en ahlefeldtsk besiddelse. Mod nord ejede en anden af Benedikt III's mange sønner, Wulf Ahlefeldt (ca. 1360–1430), godserne Nør og Grönwohld, som han formodentlig har arvet efter faderen. En gammel, næsten udvisket gravsten foran alteret i Gettorf kirke menes at dække over ham og hans hustru. Nør og Grönwohld forblev i Wulf Ahlefeldts yngste søn Schacks efterkommeres besiddelse ind i det 17. århundrede. Den ældste søn, Benedikt, fik godset Borghorst, og hans efterkommere blev Ahlefeldt'erne på Gelting.

Den sydlige del af Dänischwohld, samlet omkring det skovrige Lindau med dets store tilliggende, erhvervedes senere under Christian I af hr. Claus til Søgårds yngste søn, Godske, den første Ahlefeldt af dette navn (ofte kaldet Gotskalk eller Gossick). Godske Ahlefeldt (ca. 1400–1475) skrev sig egentlig til borgen Bossee ved Westensee, som splittedes under hans efterkommere, hvorved godser som Schierensee, Emkendorf og Deutsch Nienhof opstod. Af Lindau, der forblev på slægtens hænder indtil vor tid, opstod godserne Königsförde og Wulfs-hagen. Også hr. Claus' næst yngste søn, Johann, var en hovedrig mand. Han ejede godserne Lehmkulen og Wittmoldt mellem Preetz og Plön og skænkede i 1460 den pragtfulde altertavle i St. Nicolai kirke i Kiel. Denne altertavle stammer egentlig fra Vor Frue kloster af franciskanerordenen, som Johann Ahlefeldt ligesom sine slægtninge og i øvrigt også kongehuset patroniserede, men blev i 1541 overført til St. Nicolai.

Slægtsfølelse

På kun 100 år var hr. Benedikt II's sønner og deres børn blevet til den ahlefeldtske slægt, hvis talrige medlemmer sad på store godser i Holsten og Sønderjylland og indtog fremtrædende poster i grevernes og senere hertugernes tjeneste. Næppe nogen anden slægt i 1400-tallet kom for-

mentlig i rigdom og indflydelse på højde med Ahlefeldt'erne. De to hovedlinier, efterkommerne af Benedikt II's sønner Benedikt III og Johann, havde hver sit stærkt befæstede slot, omgivet af et omfattende godskompleks, hvor overhovedet levede en næsten fyrstelig tilværelse.

Naturligvis krævede denne position ofre. Slægtens mandefald i de tre Ditmarskerkrige 1404, 1500 og 1559 var betydelige. I 1404, da »Holstens ædelsten og lys gik under med de herlige mænd«, som det hedder i Holstenerpræstens krønike, skal flere hundrede medlemmer af ridderskabet være faldet. Blandt dem var Benedikt III's to ældste sønner, Claus og Henrik, der spillede en vigtig rolle under felttoget – Claus som anfører for rytteriet og Henrik for bueskytterne – en rolle, som krøniken yderligere udpensler. På samme måde dvæler Detmars krønike ved fætterens Henrik Ahlefeldts rolle under Flensborgs belejring 1427. Ingen af disse skildringer er autentiske, men de vidner i det mindste om slægtens anseelse i samtiden.

En voksende slægtsfølelse antydes ligeledes af flere vidnesbyrd. I 1456 blev der oprettet en familiestiftelse ved Marianerkapellet i Haderslev domkirke. Det økonomiske fundament bestod af fæstegods fra Tørning og Søgård, slægtens to hovedsæder, idet Ahlefeldt'erne på Tørning tilsyneladende bar den største byrde. Et gammelt notat i familiearkivet på Olpenitz om, at stiftelsen blev oprettet af et beløb på 2.000 mark, som var givet i sone for drabet på en af Benedikt III's sønner på Gram kirkegård,¹ altså 50 år tidligere, må anses for en skrøne. Beløbet er ganske vist korrekt, men fremkom ved, at der af Tørning blev afgivet gods i Hammelev og Vedsted for 1700 mark og af Søgård gods i Klipleve for 300 mark. Da en lang række af slægtens medlemmer nævnes som stiftere, har man antagelig arrangeret sig indbyrdes om betalingen, men i betragtning af Tørnings nære beliggenhed og særlige forhold til Marianerkapellet er det vel naturligt, at familien her har skæppet mest. Dette forhold er i øvrigt det bedste bevis for, at historien om drabet på Gram kirkegård ikke kan passe, idet Ahlefeldt'erne på Tørning ikke nedstammede fra Benedikt III, men fra hans yngre broder og altså ikke havde del i sonen for drabet på en af hans sønner.

Af indtægterne fra godset blev der lønnet fire præster, der hver dag året rundt skulle afholde gudstjenester til slægtens tarv. I fundatsen² understreges det, at kapellet i sin tid var opført af fru Eibe Limbæk – endnu et tegn på, at der har bestået en familiemæssig tilknytning mellem Limbæksslægten og Ahlefeldt'erne, dens afløserne både på Søgård og Tørning. I 1496 kaldes kapellet det ahlefeldtske kapel.

Gudstjenesten var særdeles omfattende. Døgnet rundt skulle jomfru Marias tider holdes. Hertil kom to daglige messer. Ved den ene, der blev sunget, mindedes alle slægtens afdøde, dog især stifterne, og ved den anden, der læstes før eller efter den sungne messe, skulle der bedes en særlig bøn til gavn for alle levende af slægten Ahlefeldt – »tho bestendicheyt unde heyle des gantzen slechtes van Anevelde«, som det hedder i Slesvig-bispen Claus Wulfs bekræftelse af fundatsen. Endelig skulle der ved højtiderne holdes særlige messer.

Den fornemme stiftelse vidner om et imponerende sammenhold mellem en række fætre og halvfætre, der alle nedstammede fra Benedikt II, de fleste også fra Benedikt III,³ og den gentagne påberåbelse af »slægten« Ahlefeldt om en betydelig slægtsstolthed. Stiftere var i første række de to endnu levende af hr. Claus til Søgårds sønner, Johann Ahlefeldt til Lehmkulen og Wittmoldt og Godske Ahlefeldt til Bossee og Lindau, samt deres halvfætter Benedikt, Tørnings ejer. Endvidere nævnes farbroderen Wulf Ahlefeldts fire sønner og af den næste generation Claus Ahlefeldt til Søgård og hans yngre broder Peter, hr. Johanns fire sønner og Godske Ahlefeldts fire sønner.

Om slægtsfølelse og adelsstolthed vidner fundatsens ærbødige omtale af stifterne som riddere og væbnere »des gantzen slechtes van Anevelde«. Slægten forbeholdt sig fortsat opsynet med, at det donerede fæstegods anvendtes efter sin bestemmelse, og dette opsyn skulle udøves af dens ældste medlemmer, idet riddere dog skulle gå forud. Man har altså forestillet sig et fortsat nært sammenhold mellem Benedikt II's efterkommere. Fra opsynet undtoges i øvrigt et enkelt, åbenbart vanartet medlem af slægten, Henneke Ahlefeldt til Rieseby og hans efterkommere, der for tid og evighed blev udelukket fra indflydelse på stiftelsen. Baggrunden for den mærkværdige bestemmelse må vel være, at Henneke har modsat sig stiftelsens oprettelse. Han kan være identisk med Johann Ahlefeldt til Lehmkulens søn af dette navn, men da denne søn optræder i fundatsen og i øvrigt gjorde en ganske normal karriere, forekommer det usandsynligt. Snarere er der tale om den ukendte Henneke, der var søn af Benedikt Ahlefeldt til Søgård (ca. 1390–1440) og altså en yngre broder til Claus og Peter Ahlefeldt. Rieseby var et hertugeligt pantelen på halvøen Schwansen syd for Slien. Her kan man have fået familiens sorte får anbragt.

Slægtens mest fremtrædende medlem på dette tidspunkt var Johann Ahlefeldt til Lehmkulen og Wittmoldt, der både var ældst og den eneste ridder. Som værge (kurator) for Preetz kloster var han tillige fornemt placeret inden for hele det holstenske ridderskab. Sikkert har

Altartavlen i St. Nikolai kirke i Kiel er en af de største og i kunstnerisk henseende mest værdifulde i hertugdømmerne. Den er skænket til franciskanerklostret i Kiel i 1460 af Johann Ahlefeldt. På altartavlens midterbillede ses nederst i midten det ahlefeldtske våben og på begge sider knæler i forgrunden stifterne, formentlig Johann Ahlefeldt og hans hustru. Bag dem ses sandsynligvis hr. Johanns fader og bedstefader og deres hustruer. Foto: Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein.

han haft et stort ord at skulle sige ved fundatsens udformning. Allerede i 1445 havde han stiftet en lignende messeordning af mindre omfang ved Vor Frue kloster i Kiel. Her blev der bedt for hr. Johann selv og hans familie, hans forældre og bedsteforældre, et udtryk for samme slægtsfølelse som Marianerstiftelsen. På altertavlen, som Johann Ahlefeldt skænkede til klostret i 1460, er han selv og hans hustru fremstillet knælende i forgrunden. Bag hver af dem ses to andre skikkelser, der er blevet opfattet som ægteparrets børn. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at figurerne forestiller faderen og bedstefaderen og deres hustruer, ikke realistisk fremstillet naturligvis, men dog historiske portrætter af den første hr. Claus på Søgård og hans fader, Benedikt III.

Haseldorf

Den politiske udvikling havde for så vidt formet sig til Ahlefeldt'ernes gunst. De holstenske grever af det schauenburgske hus, som de havde knyttet sig til, havde sejret i Sønderjylland, og deres arvtager, Christian I, blev 1448 dansk konge og fik 1460 tillige hertugdømmet og Holsten. Under disse omskiftelser var slægtens fremtrædende medlemmer stærkt medvirkende. På længere sigt måtte de rige Ahlefeldt'er dog uundgåeligt komme under pres fra den konsoliderede fyrstemat. Under den dybt forgældede Christian I var der endnu frit spil, men hans sønner havde snart deres fangarme ude efter slægtens to befæstede bastioner. I 1498 indløste hertug Frederik Lundtoft herred fra Søgårds ejere, Claus Ahlefeldts sønner, efter at han til brødrenes store fortørnelse havde afkøbt deres søster hendes søsterlod.

Det blev dog slægtens anden sønderjyske bastion, der først gik tabt. Det huede tydeligt ikke fyrstematgen at have ridderskabet siddende i det nordlige Sønderjylland, som man på enhver måde stræbte efter at gøre til et kongeligt og hertugeligt domæne. På Tørning sad i Christian I's tid Benedikt Ahlefeldt, en af medstifterne af familiestiftelsen i Marianerkapellet og sønnesøn af hr. Johann, Benedikt II's yngre søn. Efter hans død delte hans sønner Hans og Henrik Tørning, idet Hans fik selve borgen og det meste af godset.

Hans Ahlefeldt stod kongehuset nær. Han blev tidligt ridder, gift med den danske rigshofmester Erik Ottesen Rosenkrantz' datter og befandt sig tilsyneladende foran en stor løbebane i kongeriget. Det blev imidlertid først hans efterkommere, der 150 år senere genoptog denne forbindelse. I 1494, da hans danske hustru allerede var død og

afløst af en holstensk adelsdame, måtte Hans Ahlefeldt og hans broder overdrage Tørning til kong Hans. Det skete – sikkert i god forståelse – ved en kompliceret transaktion, hvorved Hans Ahlefeldt fik Haseldorf gods ved Elben med vældige tilliggender i den frugtbare marsk, givetvis ikke noget dårligt bytte. I tilgift fik han ovenikøbet yderligere to godser, Kaden nord for Hamburg og Gelting i Sydslesvig, mens broderen Henrik fik godset Pronstorf ved Segeberg.

Der er ingen tvivl om, at kong Hans strakte sig meget vidt for at gøre sin jævnaldrende navnefælle tilfreds. Tønder amt, som han havde haft i forlening, fik han ombyttet med Segeberg, der lå langt mere bekvemt for hans nye besiddelser. Men herved var slægten Ahlefeldts yngre linie, der snart skulle vise sig at være den kraftigste gren, blevet forrykket til det oldenburgske monarkis periferi.

Haseldorf, hvor hr. Hans førte en særdeles herskabelig tilværelse, blev i århundreder Ahlefeldt'ernes hjemsted, indtil godset i 1732 overgik til slægten von Schilden. Her var det, at Louis Bobé i slutningen af forrige århundrede fandt slægtens store arkiv, der efter ejerskiftet var forblevet på Haseldorf. Arkivet bestod af tre stuer fyldt med papirer »henslængte på hylder og over gulve mellem alt muligt skrammel, kasser og kufferter, gamle rustne våben, tæpper, seletøj og udrangerede, mølfuldte stadsdragter, og yderligere bragte i vildeste uorden af trækken gennem de splintrede vinduer, hvortil kom den ødelæggelse mus, fluer og møl uforstyrret havde anrettet«. ⁴ Den altid elskværdige Bobé skynder sig at tilføje: »Trods alt måtte man ære den pietet, der havde frelst papirerne fra brutal tilintetgørelse«. Det er Louis Bobés store fortjeneste, at han bragte orden i dette kaos, og det haseldorfske arkiv blev en guldgrube for ham i hans arbejde med slægtens historie.

Slaget ved Hemmingstedt

Erhvervelsen af Haseldorf havde imidlertid bragt Hans Ahlefeldt farligt nær det frie Ditmarsken, hvis uafhængighed var en torn i øjet på fyrstematg og ridderskab i hertugdømmerne. Næsten 100 år var forløbet siden det sidste forsøg på at knægte de frie bønder, hvorunder hr. Hans' farfadets to fætre var faldet, da det i slutningen af 1490'erne trak op til en ny konflikt. Efter bosættelsen i Elbmarsken var det naturligt, at han med sit nære forhold til kongehuset stod bag udrustningen af den forenede kongelige og hertugelige hær, og det vidner om

kong Hans' tillid til ham, at han, en holstensk ridder, blev betroet at føre det kongelige banner, det gamle Dannebrog.

Det stort anlagte felttog førte imidlertid til et forsmædeligt nederlag. I slaget ved Hemmingstedt den 17. februar 1500 sprællede atter blomsten af det holstenske ridderskab i pløret, mens kong Hans og hertug Frederik dog undgik hertug Gerhards skæbne i 1404 og reddede livet. Blandt de faldne var Hans Ahlefeldt og talrige af hans slægt, heraf adskillige af høj alder. To faldne brødre, Benedikt og Ditlev Ahlefeldt, sønner af hr. Johann til Lehmkulen og medstiftere af Marianerstiftelsen 1456, må begge have været omkring 70 år, men har altså fulgt deres standsfæller i felten. Deres tre fætre, Henrik Ahlefeldt til Lindau, Henneke Ahlefeldt til Bossee og Emkendorf og Markvard Ahlefeldt til Deutsch Nienhof og Saxtorf, sønner af Goske Ahlefeldt, må have været næsten jævnaldrende. Af den yngre generation faldt en sønnesøn af hr. Johann, Henrik, der var amtmand på Steinburg, det holstenske amt, der grænsede op til Ditmarsken, samt fire sønnesønner af Wulf Ahlefeldt til Grönwohld, tre Benedikt'er, hvoraf den ene var hertug Frederiks kammermester, og en af hertugens hofsinder, Lorentz Ahlefeldt. Endelig faldt den ene af Søgårds to ejere på dette tidspunkt, Jørgen Ahlefeldt.

I samtiden må efterretningen om nederlaget have virket lammende. For Ahlefeldt'erne var det en kraftig åreladning. Hele 12 medlemmer af slægten faldt, et vidnesbyrd om dens fremtrædende placering i hertugdømmerne. Mandefaldet er nok en del af forklaringen på, at Ahlefeldt'erne i det 16. århundrede blev overfløjet af Rantzauerne som den dominerende slægt i hertugdømmerne. Efter tabet af Hans Ahlefeldt savnedes en stor personlighed med politisk indflydelse, der kunne værne slægtens position. Slægten Ahlefeldt havde naturligvis fortsat mange fremtrædende medlemmer, men først i det 17. århundrede hævede den sig atter markant over sine standsfæller.

Gejstlige Ahlefeldt'er

Kort før reformationen nåede slægten at levere flere fremtrædende gejstlige. For at undgå yderligere splittelse af familiegodserne var det naturligt, at selv de rige Ahlefeldt'er opdrog nogle af deres sønner med henblik på en gejstlig løbebane ligesom adskillige døtre blev indsat i St. Laurentius-klostret i Itzehoe. To sønner af Benedikt Ahlefeldt til Borghorst, Godske og Johann Ahlefeldt, studerede som unge ved

Goschhof i Eckernförde blev indrettet som stiftelse for fattige af Godske Ahlefeldt i 1534. I 1578, og atter i 1773, blev bygningen fornyet. Det var en énetages længe. I midten lå kapellet bag gavlrisalitten. I gavlen sad en indskrifttavle til minde om Godske Ahlefeldt. Bygningen blev nedrevet i 1879-80. Gengivet efter Die Kunstdenkmäler des Kreises Eckernförde, 1950 s. 138

universitetet i Rostock. Her må de have klaret sig hæderligt, thi i 1502 blev de begge indskrevet ved universitetet i Bologna, datidens Harvard og den sikre vej til embeder i kirke og stat. Her døde den unge Johann, men Godske Ahlefeldt (ca. 1470–1535) studerede videre, ganske vist uden at tage nogen højere eksamen. Fire-fem år senere vendte han hjem til hertugdømmerne, hvor han i mange år bestred nogle mindre, men øjensynligt ganske indbringende gejstlige embeder og i øvrigt førte en stille og beskeden tilværelse på sin gård ved Eckernförde, hvor han havde sit hjem nær fædrenegården Borghorst.

At en søn blev gejstlig betød ikke, at han fraskrev sig retten til fædrene arv, blot at han holdt sig tilbage og stillede sig tilfreds med kontanter og strøgods, mens selve familiegodset blev overladt til brødrene. Alt i alt har vi grund til at formode, at den stilfærdige hr. Godske har været en temmelig velhavende mand. Bortset fra de få ydre holdepunkter er det eneste, man ved om ham, at han kort før sin død oprettede et testamente,⁵ hvorved han skænkede gården ved Eckernförde til en stiftelse for fattige.

Gården lå uden for byens søndre port og har vel været af en land-

stedsagtig karakter. Selv siger hr. Godske i sit testamente, at han boede »for« Eckernförde. Som mange af sin nærmeste slægt var han – upåvirket af reformationens rørelser – forblevet en from katolik. I testamentet er han tydeligt meget optaget af indretningen af et kapel på gården, som han håbede ville blive fuldendt inden hans død, og hvor han selv ønskede at blive begravet. Åbenbart havde han også tænkt sig selv at indvie dette kapel på katolsk vis. I testamentet bestemmes, at hvis han døde inden fuldførelsen, skulle hans slægtning af samme navn, biskop Godske Ahlefeldt (ca. 1470–1541), der var hans halvfætters søn, indvie det.

Ved testamentets oprettelse havde stiftelsen længe været påtænkt, og fundatsen var allerede godkendt af hr. Godskes afdøde brødre, Claus Ahlefeldt til Gelting (ca. 1470–1531) og Henrik Ahlefeldt til Satrupholm (ca. 1470–1532). Testamentet indeholder derfor ingen nærmere bestemmelser om selve stiftelsen, der skulle yde otte nødlidende familier ophold og underhold, men fastslår blot nogle økonomiske og juridiske rammer. Hele Godske Ahlefeldts formue tilfaldt stiftelsen. Der skulle ansættes en dygtig mand eller kvinde som bestyrer og to kompetente og stærke tjenestepiger til at bistå med husførelsen samt en præst, der både kunne forrette gudstjenester, yde beboerne et kristeligt tilsyn og føre regnskaber. Det lyder nærmest, som om stiftelsen var tænkt som et hospital, hvor gamle og svage kunne finde pleje. Efter tidens lidt barske normer tog man det ikke så nøje med lemmernes forsørgelse. Dagligt eller ugentligt skulle der udbetales et beløb, hvoraf de antoges at forsørge sig selv. Dog blev der også taget højde for, at bestyreren kunne brygge og bage til lemmernes behov.

Godske Ahlefeldts stiftelse levner et ejendommeligt indtryk af en særpræget personlighed i en ellers mørklagt periode. Stiftelsens idealer repræsenterer en bemærkelsesværdig overgang mellem senmiddelalderlig fromhed og den nye tids humanisme og sociale forståelse. Bemærkelsesværdigt er det også, at stiftelsen ikke blev modarbejdet af slægten, men tværtimod understøttedes på enhver måde. At Godske Ahlefeldt selv har næret følelser for sin slægt, kan næppe være tvivlsomt, selv om hele hans formue gik til stiftelsen. Af testamentet fremgår det, at gårdens bageste gemak, der velsagtens har været hans egen stue, med de to tilstødende kamre skulle stilles til rådighed for testamentets eksekutorer, stiftelsens patroner og hr. Godskes venner, hvis de ønskede at overnatte der. Med venner menes antagelig slægtninge. Eksekutorerne var hr. Godskes fætter Wulf Ahlefeldt til Nør og Grönwohld (ca. 1470–1545) og en fjernere slægtning og navnefælle, Godske Ahlefeldt

til Saxtorf (ca. 1480–1545), søn af halvfætteren Markvard og fætter til biskoppen. Begge udmærkede sig ved at tilhøre hr. Godskes egen generation og sidde på store godser i Eckernfördes omegn. Patronerne derimod, var hr. Godskes potentielle arvinger, brodersønnerne, der som trøst fik myndighed til at indsætte nye eksekutorer, stiftelsens egentlige kuratorer, når de to første var faldet fra. Eksekutorerne skulle være blandt de ældste af »huset« Ahlefeldt og bosiddende i nærheden af Eckernförde.

Højst tænkeligt ville Godske Ahlefeldt under andre omstændigheder have skænket sin formue til familiestiftelsen i Haderslev, Marianerstiftelsen af 1456, som hans farfader, Benedikt, havde været medstifter af. Det hører med i billedet, at de kirkelige institutioner i hertugdømmerne ved Godskestiftelsens oprettelse var i fuld opløsning. Haderslev havde siden 1520'erne været residens for den kætterske hertug Christian (III), der med ildhu forfulgte alle katolske levn, og som på tidspunktet for testamentets affattelse var blevet regerende hertug og stod for at skulle være dansk konge. At hr. Godskes stiftelse fik sin særlige udformning indebar også en tilpasning til de nye tider.

Denne familiemæssige side af stiftelsen har tydeligt ligget hr. Godske meget på sinde. I sit testamente tager han det løfte af eksekutorerne, at de ville arbejde for, at Marianerstiftelsen og visse andre indkomster, slægten Ahlefeldt må have haft fordring på, blev forenet med hans egen stiftelse. Det skete virkelig. I 1541 ophævedes Marianerstiftelsen og dens rige midler overførtes til Godskestiftelsen, der således i endnu højere grad blev en familiestiftelse. I denne skikkelse eksisterer den endnu i dag, efter at selve »der Goschhof« i 1879 måtte vige for en byudvidelse.

Godske Ahlefeldts jævnaldrende slægtning af samme navn, biskop Godske Ahlefeldt, indledte sin løbebane på samme måde, men nærede øjensynligt langt videre ambitioner. Allerede i 1490'erne opholdt han sig ved pave Alexander Borgias hof i Rom, hvor han hurtigt gjorde sig fordelagtigt gældende at dømme efter de indbringende embeder, han tildeltes. I 1498 indledte han sine studier ved Bolognas universitet, som han i 1501 kunne forlade med titel af doktor i kanonisk ret. Efter hjemkomsten var han i kraft af sin høje byrd og sin akademiske baggrund selvsikeren til stillingen som hertug Frederiks kansler. I 1504 fik han tillagt domprovstiet i Slesvig, og i 1507 valgtes han til biskop. Han forblev dog fortsat nært knyttet til hertugen, og det skyldtes utvivlsomt hensynet til ham, at fyrstehuset gik yderst varsomt til værks over for den katolske gejstlighed i hertugdømmerne. Mens kollegerne

Alteret fra Goschhof i Eckernförde er udført i begyndelsen af 1500-årene, formentlig af en af den berømte billedskærer Hans Brüggemanns begavede elever. I dag findes alteret i landsmuseet i Slesvig. Midterfeltet viser den hellige familie – Jesusbarnet i midten mangler! Ahlefeldtvåbenet ses på predellaen fornedet på begge sider af feltet med de fjorten Nødhjælpere. Indskriftene på sidetavlerne er fra midten af 1600-årene. I feltet øverst til venstre minder våbenskjold og navnetræk om Claus von Ahlefeldt til Gelting's indsats for stiftelsen. I årene 1656–63 lod han alteret restaurere. Foto: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schleswig.

i kongeriget blev fængslet og afsat i 1536, kunne Godske Ahlefeldt gå i sin grav 1541 som katolsk biskop med fuld rådighed over bispestolens gods.

I Slesvig stift har Godske Ahlefeldt indlagt sig store fortjenester. Den eneste plet, der kan sættes på hans embedsførelse, hænger sammen med hans familiefølelse. Biskop Godskes økonomiske dispositioner røber, at han ingenlunde var forblevet uberørt af sine oplevelser ved Borgiaernes hof. Det bør straks tilføjes, at han herved var et udpræget barn af sin tid. Selv prælater, der ikke havde stået i lære ved det korrumpereede pavehof, forstod at skaffe deres slægtninge fordele.

Kort efter sin tiltrædelse indgik biskop Godske en overenskomst med sin broder Ditlev (ca. 1480–1540), hvorved han overlod ham deres rørlige fædrene og mødrene arv (husgeråd og andet inventar, klædedragter og kostbarheder) for 1500 mark. Samtidig var Ditlev Ahlefeldt blevet ansat som stiftets »amtmand« eller »foged«, således at der ikke kan være tvivl om, hvor de 1500 mark blev hentet. Som amtmand kunne Ditlev Ahlefeldt residere på bispestolens befæstede slot, Schwabstedt ved Ejderen. Derimod nåede han næppe at tage ærkedegnegården i Slesvig i besiddelse, som han i 1529 fik brev på, idet indehaveren, halvfætteren Joakim Ahlefeldt fra Søgård, mod forventning levede lige så længe som han selv. Godske og Ditlev Ahlefeldts fædrenegård var det nu forsvundne Bollingstedt nord for Slesvig. De to brødre, der virkede snævert sammen i stiftet, ejede også fædrenegården i fællesskab, og det var her, biskop Godske døde.

Sine andre slægtinge stod han ligeledes nær og blev understøttet af dem i sit forsvar for katolicismen. Til gengæld optrådte han særdeles imødekommende over for dem. Claus og Henrik Ahlefeldt – navnefællen, stifteren af Goschenhofs brødre – havde uvist af hvilken grund og uden, at de nærmere omstændigheder kendes, kort efter 1500 afhændet fædrenegården Borghorst. Formodentlig har familiens økonomi været anstrengt. I 1519 kunne Claus Ahlefeldt imidlertid erhverve Gelting fra boet efter Benedikt Ahlefeldt til Haseldorf, hr. Hans' ældste søn, men den yngre broder havde stadig intet gods.

Da trådte antagelig biskop Godske til og foranledigede, at domkapitlet i 1528 solgte Satrupholm syd for Flensborg til ham. I disse år måtte gejstligheden nødtvungent holde udsalg af sine besiddelser, og blandt ridderskabet var der kappestrid om at erhverve disse store, værdifulde godser, der i århundreder havde ligget urørlige hen i kirkens varetægt. Her havde Ahlefeldt'erne øjensynligt forkøbsret. I 1539 solgte biskop Godske til sin fætter, der også hed Godske Ahlefeldt (Goschenhofs kurator), den gamle bispeborg Stubbe ved Slien, der på forbilledlig vis kompletterede hans eget gods Saxtorf.

Ahlefeldt'erne på Søgård

Af de tre næsten jævnaldrende gejstlige Ahlefeldt'er på reformationstiden var den allerede nævnte ærkedegn Joakim Ahlefeldt fra Søgård (ca. 1465–1540) den ældste og den, der nåede den højeste alder. Han residerede i sin embedsbolig, ærkedegnegården i Slesvig, men havde samtidig rådighed over østfløjen af Søgård, som han må have benyttet

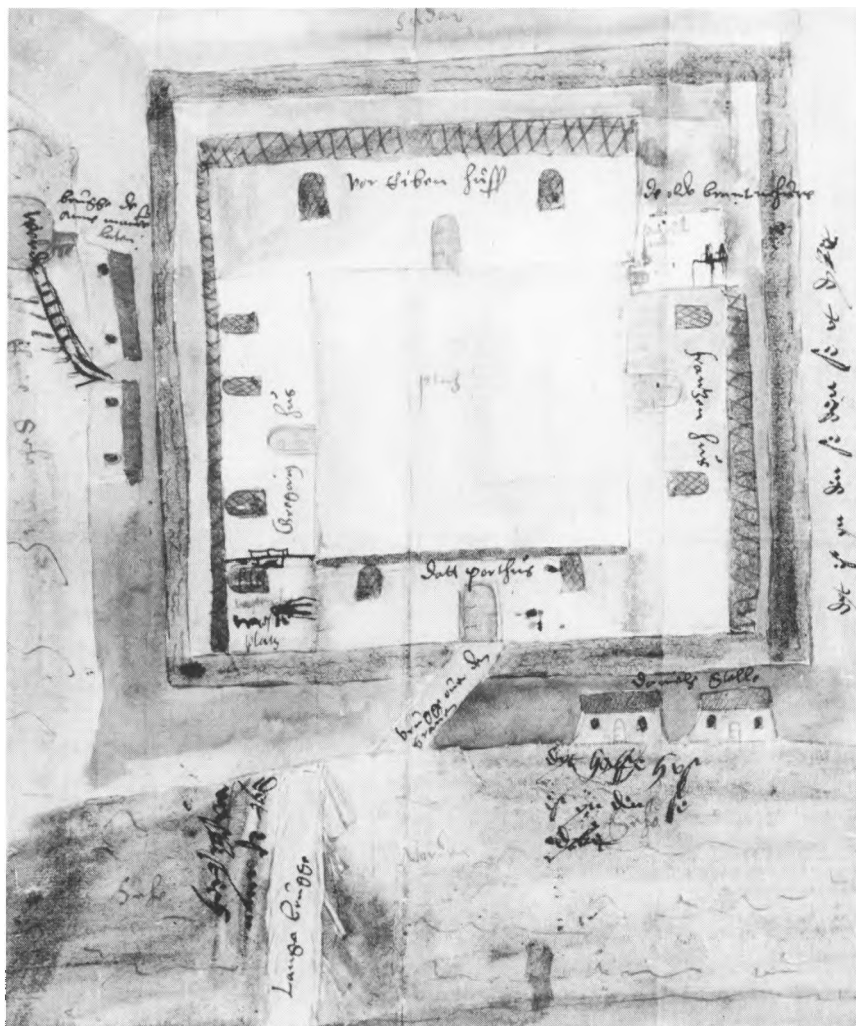
til at rekreere sig i landlige omgivelser. For en blomstrende slægt som Ahlefeldt'erne blev presset på de fædrene godser ved middelalderens slutning stærkt. Joakim Ahlefeldt er et karakteristisk eksempel på, at det hjalp, når enkelte sønner ofrede sig og valgte en gejstlig løbebane, men i Søgårds tilfælde var det ikke nok.

Det er mærkeligt at se, hvor svært man havde ved at bekvemme sig til at dele dette stamgods. Da Johann Rantzau i 1563 skrev sit testamente, bestemte han, at den ældste søn skulle arve Breitenburg, men at slottet i ufredstider skulle stå åbent for den yngre søn og hans familie. På Søgård gik man endnu videre. Vi har allerede set, at ærkedegnen beholdt rådighed over østfløjen af fædrenegården. På samme måde valgte man i generation efter generation at dele selve hovedbygningen mellem flere brødre og deres familier. Åbenbart har Søgårds særlige beskyttede beliggenhed som midtpunkt i familiens vidtstrakte besiddelser i den skønne egn nær Flensborg fjord gjort den overordentlig attrået.

Søgård lå på et næs, men var helt afskåret fra landsiden af stærke volde og grave. Af en bemærkelsesværdig, ganske primitiv skitse af anlægget fra 1569, som Jørgen Ahlefeldt-Laurvig har fremdraget,⁶ fremgår det, at adgangen til borgen fandt sted ad en lang bro, der førte over til søens nordlige bred, hvor avlsgården vistnok lå. At dømme efter nogle undersøgelser fra 1846, da landevejen blev anlagt, var selve borgholmen skærmet af en omgivende vold på 60 skridts bredde. Herefter fulgte voldgraven, der var ganske smal, 10–12 skridt bred, og endelig var der en bræmme land på ca. 20 skridt mellem graven og selve borgmurene. Man har tydeligt lagt vægt på at gøre anlægget svært tilgængeligt. Broen ramte ikke næsset midt for borgen, men ved dens nordøstlige hjørne, og passagen gennem volden var ligesom den næste bro over voldgraven til portfløjen lagt diagonalt. Angribere havde altså ingen muligheder for at beskyde borgporten på afstand.

Anlæggets stærkt befæstede karakter forklarer fuldt ud, at Søgård af de første Ahlefeldt'er på stedet blev stillet til rådighed for de holstenske grever i deres fejder mod Erik af Pommern. Søgård har simpelthen været en vigtig militær brik i spillet om Sønderjylland. Ved middelalderens slutning og i det 16. århundrede har det været forbundet med en betydelig prestige og – i samtidens øjne – store praktiske fordele for en adelig familie at kunne disponere over en fæstning som bolig, hvor eventuelle opsætsige bønder eller fjendtligsindede standsfæller blev holdt på afstand.

På skitsen fra 1569 er der på voldterrænet mellem søen og voldgraven anført flere stalde og økonomibygninger, men det kan være senere tilføjelser. I det øjeblik, Søgård blev bolig for flere familier med hver

Plan over Søgård under familiestriden 1569. På den primitive, men egentlig ret anskuelige skitse er broer, stalde og bygninger blevet »lagt ned«. Fugleperspektivet, som umiddelbart kunne synes mere hensigtsmæssigt, har tegneren ikke kendt. Det bemærkes, at syd er opad. Hovedbygningens fire fløje er fra venstre Gregers Ahlefeldts østfløj, moderen, fru Eibes sydfløj, Frantz Ahlefeldts vestfløj og den nordre portfløj.

Originalen findes på landsarkivet i Slesvig. Det her benyttede foto er venligst udlånt af Jørgen Ahlefeldt-Laurvig, Eriksholm.

deres husholdning, måtte pladsen i de forhåndenværende udhuse på selve borgholmen snart blive trang. Det gjaldt selvsagt især, hvis familierne ikke kunne enes, og det viste sig desværre hurtigt at være tilfældet. Kun dødsfald i de to Ditmarskerkrige 1500 og 1559 hindrede vist striden i at bryde ud i lys lue. Skitsen fra 1569 stammer netop fra en retssag, som skulle forlige de stridende parter. Af skitsen ses, at Søgård på dette tidspunkt var et stateligt firfløjet anlæg, hvor dog kun vest- og nordfløjen og øst- og sydfløjen var bygget helt sammen. I mellemrummene blev der plads til en vaskeplads, et brændehus og andre forrådsbygninger.

At disse fælles faciliteter kunne give anledning til strid, da Søgård snart splittedes i både to og tre husholdninger, er let at forestille sig. En ejendommelig detalje på 1569-skitsen røber, at det faktisk var tilfældet, hvad skitsen og retssagen jo i sig selv er vidnesbyrd om. Ved siden af den lange bro, der førte over til avlsgården på den nordlige søbred, er der hastigt skitseret endnu en bro med den indignerede påskrift: »Dette er *min* bro eller bræt«. Bemærkningen og det besynderlige arrangement kan vanskeligt opfattes anderledes end, at skitsens ophavsmand er blevet forment retten til at benytte den sædvanlige adgangsvej til Søgård og har måttet opføre sin egen interimistiske broforbindelse. På samme måde kan bygningerne på det ydre voldteræn være blevet til. Om flere stalde anføres, at de rager halvvejs ud i søen. Fra østsiden af anlægget udgår endnu en bro, der fører over til et næs, hvorfra man kunne komme videre til Søgårds marker. Var østfløjens indehaver forment adgang til hovedindgangen, rådede han altså til gengæld over denne bagvej.

I 1490'erne var fordrageligheden nok større. De problemer, der fandtes, fik en tragisk løsning, da Jørgen Ahlefeldt faldt i slaget ved Hemmingstedt 1500. Herefter sad tilbage broderen Benedikt og efter hans død ca. 1510 hans enke, Eibe Rantzau, hvis moder, Margarethe Ahlefeldt, i øvrigt var en datter fra Tørning og søster til hr. Hans. Da Jørgen Ahlefeldt og hans hustru, Anna Meinstrup, i deres korte ægteskab ingen børn havde, mens fru Anna dog havde flere børn i sit tidligere ægteskab med Holger Rosenkrantz til Boller, blev hun som enke bogstaveligt talt sat på porten. Det gav anledning til vidtløftige processer, som den trættekære fru Anna forgæves førte mod sin svigerinde. I disse år, hvor fru Eibe blot delte borgbygningerne med sin mestendels fraværende svoger, ærkedegnen, må husfreden for en stund have hersket på Søgård.

I 1490'erne havde de to brødre, Benedikt og Jørgen, delt vestfløjen,

mens moderen antagelig boede i sydfløjen og ærkedegnen i østfløjen. Efter svigermoderens død må fru Eibe være rykket over i sydfløjen, der sikkert har været hovedhuset. I 1569 kaldes denne fløj fru Eibes hus. Hendes ældste søn, Frantz Ahlefeldt, har da overtaget vestfløjen, mens hans yngre broder Gregers senest ved ærkedegnens død 1540 er rykket ind i østfløjen. Gennem tiderne er der naturligvis foregået mange byggearbejder og forandringer, således at dette billede må gives med alle forbehold. I 1535, mens fru Eibe endnu levede, delte brødrene Søgård imellem sig, hvorved det ejendommelige begreb Halvsøgård opstod, som deres børn, børnebørn og oldebørn skrev sig til. Ved denne lejlighed fik Frantz portfløjen, mens Gregers fik lovning på sydfløjen efter moderens død, som formodentlig har fundet sted ret kort efter.

Situationen ved århundredets midte var altså den, at Frantz sad på vest- og nordfløjen, der netop var bygget sammen på 1569-skitsen, ligesom øst- og sydfløjen, hvor Gregers residerede. Herved bliver det besynderlige broarrangement på 1569-skitsen forklarligt, idet portfløjen og dermed hovedindgangen tilhørte den ene broder og hans familie. Imidlertid var begge brødre efter årtiers rivninger døde. Frantz faldt i slaget ved Heide 1559, mens Gregers blev såret og døde få dage senere. Åbenbart har ingen af dem holdt sig tilbage, da det gjaldt. Deres respektive dele af Søgård gik videre til deres arvinger – og herved mødtes atter slægtens to hovedlinier, Søgård- og Tørning-linierne, der nedstammede fra Benedikt II til Grimstrups to sønner.

Haseldorf-linien og Halvsøgård

Tørning-linien var, som allerede skildret, blevet forrykket til det sydligste Holsten. På Haseldorf sad i det 16. århundredes første halvdel et overordentlig virksomt ægtepar, den faldne hr. Hans' søn Frederik Ahlefeldt (1492–1541) og hans hustru, Catherine Pogwisch (ca. 1500–1561). Fra dette ægtepar nedstammer alle nulevende danske og tyske Ahlefeldt'er. Med stor energi og vist også en betydelig hensynsløshed forstod Frederik Ahlefeldt og senere hans enke at udvide og nyttiggøre familiens nye besiddelser. Store arealer blev inddiget og lagt under plov. Det gav anledning til mange stridigheder med bønderne, der mistede deres græsning og i stedet blev tvunget til at udføre digearbejderne som hoveri. Med naboen, territoriet Pinneberg, der tilhørte de yngre schauenburgske grever og blev styret af en drost, lå familien

på Haseldorf også i stadig strid. Tilsammen havde Pinneberg og Haseldorf monopol på den indbringende færgefart over Elben, men Pinneberg beholdt indtægterne for sig selv, hvorved det indbyrdes forhold allerede blev spændt. Hertil kom stridigheder om skove, jagt og jorder, som begge parter gjorde krav på, stridigheder, der til tider førtes med stor voldsomhed. Ved en lejlighed lod drosten sine folk køre med vogne, hvis baghjul var taget af, i nogle omstridte marker, som fru Catherine og hendes sønner havde tilsået, hvorved kornet blev ødelagt.⁷ Ved en anden blev den unge Hans Ahlefeldt taget til fange under en stragejagt, idet drosten bestred Ahlefeldt'ernes ret til at udøve denne form for jagt.⁸

I denne fejdeagtige atmosfære voksede Hans Ahlefeldt (ca. 1525–1559) og hans brødre Benedikt og Wulf op. Hans var vistnok den ældste, idet han nævnes først og utvivlsomt har været opkaldt efter farfaderen, hr. Hans. Haseldorf omfattede oprindeligt hele Elbmarsken fra Pinneberg indtil Krempe marsk ved Stör-floden, men Frederik Ahlefeldts brødre fik ved arvedelingen 1517 de nordlige godser Kollmar og Neuendorf, således at Haseldorf herefter grænsede til åen ved Elmshorn. Ved en ny arvedeling 1551, der efter tidens skik foregik ved lodtrækning, blev godset yderligere opdelt. Den ældste af Frederik Ahlefeldts sønner, Hans, fik Seestermühe, Wulf fik Haselau samt Kaden, og Benedikt – eller Bendix, idet man snart foretrak den nedertyske, protestantiske udgave af det gamle familienavn – fik selve det efterhånden stærkt formindskede Haseldorf. Under disse omstændigheder, der snart krydredes af nye, delvis korporlige stridigheder mellem brødrene indbyrdes, er det vel naturligt, at den unge, foretagsomme Hans Ahlefeldt så sig om efter andre muligheder og herunder havde opmærksomheden rettet mod sine fjerne frænder i Sønderjylland.

Vi forlod Frantz Ahlefeldt i vestfløjen på Søgård, hvor han også rådede over portfløjen med tilhørende bro. I 1535 omtales vestfløjen som »den gamle bygning«, mens østfløjen kaldes »stenhuset«, men på skitsen fra 1569 er vestfløjen tydeligt et nyt stenhus, som Frantz må have opført ved århundredets midte. Frantz Ahlefeldt og hans hustru, Catherine Pogwisch, havde kun døtre, idet deres eneste søn, der skulle have været endnu en af den lange række af Benedikt'er på Søgård, var død i en spæd alder. Den ene datter, Mette, forblev ugift og var utvivlsomt et århundrede tidligere gået i kloster. Hun blev affundet med et mindre gods, Årtoft vest for Søgård. Tilbage var som arving til Halvsøgård og et af hertugdømmernes bedste partier den anden datter, Dorothea (ca. 1540–1599).

Den 29. september 1555 fejrede Frantz Ahlefeldt på Søgård denne datters bryllup med Hans Ahlefeldt til Seestermühe. Foruden den sædvanlige medgift fik brudgommen Halvsøgård i sin svigerfaders testamente. Det unge ægtepars lykke blev imidlertid kort. Knap fire år senere udåndede Hans Ahlefeldt på Seestermühe. Formodentlig er han blevet hårdt såret i slaget ved Heide en måned tidligere, hvor også svigerfaderen faldt.

Tilbage sad Dorothea med to spæde børn, en søn og en datter, og et tredje på vej. I 1566 blev hun gift med Daniel Rantzau til Hohenfelde mellem Elmshorn og Itzehoe, og det var denne mand – ikke at forveksle med Syvårskrigen's feltherre – som senere på sin hustrus vegne førte den standende familiestrid om Søgård. Daniel Rantzau var endvidere årsag til, at Søgård ved lidt af en tilsnigelse blev optaget i det store værk om Rantzauernes borge, som Heinrich Rantzau foranstaltede udgivet i 1590. Her er Søgård fremstillet med en stor spærremur tværs over gårdspladsen, som karakteristisk nok overlader porten til Frantz' del.⁹ Da muren ikke kendes fra andre kilder, er der dog snarest tale om en fri illustration af det velkendte forhold, at Søgård var delt i to halvdele.

Søgård samles

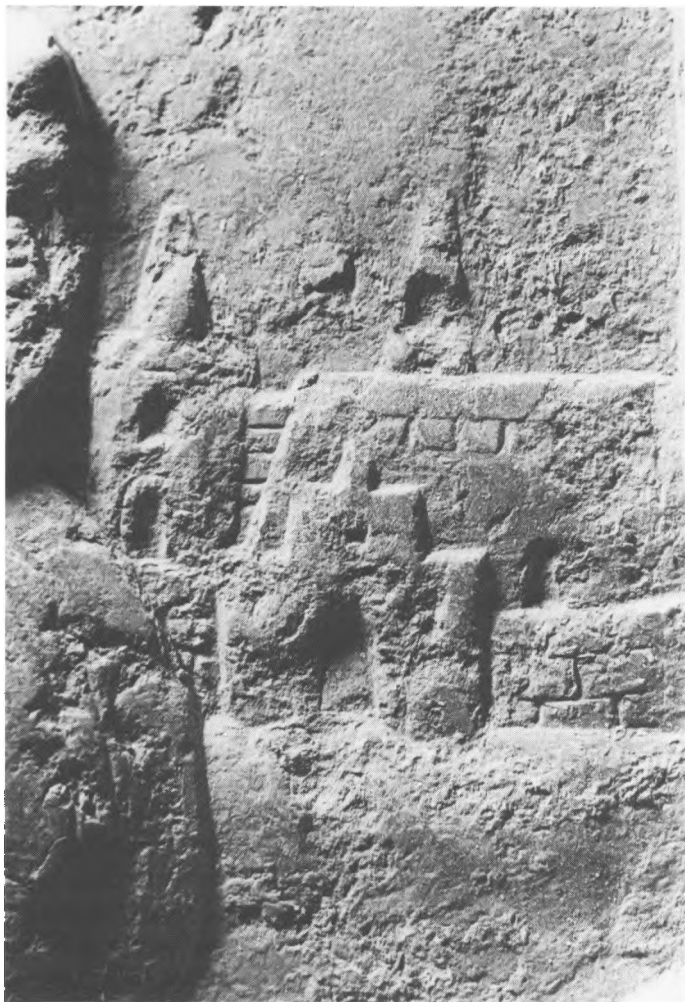
Efter Ditmarskerkrigen har der været sorg i begge dele af Søgård. På den anden side af gårdspladsen sad Gregers' enke Anna Ahlefeldt med seks børn, Dorotheas fætre og kusiner. Anna Ahlefeldt var datter af Godske Ahlefeldt til Saxtorf og således en slags kvartkusine til sin mand. Hos sig havde hun endvidere sin broder Philip, der året før var vendt hjem fra udenlandsk krigstjeneste. Philip Ahlefeldt blev boende i de følgende år og styrede Halvsøgård – Gregers' halvdel – for søsteren og hendes umyndige børn, indtil han i 1580 blev dræbt af Oswald von der Wisch til Ascheberg. Måske er det ham, der har udfærdiget skitsen fra 1569, hvor han påberåber sig sit »bræt«, den interimistiske broforbindelse, der var anlagt i konkurrence med den officielle bro.

I mellemtiden havde Gregers' søn Hans Ahlefeldt (ca. 1540–1580) overtaget faderens Halvsøgård. Han og hans hustru, Margarethe Rantzau, tog sig straks for at gennemføre en tiltrængt istandsættelse af fru Eibes gamle hus, Søgårds sydføj. Af arkæologiske fund af gulvfliser og tagsten, Jørgen Ahlefeldt-Laurvig har fremdraget,¹⁰ fremgår, at der blev indrettet en række prægtige rum, og at bygningen udefra må have

Søgård på den rantzauske slægtstavle (kobberstik i Hennings: *Genealogiæ* 1590). Overfladisk set stemmer anlægget med kortskitsen, men om lighed i vor forstand er der næppe tale. Tegningen symboliserer blot, at der var tale om et anseligt bygningsværk. Interessant er muren, der – korrekt – henfører borgens port til vestfløjen. Om gårdspladsen virkelig har været delt, eller om muren skal forstås i overført forstand som en hentydning til begrebet Halvsøgård, vides ikke. Daniel Rantzau, Hemmings søn, der er anført som ejer, var gift med Frantz Ahlefeldts datter og kom på denne måde i besiddelse af vest- og portfløjen af Søgård. Det er til ham påskriften »Daniels stalde« på kortskitsen fra 1569 sigter. Påskriften skimtes mellem volden og de to staldbygninger, der rager ud i søen vest for portåbningen.

stået som et broget og farvestrålende skue. Til disse byggearbejder sigter formodentlig en højst usædvanlig gengivelse af et stateligt bygningsværk med tårne og spir og en portbygning med kamtakket gav, der findes på Hans Ahlefeldts gravsten i Klipleve kirke.

På Hans Ahlefeldts († 1580) og Margrethe Rantzaus gravsten i Kliplev kirke ses højest usædvanligt et bygningsværk, der muligvis sigter til deres byggearbejder på Søgård. Hele Ahlefeldt'ernes stolte borg blev imidlertid ødelagt under Torstenssonfejden 1643-44. Museet på Sønderborg slot.

Herefter synes det, som om man blev træt af stedet og de evige kævlerier, der var forbundet med to familiers ophold i samme bygningskompleks. Allerede den ældre Gregers havde anlagt et jagthus på halvøen Troldsløkke, hvor nu Gråsten by ligger, og som efterhånden

udviklede sig til en avlsgård. Da bygningerne brændte 1603, flyttede Hans Ahlefeldts unge søn, Gregers (ca. 1577–1617), Gråsten avlsgård over på den anden side af noret, hvor han byggede sig en smuk residens, kærnen i det nuværende kongelige slot.

Også den anden familie på Søgård foretrak efterhånden andre boliger. Hans og Dorothea Ahlefeldts eneste søn, Frederik Ahlefeldt (ca. 1557–1605), opholdt sig tilsyneladende mest på Årtoft, som hans moder Mette må have givet fra sig. Det kan naturligvis skyldes, at moderen, fru Dorothea, stadig rådede over Søgårds vestfløj – og portfløjen har næppe været noget tiltalende alternativ. På Årtoft døde Frederik Ahlefeldts unge hustru, Catherine, der var en datter af Heinrich Rantzau på Breitenburg, allerede i 1587. Herefter begav han sig på en større udenlandsrejse, og i 1597 blev han amtmand i Aabenraa, hvor han havde sin embedsbolig på Brundlund slot.¹¹

I alle disse år har Frederik Ahlefeldt kun i meget begrænset omfang kunnet opholde sig på Søgård, og ved hans tidlige død splittedes hans godser mellem hans mange børn. Halvsøgård arvedes af hans eneste overlevende søn, der også hed Frederik Ahlefeldt (1594–1657). I hans tid fandt der – helt bogstaveligt – en tilnærmelse sted mellem de to Søgård-linier. I 1619, vistnok efter Gregers Ahlefeldts død, blev Frederik Ahlefeldt gift med hans datter og sin egen »kvartkusine«, Birgitte, der synes at have været den ældste af hans og Mette Blomes store børneflokk. Har det spillet en rolle, at Frederik Ahlefeldts fader i sit andet ægteskab også var gift med en Blome? Da begge fædre var døde, var det altså en moder og en stedmoder af slægten Blome, der bortgiftede deres respektive børn.

Det unge ægtepar bosatte sig på Søgård, hvor Birgitte Ahlefeldt i de følgende år fødte en række børn, og parret stod tilsyneladende i det bedste forhold til svogeren, Hans Ahlefeldt (ca. 1605–1663), ejer af den anden Halvsøgård. Imidlertid væltede ulykkerne ind over Danmark. Allerede under Kejserkrigen 1627 måtte familien flygte til Sjælland. Søgård lå udsat tæt ved den gamle hærvej, og over for 1600-tallets artilleri var de gamle fæstningsværker intet værd. Selv det uindtagelige Breitenburg blev ved denne lejlighed stormet og plyndret af Wallensteins tropper. Da den svenske feltmarskal Torstensson 1644 rykkede op i Jylland, blev Søgård ramt af samme skæbne.

Da var Birgitte Ahlefeldt allerede død, og under de ulykkelige forhold kunne familien let have gået sin undergang i møde, hvis ikke endnu et heldigt giftermål atter havde bragt denne gren af den ahlefeldtske slægt storhed og glans. Også dette ægtepar havde kun haft en

enkelt overlevende søn, den tredje Frederik på rad. Denne Frederik Ahlefeldt (1623–1686) skulle blive slægtens mest fremtrædende medlem, rigsgreve, dansk lensgreve og storkansler. Efter et stormfuldt ungdomsliv blev han i 1654 vistnok ved lidt af et tilfælde nært knyttet til hoffet. Under pesten i København havde kongeparret taget ophold på Flensborghus, hvor den forlystelsessyge dronning Sophie Amalie fordrev tiden med en række glimrende fester. Til disse fester blev egnens landadel indforskrevet, og Frederik Ahlefeldt, der åbenbart hørte til de »bastante« mænd, som dronningen foretrak, blev hurtigt en af hendes erklærede yndlinge.

Derimod brød hun sig absolut ikke om hertugdømmernes daværende førstemand, den hovedrige statholder Christian Rantzau til Breitenburg. Lunefuld og intrigant, som hun var, har det utvivlsomt moret dronningen at spille den fornemme statholder et puds. Under højst uklare omstændigheder, men tydeligt skjærmet af en hofintrige bortførte Frederik Ahlefeldt i 1656 statholderens kun 14-årige datter, Margarethe Rantzau, og blev den 26. december i nærheden af Lübeck viet til hende.

Dette ægteskab, som Christian Rantzau først to år senere yderst modstræbende og under pres fra kongehuset gav sit samtykke til, gjorde Frederik Ahlefeldt til en af monarkiets mest formuende mænd. Foruden en kontant medgift på 25.000 rigsdaler kom han i besiddelse af hele Tranekær amt, som Christian Rantzau havde fået overladt af kronen for sine udlæg under Torstensson-krigen. Ved svigerfaderens død få år senere arvede han atter en kolossal sum penge. Samtidig steg han hastigt i graderne. Under de stærkt forandrede forhold, som Svenskekrigene og statsomvæltningen 1660 gav anledning til, blev han en af de ledende statsmænd. Han førte stort hus i København og på Gråsten, hvor han byggede og udvidede morfaderens enkle residens til et stateligt slot, fyldt med kostbare samlinger og omgivet af en yndefuld park. Efter sin svigerfader blev han statholder i hertugdømmerne og faktisk leder af monarkiets udenrigspolitik. Det var en selvfølge, at han i 1672 blev ophøjet i den nyoprettede danske grevestand, idet Langeland forvandlede til et arveligt grevskab for ham og hans slægt, og i 1676 – efter Griffenfelds fald – fulgte udnævnelsen til storkansler og præsident i statsrådet.

Fra at være en sønderjysk landjunker i beskedne omstændigheder var Frederik Ahlefeldt blevet rigets mægtigste mand efter kongen. Det er forståeligt, at han midt i al denne storhed ikke fandt tid til at tage sig af fædrengården, Søgård, der nu lå hen som ruin. Også her havde

I Frederik Ahlefeldts (1623–86) barndom var Søgård nærmest en ruin, efter fjendernes hærgen. Men Frederik drev det vidt. Han blev eneejer af Søgård, ejer af Gråsten, greve af Langeland, statholder i hertugdømmerne, leder af Danmarks udenrigspolitik, og meget mere. Storkansleren, en af Danmarks mægtigste mænd, er her malet af Abraham Wuchters. Lennart Larsen foto. Frederiksborg. Kopi i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

lykken ellers stået ham bi. Efter faderens og morbroderens død var begge Halvsøgårde tilfaldet ham, og for første gang, siden Benedikt Ahlefeldt levede på Erik af Pommerns tid, var hele det gamle Søgård gods samlet på én hånd.

Efter Torstensson-krigens ødelæggelser synes avlsgården at være blevet flyttet vest for søen, hvor Søgård kaserne nu ligger. Bygningerne på selve borgholmen er der næppe blevet gjort noget forsøg på at genopbygge, men antagelig er der blevet indrettet en beboelse til familien i forbindelse med avlsgården. Her må Frederik Ahlefeldt have holdt til, mens han optrådte som selskabsløve på Flensborghus. Efter at han i 1661 havde fejret sin første store diplomatiske triumf ved at afslutte Whitehall-traktaten i London, oplyses uformidlet, at »folkene

fra Søgård« hentede hans bagage, da han på vejen til København passerede Flensborg.¹² Her havde han altså endnu sit hjem.

Også Søgårds sidste ejer af slægten, lensgreve Carl Ahlefeldt (1670–1722), boede her, når han gik på jagt. En fuldstændig overdådig livsførelse kombineret med tidernes ugunst bevirkede, at Søgård og alle slægtens sønderjyske besiddelser gik tabt. For slægten var det et held, at grevskabet Langeland i tide var sikret mod insolvens, og Tranekær blev i de følgende århundreder Ahlefeldt'ernes danske hovedsæde.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie II, noter s. 78.
2. L. Bobé, bilag s. 3-6.
3. Jf. stamtavlen i Danmarks Adels Aarbog 1985.
4. L. Bobé I s. VI.
5. L. Bobé II, bilag s. 9-13, jf. Jørgen Ahlefeldt-Laurvig i Egernførde Bys Historie s. 95-98.
6. Nordslesvigske Museer 1980 s. 47-54.
7. E. Andersen: De hansborgske Registranter II s. 498-500. Hos Bobé, IV s. 75, er det blevet til en historie om, at drostens folk om natten høstede kornet og førte det til Pinneberg.
8. O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog IV s. 156-57 oplyser: Mulig jagt af omvandrende jæger, modsat klapjagt o.lign.?
9. V. Lorenzen: Rantzauske Borge s. 58.
10. Nordslesvigske Museer 1980.
11. Jf. H.V. Gregersen i Sønderjyske Årbøger 1955 og i Sønderjysk Månedsskrift 1965.
12. L. Bobé VI, henvisninger s. 56.

Det industrielle miljø i Sønderborg 1875–1914

af *Hans Schultz Hansen*

Industrialisering og byvækst i Nordslesvig 1875–1914

Mens Nordslesvig var under preussisk styre, oplevede landsdelen kun en svag industrialisering. Ved erhvervstællingerne var udviklingen i antallet af virksomheder i håndværk og industri tilsammen og den deri beskæftigede arbejdsstyrke følgende:¹

	virksomheder	personel	pr. virksomhed
1875	10.906	15.730	1,4
1882	10.592	13.901	1,3
1895	9.292	14.086	1,5
1907	7.654	17.020	2,2

Der skal en meget god vilje til at udlede et industrielt gennembrud af disse tal, selv om der kan konstateres en vis stigning i antallet af beskæftigede i alt og pr. virksomhed fra 1895 til 1907.

Sammenlignes der med det tyske rige som helhed, blegner denne vækst imidlertid helt. Her steg antallet af beskæftigede i håndværk og industri nemlig fra 5 millioner i 1871 til 12 millioner i 1913.² Og i Danmark, hvor industriarbejderne med en lille usikkerhedsfaktor kan udskilles som en særlig gruppe, voksede antallet af beskæftigede i industrien fra ca. 25.000 i 1870 til ca. 102.000 i 1914. Industriens gennembrud i Danmark tidsfæstes af den nyere forskning til 1890'erne.³

Også i befolkningsmæssig henseende skilte Nordslesvig sig ud som et lavvækstområde, hvad følgende opstilling viser:⁴

	Befolkningsvækst	Pct. af befolkning i byer	
	1871–1910	1871	1910
Nordslesvig	8%	19%	25%
Tyskland	50%	36%	60%
Danmark ⁵	54%	25%	40%

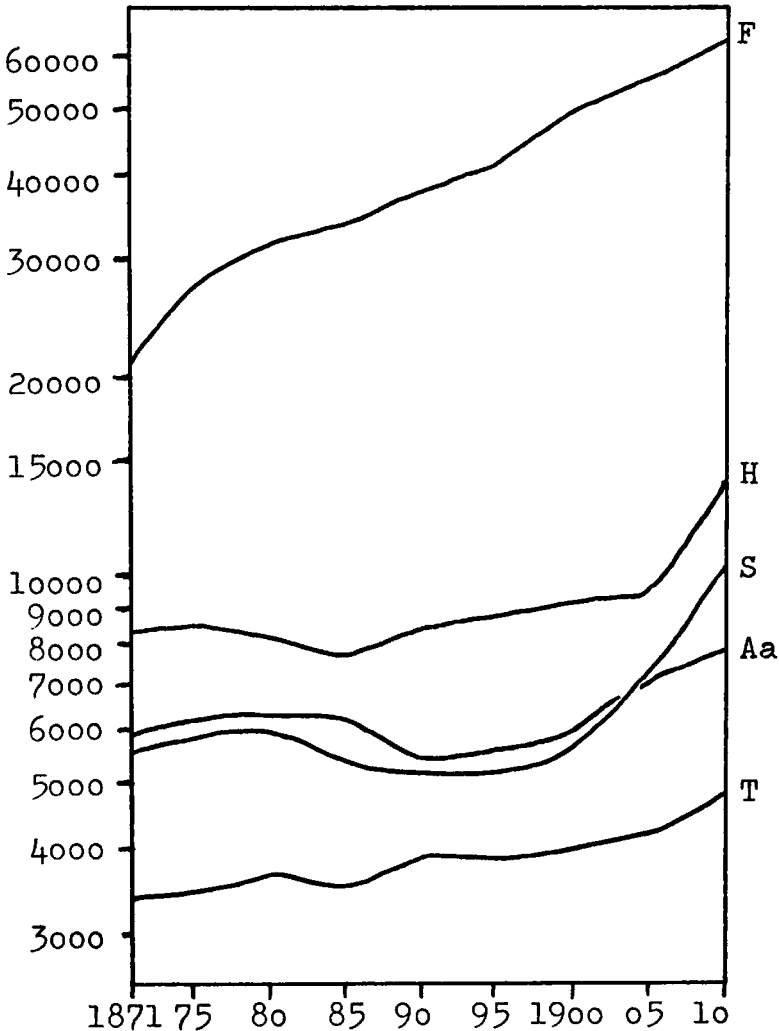
Nordslesvig forblev altså et udpræget landbrugssamfund. I Sydslesvig var byernes vækst tilsvarende beskeden, når vel at mærke Flensborg undtages. Denne bys befolkning øgedes nemlig med 186% mellem 1871 og 1910 mod 44% for de nordslesvigske byer under ét og 45% for de øvrige sydslesvigske byer tilsammen. I Holsten lå byernes vækstrater gennemgående langt over Nordslesvig.⁶

Figur 1 viser vækstforløbet i de fire nordslesvigske købstæder og Flensborg på logaritmisk skala, hvor lige store tilvækstrater viser sig ved parallelle kurver. Mens Flensborg kunne opvise et ubrudt vækstforløb, prægedes de nordslesvigske byer af stagnation eller direkte tilbagegang frem til midten af 1890'erne. Derefter satte en vækst ind, der i Haderslev og især Sønderborg var ganske kraftig, men langt fra så kraftig, at det tabte kunne indhentes.

Den vigtigste enkeltfaktor bag Nordslesvigs lave befolkningsvækst var afgjort den omfattende udvandring, der er anslået til omtrent 60.000 mennesker mellem 1867 og 1910. Udvandringen skyldtes kun for en mindre dels vedkommende de nationalpolitiske forhold. Vigtigere var, at den ovenfor påviste svage industrialisering ikke gav alternativer i bysektoren til en tilværelse som mere eller mindre jordløst proletariat på landet. For dem, der ikke ville affinde sig med en livslang status som landarbejder, var udvandring altså eneste udvej.⁷

Der er givetvis flere forklaringer på den stort set udeblevne industrialisering. Stagnationen i beskæftigelsen i håndværk og industri samt i byernes befolkningstal fra midten af 1870'erne til ca. 1895 kan tildels forklares med den almindelige økonomiske krise i denne periode, men også kun tildels. For den nordslesvigske industris krise var også strukturel. Mens landsdelens landbrug i forhold til det tyske havde en høj produktivitet og derfor kunne nyde godt af indlemmelsen i det store og voksende tyske hjemmemarked, kneb det for industrien at klare sig i konkurrencen med den tyske industri, efter at toldbeskyttelsen var faldet bort med toldgrænsens forskydning nordpå til Kongeåen. Selv om der i tiden mellem de slesvigske krige havde fundet adskillige grundlæggelser af industrivirksomheder sted, var hovedparten af den sønderjyske industri med undtagelse af Flensborgs bagefter i teknologisk udvikling, og den kapital, der krævedes til nyinvesteringer, ønskede kun få at placere i et udkantsområde, der lå langt fra råvarer og marked. Det ses da også, at teglværkerne omkring Nybøl nor og ved Broager, der netop havde råvaren i umiddelbar nærhed og nem adgang til afsætning ad søvejen, blev den eneste industri af virkelig betydning i Nordslesvig.⁸

Fig. 1. Indbyggertallet i de nordslesvigske købstæder og Flensborg 1871–1910

NB! Logaritmisk skala.

Kilde: Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins, Kiel 1967, s. 13-15.

Undersøgelsens formål og kildegrundlag

Hensigten er i det følgende at analysere byvækst og industriel udvikling i en nordslesvigsk købstad fra midten af 1870'erne og indtil 1914. Som eksempel er valgt Sønderborg, der i dag er den af de nordslesvigske

købstæder, som har det mest industrielle præg med store virksomheder som margarinefabrikken Solo, J.F.-landbrugsmaskinfabrikken og Quitzau Industri A/S. Desuden var det den by, der havde den kraftigste tilvækst efter århundredeskiftet og indtil verdenskrigen.

Hvordan forløb byvæksten og den industrielle udvikling i den nævnte periode? Skal dette spørgsmål besvares, er det nødvendigt med en rekonstruktion af det industrielle miljø i byen: hvilke virksomheder fandtes, hvornår og af hvem var de grundlagt, hvad producerede de, hvor lå de i byplanen, hvor mange arbejdere beskæftigede de, og hvor havde arbejdskraften sine boliger?

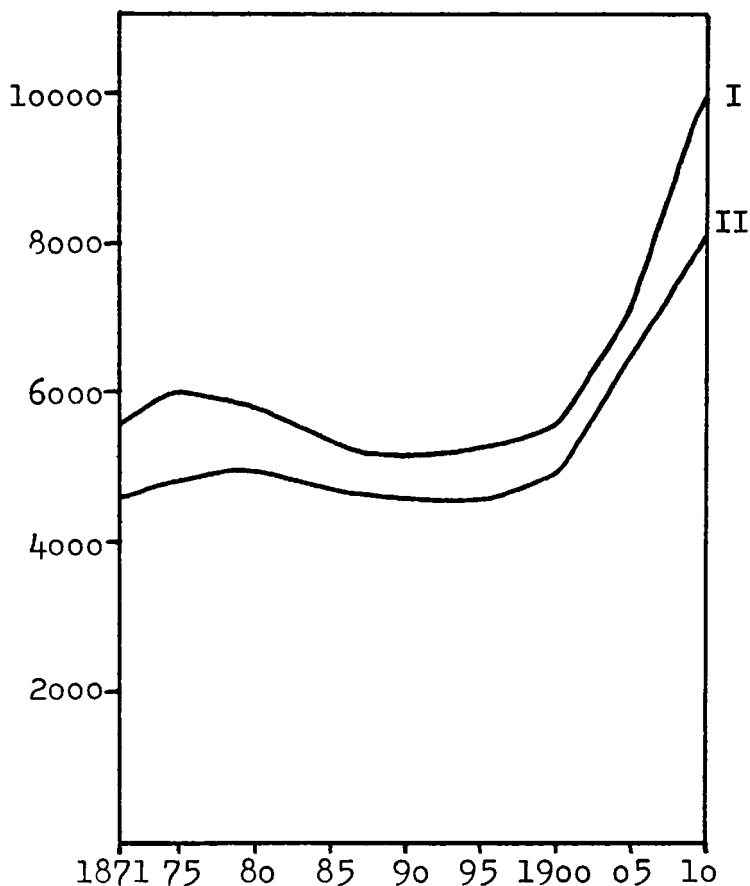
Flere af disse spørgsmål kan helt eller delvist besvares ved hjælp af den trykte litteratur. Her kan andet bind af »Sønderborg bys historie« fra 1966 (P. Kr. Iversens afsnit) nævnes sammen med A. Søchting og K.E. Larsens »Haandværk og Industri i Sønderborg Amt« fra 1924 og Lars N. Henningsens artikel om jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig i Sønderjyske Årbøger 1982. Også de trykte forvaltningsberetninger fra Sønderborg by giver mange oplysninger om befolkningstal, gadeanlæg, virksomhedsstørrelser m.v.

Den vigtigste basis for undersøgelsen er dog det utrykte kildemateriale fra Sønderborg byarkiv og amtsretsarkiv. I byarkivet findes for perioden 1875–1900 bevaret kopier af de indberetninger om virksomhederne og deres medarbejdertal, som skulle indsendes til de højere myndigheder. Denne indberetningspligt ophørte i 1900, men fra årene 1901–14 kan de tilsvarende oplysninger hentes fra de »katasterblade« over hver enkelt virksomhed, der blev udarbejdet af fabriksinspektøren. Amtsretsarkivets forskellige firma-, handels- og selskabsregistre giver mange oplysninger om ejerforhold, grundlæggelsesår og eventuelt ophørstidspunkt. Virksomhedernes beliggenhed fremgår i reglen af de nævnte indberetninger i byarkivet, og Sønderborg Museums bygningsregistrering ved F.S. Grove-Stephensen har hjulpet til afklaring i mange tvivlstilfælde. Til lokaliseringen har også »Adress-Buch für den Kreis Sonderburg« fra 1913 været nyttig, og den gadevis ordnede husstandsfortegnelse heri har dannet grundlag for lokaliseringen af de udprægede arbejderkvarterer. Den fuldstændige fortegnelse over det benyttede materiale findes på side 64 f.

Befolkning og byplan

Sønderborg bys indbyggertal var gennem hele den preussiske tid stærkt påvirket af garnisonens størrelse. Det er muligt at skelne mellem de

Fig. 2. Sønderborgs indbyggertal 1871–1910

I: Med militæret

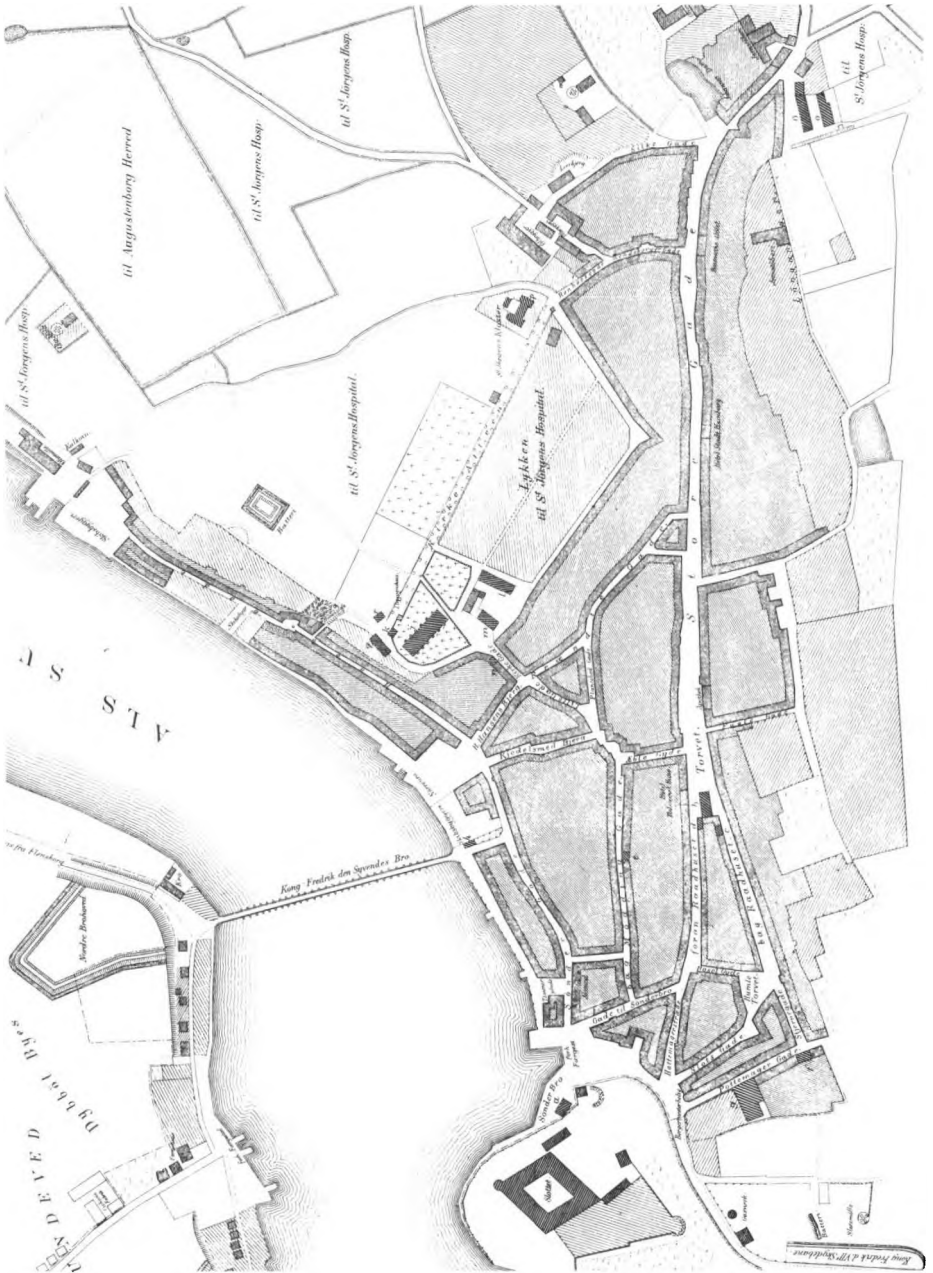
II: Uden militæret

Kilde: LA Aabenraa, tryksagssamlingen, forvaltningsberetninger for Sønderborg by.

militære og civile indbyggeres antal, som det er gjort på figur 2, men det må understreges, at militærets behov for et serviceapparat, forsyninger m.v. fik virkninger i den civile sektor, og det er derfor ikke muligt at isolere garnisonens betydning for byvæksten.

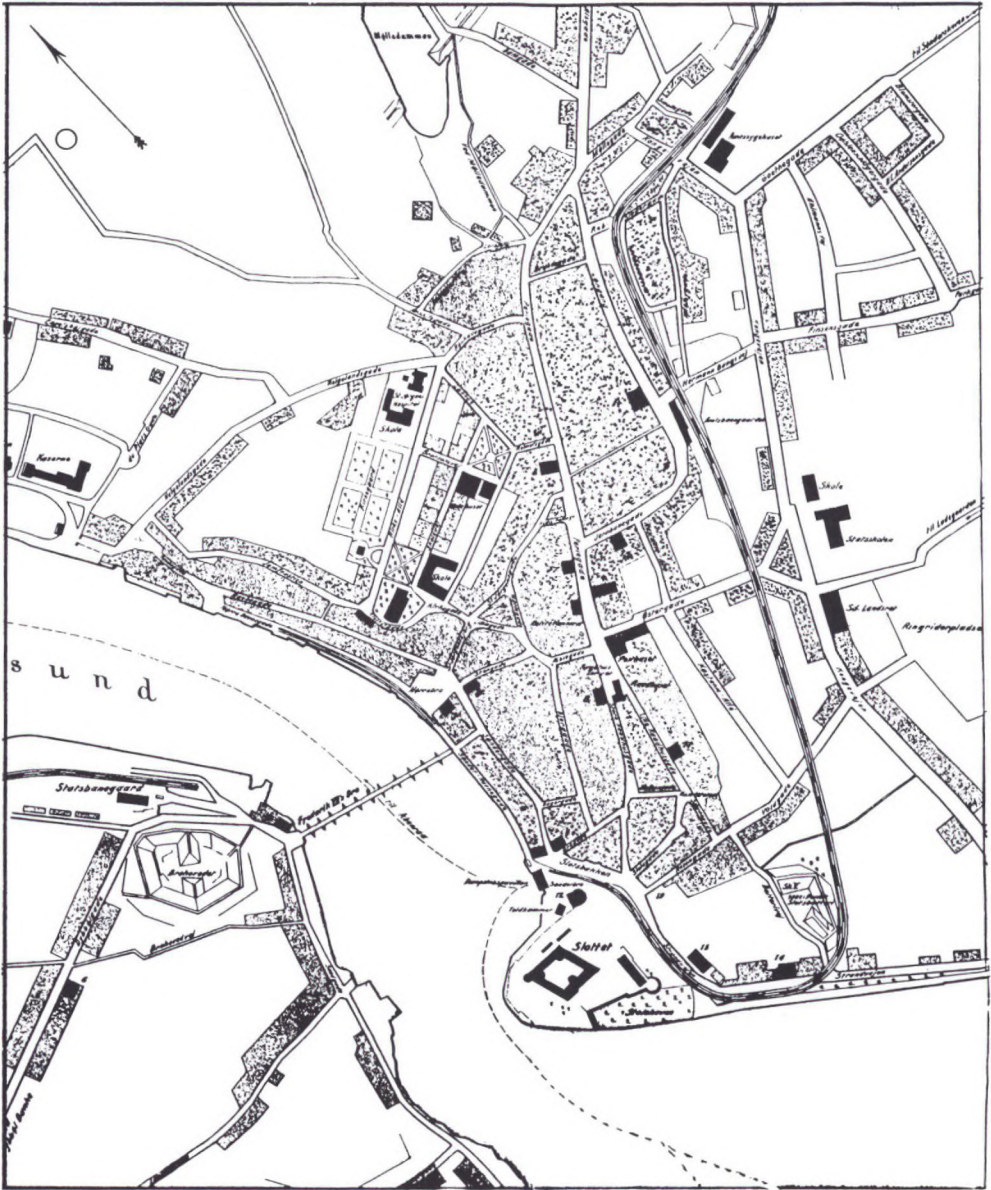
Til forståelsen af figur 2 hører det også med, at byens område i 1874 blev forøget ved indlemmelse af dele af Sundsmark, Ulkebøl og Dybbøl kommuner. Den deraf følgende stigning i indbyggertallet blev anslået til ca. 250.⁹ Tages denne udvidelse i betragtning, og fokuseres der alene

Fig. 3. Sønderborgs byplan og bebyggelsesudstrækning i 1862.

Kilde: J.P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, II, bilagsbind.

Fig. 4. Sønderborgs byplan og bebyggelsesudstrækning i 1921.

Kilde: Sønderborg byhistorisk atlas

på de civile indbyggere, vil det ses, at befolkningsudviklingen som allerede antydte faldt i to ret skarpt adskilte faser: 1871–1900 med et tilnærmelsesvis konstant indbyggertal svingende mellem 4500 og 5000 og 1900–10 med en kraftig vækst fra 5000 til 8000 indbyggere.

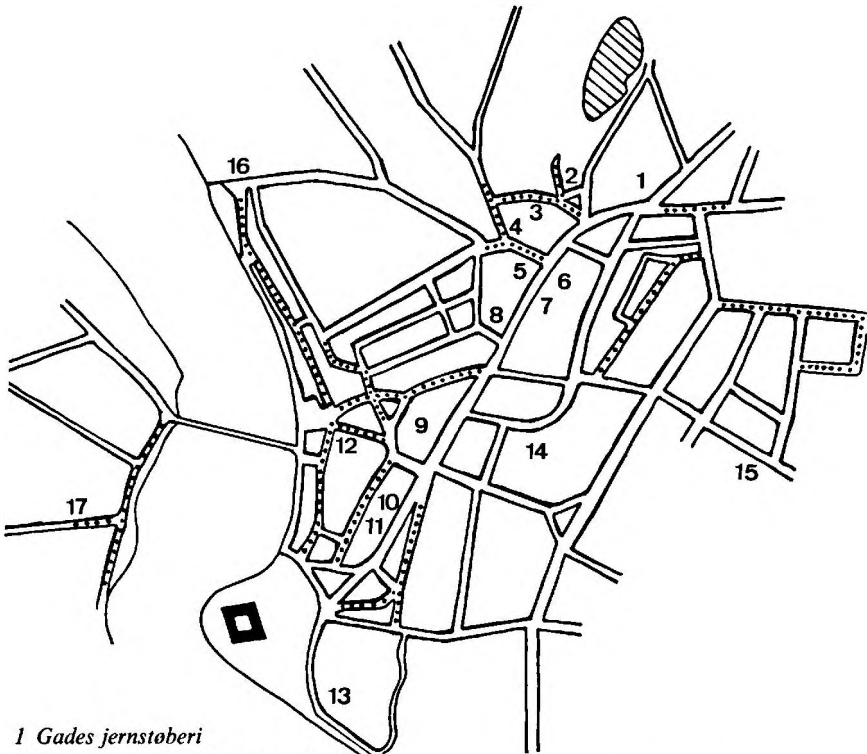
En så stor stigning førte naturligvis til ændringer i *byens plan*.

De to kort på side 40 f viser bybebyggelsens udstrækning ved periodens begyndelse og slutning. Det første kort er fra J.P. Trap »Hertugdømmet Slesvig« og viser byplanen i 1862. I det store hele var den næppe meget anderledes omkring 1875, da det befæstningsanlæg, som den preussiske stat opførte og som omgav og omklamrede byen, først blev nedlagt i 1881. Bebyggelsen havde nærmest form af et »V« med henholdsvis Søndergade-Havbogade og de to Rådhusgader-Perlegade som de to ben i vinklen, der mødtes lidt nord for slottet. Området mellem de to lange vejstrøg var bebygget op til Mariekirken.

Frem til 1914, og især efter 1900, rykkede bebyggelsen nordpå og udfyldte stadig mere af rummet mellem de nævnte vejstrøg, der i nord blev forbundet med Adalbertstrasse, nuværende Helgolandsgade, i forbindelse med anlægget af marinestationen 1906–07. Derudover bredte byen sig mod vest over på Sundevedsiden, og især mod øst. Løngang blev udbygget til en bygade, og i 1905 nyanlagdes Kaiser Wilhelm-Allee, den nuværende Kongevej, hvor der tidligere havde været en kolonnevej i befæstningssystemet. Her opstod nu en betydelig villabebyggelse. Længst mod øst opstod »Nystaden«. I 1905 anlagdes her Goethegade, Lessingstrasse (nu Blomstergade) og Uhlandstrasse (nu Oehlenschlägersgade). Året efter fulgte Schillerstrasse (nu H.C. Andersensgade) og i 1909 Geibelstrasse (nu Finsensgade).¹⁰ Endelig strakte bebyggelsen sig længere ud ad Alsgade og Damgade i nordøst. Det andet kort på side 41 er fra 1921, men illustrerer givetvis byplanen fra 1914 ganske godt. Ingen af de tyske kort viser bebyggelsens udstrækning.

På grundlag af »Adress-Buch für den Kreis Sonderburg« fra 1913 kan vi få et indtryk af de forskellige kvarterers sociale præg. Ikke overraskende domineredes den nordlige del med gaderne Engelshøjgade, Helgolandsgade og Jomfrustien af boliger for marinestationens officerer og underofficerer. Også Oehlenschlägersgade i »Nystaden« havde et stærkt militært præg. Kvarteret omkring Mariekirken (Kirkeallé, Skolevej, Brorsonsvej, Løkken) var et udpræget embedsmandskvarter. Derudover havde Alsgade, Kongevej og Strandvejen et kraftigt borgerligt islæt med villaer for købmænd, funktionærer og rentiers. Perlegade var sammen med Rådhusstorvet og Store Rådhusgade køb-

Fig 5. Lokaliseringen af industrivirksomheder og arbejderkvarterer i Sønderborg

1 Gades jernstøberi	10 A. Wolffs snedkeri
2 Hans Rasmussens savskæreri og snedkeri	11 P. Jørgensens maskinværksted
3 Eksportmøllen, senere oliefabrik	12 Knarhøjs margarinefabrik
4 P. Petersens bryggeri	13 Sønderborg gasværk
5 G. Nielsens dampmølle og -bageri	14 Utzons netfabrik (-1908)
6 Stein & Meylands jernstøberi	15 Utzons netfabrik (1908-)
7 Jørgensens, senere Behrends' farveri og spinderi	16 Margarinefabrik AG, senere Knarhøj (nøjagtige placering ukendt).
8 Chr. Wolffs snedkeri	17 J.G. Otzens kalkbrænderi, savskæreri og bemølsfabrik
9 A. Schaus klædefabrik m.v., senere Sønderborg elværk	

mændenes og håndværksmestrenes gade; handelsmedhjælpere og håndværkssvende boede ofte her i arbejdsgiverens husstand.

I denne forbindelse har arbejderkvartererne naturligvis størst interesse. På figur 5 er derfor indtegnet de mest udprægede arbejdersgader, og

samtidig er de større og stabile virksomheders placering i gadenettet vist.

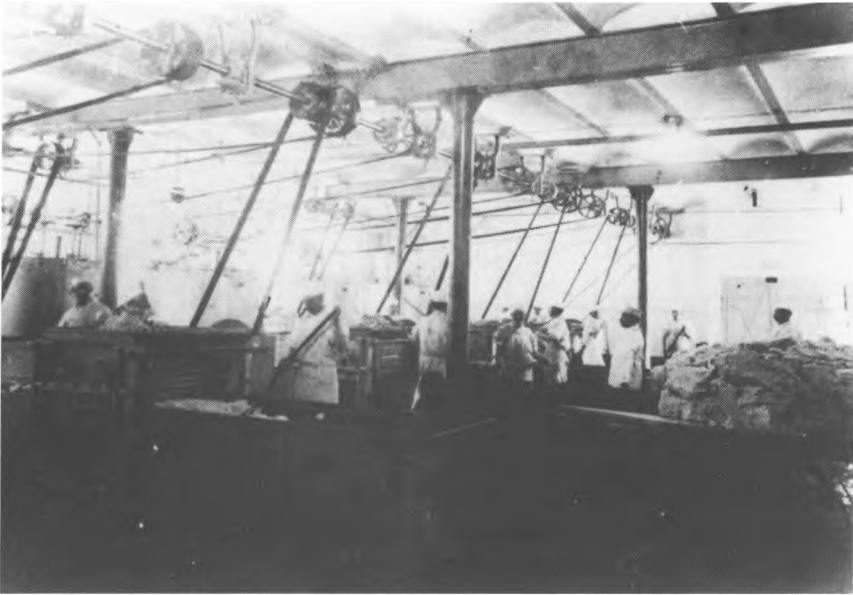
Kortet viser, at også det industrielle miljø havde sine særlige områder i byen. Virksomhederne lå overvejende i forbindelse med Perlegadestrogen, ikke ud til gaden, men bag rækken af købmands-, patricier- og håndværkerhuse, eventuelt ved en sidegade. Særlig i den nordlige del lå de tæt, og det var også her så betydelige virksomheder som Gades jernstøberi, Eksportmøllen, P. Petersens bryggeri og Stein & Meylands jernstøberi lå. Længere mod syd lå Schaus klædefabrik.

To af de store virksomheder lå dog længere borte, og de var samtidig blandt de nyeste: Utzons netfabrik fra 1878, der indtil 1908 lå i Jernbanegade, men derefter flyttede ud til Finsensgade, og Knarhøjs margarinefabrik fra 1889, der lå i Søndergade ud mod Nørrebro, hvor Solofabrikken stadig ligger. Sammenfattende kan det om industrivirksomhedernes placering i byplanen siges, at der ikke opstod egentlige industri kvarterer. Fabrikkerne blev overvejende liggende i Perlegadestrogen, hvor købmandsgårdene lå. Heri er der heller ikke noget overraskende, da de industrielle foretagere, som det vil fremgå af redegørelsen for de enkelte virksomheder, i mange tilfælde netop var købmænd.

Arbejderkvarterernes beliggenhed er vist på figur 5 med priksignatur. Arbejderhusstandene lå særlig tæt i de gamle arbejder-, fisker- og håndværkerkvarterer langs sundet på Allsiden: Havbogade, Søndergade, Bjerggade, Stengade, St. Jørgensbjerg og -gade, Klostergade, Kirkegade og Liljegade. Lille Rådhusgade var en udpræget håndværkersvendsgade, mens gaderne omkring Eksportbryggeriet og Eksportmøllen (Rønhavegade, Arnkilsgade og Lerbjerg) især rummede boliger for ufaglærte arbejdere. Nyere arbejderkvarterer fandtes dels i »Nystaden« med Goethegade, Blomstergade og H.C. Andersensgade som de mest udprægede arbejdersgader, dels på Sundevedsiden (Sundgade og Langebrogade).

Den industrielle udvikling i hovedtræk

Den vigtigste enkeltfaktor bag byens kraftige vækst efter 1900 var uden tvivl anlægget af marinestationen i årene 1906–07. Først var det det omfattende byggeri og vejanlæg, der tiltrak arbejdskraft, og siden indvielsen i april 1907 bevirkede forøgelsen af garnisonen fra godt 500 til 2000 mand nærmest et »boom« i byens handels- og øvrige servicevirksomheder.

P. Knarhøjs margarinefabrik »Bona«, der var oprettet i 1889, opfyldte alle betingelser for at blive betegnet som en industrivirksomhed. Ovenstående billede fra 1908 viser et interiør fra den netop opførte fabriksbygning Søndergade 44-46. Bemærk det typiske transmissions-system med den gennemgående aksel med remskriver under loftet, hvorfra der går drivremme ned til de enkelte maskiner. Dampmaskinen, der trak akslen, lå i et særligt kedelrum. På fotografiet ses 11 arbejdere, ialt beskæftigede fabrikken i 1908 ca. 25 mand. Produktionen var organiseret efter arbejdsdelingsprincippet, f.eks. ved maskinen i forgrunden, hvor en mand skovler råmasse op i ælteapparatet, mens en anden tager fra. Yderst til højre ses margarinemassen. Fot. i Museet på Sønderborg Slot, industriregistrering, nr. 6080.

Men også udviklingen i industrien må antages at have haft betydning for befolkningsudviklingen. I »Hertugdømmet Slesvig« fra 1864 anfører J.P. Trap om byens erhvervsliv følgende: »Den industrielle Virksomhed er ikke ringe, og navnlig fortjener at fremhæves 2 Jernstøberier og Maskinværksteder, 1 Damp-Meelmølle, et betydeligt Baierskølbruggeri, 1 Sprit- og Eddikefabrik, 1 Klædefabrik med Valkemølle, 2 Oliemøller, 1 Hørberedningsfabrik, 1 Cichorie- og Cementfabrik, 2 Saugmøller; samtlige disse Etablissementer drives ved Dampkraft. Desuden findes et Dampbrænderi og flere almindelige Brændevinsbrænderier, 2 Sæbesyderier, 1 Lysestøberi, 2 Kalkbrænderier og 1 større Fisketilberednings-Etablissement samt 1 Olie-Vindmølle. Men Sønderborgs vigtigste industrielle Virksomhed er dog Skibsbyggeriet, der beskæftiger ca. 60 Arbejdere«. ¹¹

Fra 1858 har vi oplysninger om arbejdertallet i de fleste af de virksomheder, som Trap nævnte, og det kan på grundlag af disse tal anslås, at industrien omkring 1860 beskæftigede op imod 200 arbejdere, skibsbyggeriet inklusive.¹² Imidlertid blev industrien også i Sønderborg ramt af den nye grænsedragning, og især gik det ud over skibsbyggeriet, hvor man i lighed med Aabenraa ikke kunne konkurrere med de nye dampskibe af jern, men i stedet og for længe holdt fast ved træsejlskibene. I 1878 løb det sidste store skib af stablen på Hans Heinrich Hauschildts værft, der i begyndelsen af 1880'erne helt indstillede virksomheden. De øvrige værfter må betegnes som bådebyggerier, og de var alle af beskeden størrelse.¹³

Fra 1885 og frem til 1910 oplyses navnene på de større virksomheder og antallet af beskæftigede arbejdere i Sønderborg bys trykte forvaltningsberetninger. Imidlertid blev opgørelsesgrundlaget ændret i 1901. Indtil da opregnedes kun »die grösseren gewerblichen Anlagen«, dog uden nogen nærmere definition af dette begreb. Men fra og med 1901 medtoges alle de virksomheder, der stod under tilsyn af fabriksinspektøren (»Gewerbeinspektor«). Slagtere, bogtrykkere, bagere, skræddere (fra 1904) og malere (fra 1905) figurerede således i opgørelsen, selv om det i udpræget grad drejede sig om håndværksvirksomheder. Ligeledes medtoges vandværket og Fr. Niensens i 1904 oprettede dampvaskeri. Skønt sidstnævnte beskæftigede mellem 15 og 20 arbejdere kan det ikke regnes til industrien, da der ikke var tale om fremstillingsvirksomhed, men om en servicefunktion.

Adskillelsen af håndværk og industri vil i øvrigt altid være vanskelig at foretage. De har fremstillingsvirksomheden tilfælles, men i industrien foregår produktionen under en mere vidtgående arbejdsdeling, hvor alle arbejdere er underlagt en given produktionsrytme, der er bestemt af anvendelsen af maskiner, drevet af mekanisk kraft. Industrien fremstiller endvidere som oftest massevarer til afsætning på et anonymt marked, hvor håndværket arbejder efter bestilling fra kendte kunder.

Men ikke mindst i en historisk undersøgelse kan det være vanskeligt at få oplysninger om virksomhedernes arbejdsdeling, mekaniseringsgrad og afsætningsforhold, og man anvender derfor gerne det kriterium, at industrivirksomheder skal have mindst 6 arbejdere, idet man sikkert med rette går ud fra, at der eksisterer en sammenhæng mellem de nævnte forhold og virksomhedens størrelse. Tallet 6 er imidlertid vilkårligt, men vil også blive anvendt her, da det bruges alle andre steder.¹⁴ Derfor er forvaltningsberetningernes tal i de følgende opgørelser over antallet af virksomheder i de forskellige brancher og antallet

Arbejdsorden

for
Købmand P. Knarhøjs
Margarine-Fabrik.

§ 1.

Den regelmæssige Arbejdstid begynder om Morgenen Kloden 6, og slutter om Aftenen Kloden 6. Den afbrydes ved en Frokostpause fra Kloden 8—8½, ved en Middagspause fra Kloden 12—1, og ved en Jesper-pause fra Kloden 4—4½. En ikke vedvarende Forlæggelse af Tjerpauterne, der fremkaldes ved særligt Arbejde, maa foretages med de vedkom-mende Arbejderses Samtykke.

§ 2.

Arbejdslønnen udbetales hver Lørdag paa Fabrikens Kontor. Enhver Arbejder maa, i sit

§ 8.

Enhver Arbejder maa varetage den paaletste Rentlighed, og den største Akkuratbede ved sit Arbejde.

§ 9.

Arbejdere der optræder fornærmende eller der bliver haanngribelige mod deres Medarbejdere eller deres Forefatte kunne blive afskediget paa Stedet. Det samme er gældende for dem der beruser sig under Arbejdstiden.

§ 10.

Afsløgning af Arbejdningstyper maa kun foretages paa de dertil bestemte Pladser.

(§ 11).

Arbejdsordenen træder i Kraft den 1. Januar 1908.

Sønderborg, den 1. December 1907.

P. Knarhøj.

eget Interesse, overbevise sig paa Stedet, om de udbetalte Penges Nødvendighed. Udbetalingen sker efter Arbejdets Slutning Kloden 6 Aften.

§ 3.

Dampsløjen giver Tøget til Arbejdets øjeblikkelige Begyndelse, og enhver Arbejder maa uforvarende begive sig paa sin Arbejdsplads. Efter Arbejdets Slutning er det ikke tilladt at opholde sig i Fabrikken, eller i de Rum der ere henhørende til samme.

§ 4.

Det er forbudt at forlade Fabrikken under Arbejdstiden uden særlig Tilladelse, eller uden gyldig Grund.

§ 5.

En Besørgning af Personer med Varespejlvaret er forbudt paa det strengeste. Spejlvaret er et at haandhave med den yderste Forsigtighed.

§ 6.

De Forordninger der stilles af den Verdensgenossenschaft, maa nøje iagttages.

§ 7.

Enhver Ulykkestilfælde maa anmeldes paa Fabrikens Kontor, ligeledes alle forekommende Eggdomstilsfælde.

Anvendelse af maskiner drevet ved mekanisk kraft stillede særlige krav til arbejdskraften om disciplin. Hosstående ordensreglement fra Knarhøjs fabrik fra 1908 fastsætter arbejdstiden til 10 timer dagligt, eksklusive pauser. Det indskræpes, at arbejderne skal møde præcist, og de må ikke forlade arbejdspladsen – hvis blot én mand manglede, kunne maskinen ikke køre. Endvidere skal arbejderne være påpasselige ved maskinbetjeningen og med hygiejnen. Ædruelighed var helt nødvendig, og overtrædelser af dette påbud medførte øjeblikkelig afskedigelse. LA Aabenraa, Sønderborg landrådsarkiv nr. 651.

af arbejdere suppleret med oplysninger om antal virksomheder med over 5 arbejdere og deres arbejdsantal, hentet fra det utrykte kildemateriale i byarkivet, der i øvrigt rækker fra 1875 og frem til 1914.

Antallet af virksomheder i de enkelte brancher udviklede sig således:

Branche	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1914
	1.	1.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.
Jernstøberier og anden metalbearbejdning	2	2	2	2	2	2	2	3	3
Spinderier, farverier, klædefabrikker, fiskenetsfabrik	1	2	2	2	2	2	5	2	5
Bryggerier, mineralvandsfabrikker	1	1	1	1	1	1	1	2	1
Møller	1	2	1	1	1	0	1	4	0
Margarinefabrikker	0	0	0	0	1	0	0	2	1
Træbearbejdningsvirksomheder	0	0	0	0	1	1	1	4	4
Kalkbrænderier*)	1	1	1	1	1	2	1	2	1
Øvrige	0	0	0	0	1	0	0	4	1
Tilsammen	6	8	7	7	9	10	8	8	8

1: Virksomheder med mindst 6 ansatte.

2: Tal fra byforvaltningen.

*) Det største af kalkbrænderierne (J.G. Otzen) havde tilknyttet en savmølle og en benmelsgødningsfabrik.

Kilder: 1: LA Aabenraa, Sønderborg byarkiv 1864–1920, politiforvaltningen, Afd. VII, fag 10, nr. 4, 6 og efter nr. 12.

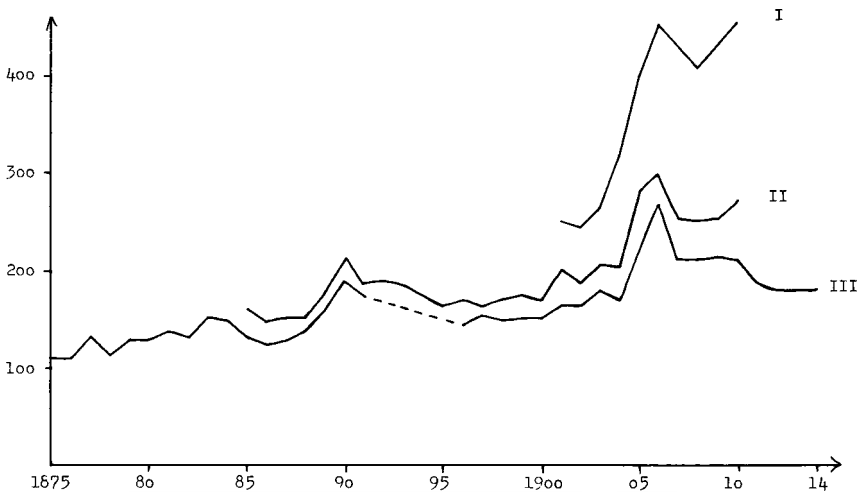
2: LA Aabenraa, tryksagssamlingen, forvaltningsberetninger for Sønderborg by.

Tallene fra forvaltningsberetningerne er prægede af mangler og inkonsekvenser indtil år 1900, og efter den tid medtages mange små virksomheder, så den bedste udviklingslinie skal baseres på antallet af virksomheder med mindst 6 ansatte. Det ses da, at der før århundredeskiftet var 7-8-9 virksomheder i Sønderborg, der kan betegnes som industrier, og efter århundredeskiftet mellem 10 og 12. En vis industriel udvikling er dermed antydnet. Der kan ikke peges på nogen bestemt branche som særlig fremgangspræget, dertil er det samlede antal fabrikker for beskedent.

På figur 6 på næste side er indtegnet forskellige kurver, der viser udviklingen i antallet af industriarbejdere.

De tre kurver giver vidt forskellige resultater, men som anført må

Fig. 6. Antal industriarbejdere i Sønderborg 1875–1914

I: Antal ansatte i de af fabriksinspektøren inspicerede virksomheder.

II: Byforvaltningens tal, for tiden efter 1900 fraregnet de virksomheder, der ikke var med i de tidligere tal, nemlig slagtere, bogtrykkere, bagere, malere og skræddere og fraregnet ikke-fremstillingsvirksomheder.

III: Virksomheder med mindst 6 ansatte.

Kilder: I og II: LA Aabenraa, tryksagssamlingen, forvaltningsberetninger for Sønderborg by.

III: LA Aabenraa, Sønderborg byarkiv 1864–1920, politiforvaltningen, Afd. VII, fag 10, nr. 4, 6 og efter nr. 12.

optællingen på grundlag af det utrykte materiale (kurve III) anses som den sikreste. Frem til og med 1906 er der dog ikke de store afvigelser mellem kurve II og III. Konklusionen bliver, at antallet af arbejdere i fabrikker af industristørrelse kun voksede lidt og var præget af ret kraftige svingninger. Efter en stagnation frem til de sidste år af 1880'erne var der et tilløb til en industriel udvikling omkring 1890, jvf. nedenfor om de enkelte virksomheders historie, men snart faldt arbejderantallet igen, og først omkring 1900 begyndte det atter at stige, først svagt, men i årene 1905 og 1906 meget kraftigt. Denne hurtige vækst skyldtes ikke, som man måske skulle tro, byggeriet af marinestationen, men to store virksomheder, der opstod i disse år: A. Johansens skibsværft og Fr. Timpes træbearbejdningsvirksomhed. Imidlertid var de to foretagender meget flygtige. De startede med tilsammen 52 arbejdere i 1905, beskæftigede i 1906 69, og i 1907 kun 9.

Efter 1906 faldt det samlede antal industriarbejdere i Sønderborg derfor til et noget lavere niveau i årene 1907–10. Niveaulet lå dog stadig over tiden før 1905, men efter 1910 fandt et yderligere fald sted, så industriarbejdertallet igen nåede ned på samme størrelse som i 1904. Alt i alt kan det være svært at tale om en betydelig vækst i arbejdstallet, når perioden 1875–1914 anskues i sin helhed, og om noget industrielt gennembrud kan der slet ikke være tale.

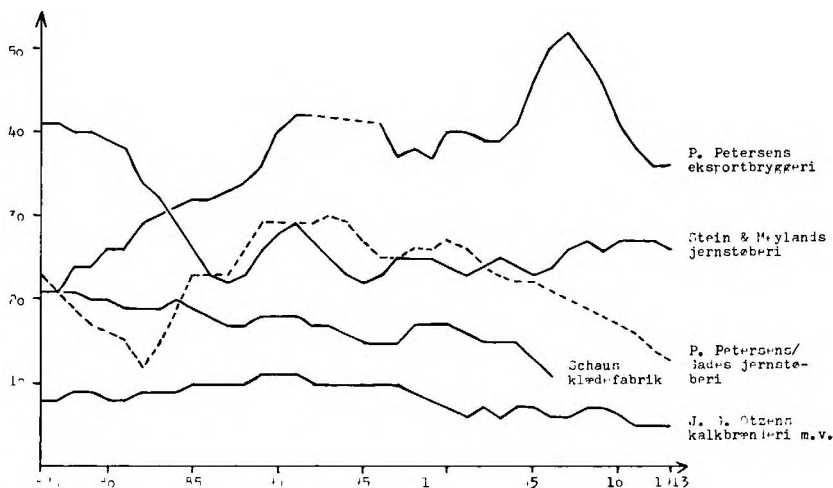
Forskellen mellem kurve II og III på figur 6 peger her på, at væksten efter 1906 snarere foregik i de små, håndværksprægede virksomheder med under 6 ansatte, hvad tabellen på side 48 da også underbygger. Det var derfor kun i ringe målestok industrien, der bevirkede Sønderborgs befolkningsvækst efter år 1900, men foruden marinestationen håndværk og småindustri samt handelen, der nød godt af den stærke økonomiske vækst i oplandet, hvor de alsiske og sundevedske landbrugere var foregangsmænd i intensiveringen af det nordslesvigske landbrug. Desuden fik det betydning for Sønderborgs oplandsfunktioner, at den alsiske amtsbane blev indviet i 1898 og statsbanen til Tinglev og Padborg i 1901.¹⁵

Var den industrielle udvikling end kun beskeden i den preussiske tid, fandtes der dog industrivirksomheder i byen, og nettotallene i tabellen på side 48 og i figur 6 dækker over adskillige fabriksoprettelser og nedlæggelser og over, at nogle virksomheder voksede sig store, mens andre indskrænkedes. Et rigtigt indtryk af det industrielle miljø i Sønderborg fås derfor kun ved at gå ned på virksomhedsplanet. I det følgende skal hver enkelt større og længerevarende virksomhed med 6 ansatte eller mere nærmere beskrives.

Virksomheder oprettet før 1875¹⁶

To af de virksomheder, der satte deres præg på det industrielle miljø i Sønderborg mellem 1875 og 1914 var oprettet før 1845: *J.G. Otzens kalkbrænderi, savmølle og bemelsgødningsfabrik og Chr. Karbergs hørrensefabrik*. Sidstnævnte var dog kun i drift i månederne oktober, november og december, men beskæftigede da 12–15 arbejdere. I 1891 blev produktionen på hørrensefabrikken nedlagt og anlægget overtaget af Hans Rasmussens nedennævnte savskæreri og snedkeri, se side 59. J.G. Otzen vedblev derimod at eksistere perioden ud. Antallet af beskæftigede arbejdere ses på figur 7, hvor det fremgår, at virksomheden var stabil frem til slutningen af 1890'erne, men derefter gik tilbage,

Fig. 7. Arbejdertal 1876–1913 i nogle større industrivirksomheder i Sønderborg, oprettet før 1875. Tre års glidende gennemsnit

Kilder: Som figur 6, kurve III.

og fra 1911 havde den færre end 6 ansatte. Den lå på Sundevedsiden, Langebrogade 12–14 (nr. 17 på kortet over virksomhedernes lokalisering side 43).

På figur 7 vises endvidere antallet af medarbejdere i fire af de syv fabrikker, som blev grundlagt mellem 1850 og 1864, den store industrigrundlæggelsesperiode i Sønderborg. De skulle alle få stor betydning for det industrielle miljø i byen. Det drejede sig især om typiske virksomheder fra industrialismens første tid: jernstøberier, klædefabrik og bryggeri.

Peter Petersens jernstøberi var ældst, grundlagt i september 1850 med bygninger i Perlegade 95-97 (nr. 1 på kortet s. 43). Produkterne var ved starten støbejernsartikler til skibsbyggeriet, maskiner, ovne, komfurer, plove, hakkelsesmaskiner og tærskemaskiner. Peter Petersen var ejer frem til 1882, bortset fra årene 1860–68, hvor Heinrich English ejede støberiet.

I 1882 gik virksomheden konkurs, vel på grund af en kombination af skibsbyggeriets tilbagegang og den almindelige økonomiske krise. Støberiet blev overtaget af lægen *Emil Gade*, der gennem længere tid havde understøttet P. Petersen finansielt. Gade var en kendt skikkelse i byens dansksindede borgerskab. Med hans overtagelse fik støberiet

øjensynligt en kapitalindsprøjtning, idet arbejdetallet voksede fra 7 ved konkursen til omkring de 30 i begyndelsen af 1890'erne. Derefter afløstes ekspansionen af et nyt fald, og i 1914 var der kun beskæftiget 13 medarbejdere.

Læge Gade døde i 1884, og efter at have været ejet af enken i nogle år overtoges virksomheden af sønnerne Peter Chr. Sophus og Carl Wilhelm Gade i 1889. Fra 1913 var P. Chr. S. Gade, der var uddannet ingeniør, ene-ejer.

Virksomheden fremstillede fra 1880'erne især maskiner til landbruget, hvor driften netop da blev mere intensiv med anvendelse af maskiner. Særlig kan man pege på andelsmejerierne, der i stort tal blev oprettet i årene efter 1884; hertil fremstillede støberiet og maskinfabrikken dampmaskiner. Andelsmejerierne var givetvis en af forudsætningerne for, at virksomheden kunne udvide så kraftigt, da Gade var blevet ejer.

Asmus Schaus farveri, spinderi og klædefabrik blev efter alt at dømme oprettet i 1851. I hvert tilfælde overtog Schau dette år fabriksejendommen i Perlegade 17 (nr. 9). Allersenest er virksomheden kommet i gang i 1857, hvor det meddeltes, at Schau havde indrettet en stampemølle i

A. Schau jun.
i
Sønderborg
anbefaler herved sit Etablissement til det ærede
Publikums Velvillie.

Nærlig henledes den ærede
Landbostands
Opmærksomhed paa Undertegnedes
Farveri, Uldkarteri og Spinderi
samt
ikke ubetydelige
Stampemølle.
Frembringelser heraf findes paa Udtillingen.
A. Schau jun. Sønderborg.

Produkterne fra A. Schaus klædefabrik var først og fremmest beregnet til at blive afsat på nærmarkedet. I annoncen henvender virksomheden sig således til landboerne i Nordslesvig og anbefaler de traditionelle uldklædestoffer. Fra kataloget »Nordslesvigske Industriudstilling i Haderslev«, 1873.

den eksisterende klædefabrik. Firmaet ekspanderede fra 8-10 arbejdere i 1858 til over 20 i 1870'erne, men som det fremgår af figur 7, gik medarbejdertallet langsomt og jævnt tilbage efter 1875, og i 1908 blev driften helt indstillet, efter at virksomheden i 1895 af Schau var overdraget til Karl Ernst Lauterlein. Bygningerne blev i stedet indrettet til Sønderborgs første *elektricitetsværk*. Årsagen til fabrikkens tilbagegang og standsning kendes ikke, men man kan formode, at Schau ikke kunne følge med konkurrenterne i en tid, hvor nye klædestoffer vandt frem og erstattede de traditionelle.

Allerede to år efter klædefabrikkens start, i 1853, blev den næste store Sønderborgvirksomhed grundlagt. Det var *Peter Petersens eksportølbryggeri* i Arnkilsgade 1–11 (nr. 4). Bryggeriets ejer må ikke forveksles med støberiejereren af samme navn.

I 1858 beskæftigedes 8 arbejdere i Petersens spiritusfabrik, bryggeri og eddikfabrik, men siden koncentreredes virksomheden om bryggeriet, der til gengæld ekspanderede kraftigt frem til ca. 1890. Herefter satte en stagnationsperiode ind, hvis vi skal tage udviklingen i medarbejdertallet som udtryk for virksomhedens situation, hvilket måske ikke uden videre er rigtigt, fordi en stilstand i arbejdetallet godt kan

Peter Petersens ølbryggeri i Arnkilsgade var oprettet i 1853, og det var fra midten af 1880-erne og frem til 1914 Sønderborgs største virksomhed. Billedet viser en farvelagt tegning ved F.G. Müller, Hannover af bryggeriet, som det så ud i 1878. Man bemærker bygningernes lidt planløse placering og de forskellige eksempler på den tidlige industrialiserings arkitektur – en følge af virksomhedens gradvise ekspansion. Fot. efter tegning i Museet på Sønderborg Slot.

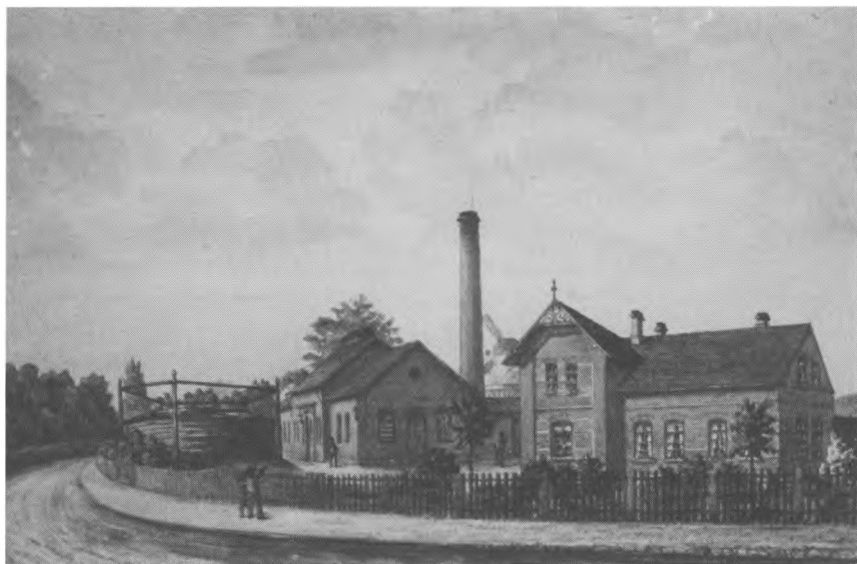

Det industrielle miljø i Sønderborg 1875–1914 kendetegnedes ved, at industri og boliger var nært forbundet i byplanen. Mest karakteristisk var i så henseende eksportbryggeriet. Den store bryggervilla lå ikke langt fra de nu forsvundne produktionsbygninger. Også en stor del af arbejdsstyrken, der i 1906 var på sit højeste med 53 mand, havde boliger ved virksomheden i arbejderhuse opført og ejet af brygger Petersen. Bryggeriet udgjorde dermed et lille kvarter for sig. Fot. 1982 fra diasserie i Museet på Sønderborg Slot.

dække over en produktions- og afsætningsfremgang, hvis der samtidig finder en rationalisering sted, eventuelt gennem en øget anvendelse af maskiner. I hvert tilfælde blev ølbryggeriet i 1895 suppleret med en mineralvandsfabrik. I årene omkring 1906 skete en ny ekspansion, bl.a. blev mineralvandsfabrikken moderniseret, og bryghus, maskin- og kedelhus nyopførtes. Arbejdertallet faldt dog et par år senere tilbage til niveauet fra 1890'erne efter at have kulmineret med 53 i 1906. Alligevel var bryggeriet Sønderborgs største virksomhed inden for industrien fra 1884 og frem til 1914.

Eksportbryggeriet ejedes fra oprettelsen i 1853 og frem til 1875 af Peter Petersen, derefter indtil 1899 af sønnen af samme navn og efter dennes død af enken Annette Christine Margarethe Petersen. Driften blev varetaget af sønnerne Christian og Harald, der var henholdsvis direktør og brygmester.

Den næste virksomhed, der var oprettet i årtiet for de store industrigrundlæggelser i Sønderborg, fik ikke så varig betydning som eksport-

Sønderborgs første gasværk var fra 1857 og lå Strandvej 1a, hvor nu pensionisthøjskolen ligger. Det blev overtaget af byen i 1881, hvorefter værket blev nyopført. Det er de nye bygninger, vi ser på denne farvelagte tegning fra 1885 af A. Heinrich. Til venstre ses gasbeholderen, i midten fabriksbygningerne og til højre direktørboligen. Byens kraftige ekspansion efter århundredeskiftet gjorde imidlertid dette værk utilstrækkeligt, og i 1906 byggedes et nyt øst for Ladegården. Fot. efter tegning i Museet på Sønderborg Slot.

bryggeriet. *Dampmøllen* i Perlegade 65 (nr. 5) var startet i 1855 af H.P. Hanssen, kaldet Norsk. Han har indskrevet sit navn i byens historie ved at forhindre, at byen anerkendte den slesvig-holstenske provisoriske regering i marts 1848. Senere overtoges møllen af Chr. Jensen og kaptajn Georg Nielsen. Antallet af beskæftigede svingede ret kraftigt mellem 5 og 10 frem til 1883, men i 1884 blev mølleriet indstillet, hvorimod det tilhørende bageri videreførtes af S. Paulsen og senere bagermester Oehlers med kun et par ansatte.

I 1857 grundlagdes to virksomheder. *Chr. Karbergs gasværk* lå på Strandvej 1a (nr. 13), hvor nu pensionisthøjskolen »Strand« ligger. Gasværket, der var blevet til på initiativ af Karberg og støberiejer Petersen, blev i 1881 overtaget af Sønderborg by. I 1906 blev det flyttet til et sted øst for Ladegården. Medarbejdertallet lå indtil 1904 på 2-3-4, men i forbindelse med byens hurtige vækst og værkets udflytning steg det til 7-8, hvorved det kunne henregnes til de industrielle virksomheder.

Stein & Meylands jernstøberi lå på grunden til J. A. Detlefsens købmandsgård i Perlegade 56, ud til Løngang. Virksomheden var således som så mange andre i Sønderborg en »baggårdsindustri«, omend en af de største. På billedet ses støberbygningerne fra 1857. Man fornemmer en vis indeklemthed. På det andet billede ses virksomhedens indre med støbeforme. Fot. fra 1920-erne i Museet på Sønderborg Slot, samling vedr. jernstøberier.

*Detlefsen & Steins jernstøberi blev grundlagt af købmand, sæbesyder og træhandler J. A. Detlefsen og købmand Berthold Stein jr. Fabrikken blev placeret i førstnævntes købmandsgård i Perlegade 56 (nr. 6), der blev udbygget med egentlige fabriksbygninger. Men året efter trak Detlefsen sig ud af firmaet, og i stedet kom jernstøber Carl Vilh. Meyland ind, og dets navn var herefter *Stein & Meyland*, også efter Meylands død i 1877. Stein fortsatte som eneejer indtil 1907, hvor virksomheden overtoges af ingeniørerne Richard Sidney Almer og Friedrich Waldemar Hasselmann.*

Støberiets produkter var især maskiner til teglværksindustrien, og sikkert betød denne underleverandørstatus til Nordslesvigs eneste industri af format, at medarbejdertallet efter et fald fra omkring 40 i midten af 1870'erne til lidt over 20 omkring 1885 kunne holdes konstant omkring de 25 indtil 1914. Desuden producerede Stein & Meyland i lighed med Gade dampmaskiner og landbrugsmaskiner til det nære marked.

Jens Jørgensens farveri, spinderi og klædefabrik blev den sidste virksomhed, der oprettedes før 1864, nemlig i året før krigen. Imidlertid opnåede virksomheden først i 1909 industristørrelse med 6-7 beskæftigede. Fabrikken, der fra 1896 ejedes af Andreas Peter Behrends, lå gennem hele perioden i Perlegade 52 (nr. 7).

Virksomheder oprettet 1875–1914

At indlemmelsen i Tyskland voldte problemer for den sønderborgske industri fremgår af, at der ikke blev oprettet industrivirksomheder før end i de sidste år af 1870'erne. *Eksportmøllen* i Perlegade 81 nævnes første gang i politiforvaltningens indberetninger i 1877, men er først indført i amtsrettens selskabsregister i 1881 med købmand Chr. Karberg fra Augustenborg, bryggeriejer P. Petersen og Friedrich Drescher, begge Sønderborg, som ejere.

Med hensyn til selskabsorganisationen kom eksportmøllen til at føre en omskiftelig tilværelse. Allerede i 1888 blev den omdannet til et aktieselskab med en kapital på 120.000 mark. Petersen og Karberg

Eksportmøllen blev startet omkring 1880. Den var en ustabil virksomhed, der måtte reorganiseres flere gange. Fra 1897 hed møllen »*Alsener Dampmühlen-Gesellschaft*«. Ovenstående billede gengiver et hoved fra en regning. Det er altså en reklame og derfor ikke nødvendigvis så autentisk som et fotografi. Til venstre ses møllebygningerne, og til højre nævnes to af virksomhedens specialprodukter: skårne havregryn og »*Rolled Oats*«, d.v.s. valset havre. Allerede dengang var det amerikanske smart. Endvidere ses de medaljer, som selskabet opnåede på industriudstillingerne. Imidlertid må produkternes kvalitet ikke have været god nok, for i 1903 måtte møllen lukke permanent. Original i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

fortsatte som ejere sammen med fabrikant H. Bauermeister i Ottensen, købmand J.A.H. Bauermeister i Wernigerode og forretningsfører Carl Lampe, Sønderborg. Kapitaludvidelsen gjorde det muligt at anskaffe en dampmaskine, så der fra nu af var to. Imidlertid var heller ikke dette selskab levedygtigt i længden, og det opløstes i 1896. 1896–97 lå møllen stille, men i 1897 blev den overtaget af det nystiftede »*Alsener Dampfmühlen-Gesellschaft*«, der ligeledes var et aktieselskab, kapitalen var nu på 200.000 mark.

Det nye selskab skulle foruden videreførsel af eksportmøllen også omfatte en fabrikation af foderstoffer og valset havre. Karberg og Petersen fortsatte, mens de tre andre ejere erstattedes af agent H. Augustesen, købmand Brix Hansen og købmand Koppitz, alle sønderborgere. Men rekonstruktionen førte ikke til en varig løsning på kapitalmanglen, og i 1903 opløstes »*Alsener Dampfmühlen-Gesellschaft*« og produktionen blev indstillet. Medarbejdertallet lå da på 8, men havde tidligere ligget mellem 12 og 18. Bygningerne (nr. 3 på kortet s. 43) blev i 1903 erhvervet af P.H. Knarhøj, og denne indrettede i 1912 en oliemølle i bygningerne.

Der kan næppe påvises en enkelt årsag til eksportmøllens nærmest konstante krise, og det må undre, at landbrugets stigende efterspørgsel efter foderstoffer ikke kunne give en solid basis for virksomheden.

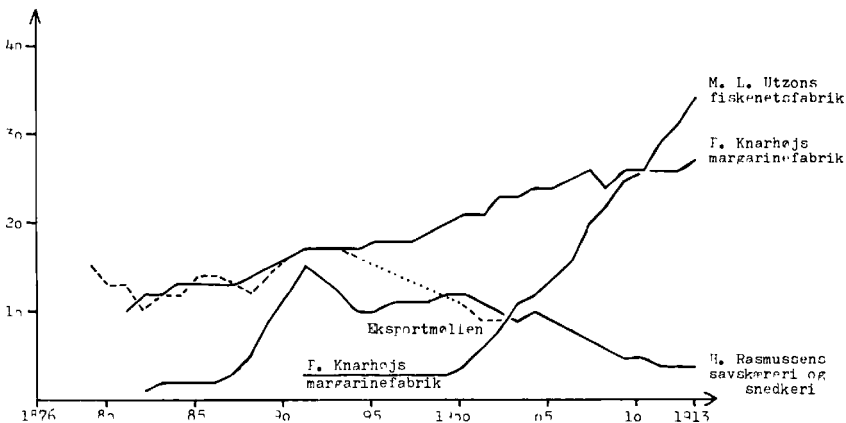
Også billedet af M.L. Utzons mekaniske fiskenetsfabrik hidrører fra en regning. I 1908 flyttede virksomheden som den eneste i perioden ud fra centrum til det nye yderkvarter i Nystaden, til Finsensgade. Det er de nye bygninger, vi ser på tegningen. I modsætning til virksomhederne i midtbyen havde man plads nok og kunne bygge lavt. Bemærk de moderne ovenlysvinduer. I baggrunden ses til venstre et krigsskib på Sønderborg bugt og til højre Ladegården. Også her ser vi afbildet en række af udstillingspræmier, adskilligt flere end på Eksportmøllens regning, men fiskenetsfabrikken var også i konstant fremgang fra oprettelsen i 1878 til 1914, hvor der var ansat 37 medarbejdere. En del af medaljerne var bragt hjem fra Danmark, hvor fabrikken havde god afsætning. I hvert tilfælde flyttede fabrikken efter 1920 til Fredericia. Original i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Derimod skulle købmand M.L. Utzons mekaniske fiskenetsfabrik fra 1878 blive en solid virksomhed, der var i konstant fremgang frem til 1914. Som det ses på figur 8 steg medarbejdertallet således fra omkring de 10 ved fabrikken start til over 30 før verdenskrigen. I et enkelt år, i 1913, overgik netfabrikken endog Eksportbryggeriet som Sønderborgs største industrivirksomhed med 37 ansatte arbejdere. Virksomhedens succes skyldes givetvis, at det var lykkedes Utzon at finde en niche, der ikke var udfyldt af nærtliggende konkurrenter.

Netfabrikken lå indtil 1908 i Jernbanegade (nr. 14), men blev så udflyttet til den nuværende Finsensgade (nr. 15). Efter 1920 flyttede virksomheden til Fredericia, hvor den stadig eksisterer. Bygningerne blev overtaget af Kamgarnsspinderiet og senere af håndværkerskolen.

Hans Rasmussens dampsavværk og snedkeri lå – som Eksportbryggeriet, Eksportmøllen og de to jernstøberier – i den nordlige del af Perlegadestrøget, nemlig i Damgade 8 ved Svanedam (nr. 2). Virksomheden begyndte i 1887 som et tomandsfirma ejet af snedkermester Hans Rasmussen og snedker Peter Petersen, men fra 1889 var Rasmussen enejer. Trævirksomheden blev aldrig en af byens største, men havde dog fra 1890 til 1905 i reglen en halv snes arbejdere i sit brød. Derefter faldt antallet af ansatte, og i 1910 nåede firmaet ned på kun fire og dermed under industristørrelse.

Fig. 8. Arbejdertal 1876–1913 i nogle større industrivirksomheder i Sønderborg, oprettet efter 1875. Tre års glidende gennemsnit

Kilder: Som figur 6, kurve III.

Året 1889 gav Sønderborg hele tre nye virksomheder, alle i nærings- og nydelsesmiddelbranchen, som Eksportbryggeriet hidtil havde været ene om at repræsentere i større stil. Kun den ene af de nye skulle få varig betydning for det industrielle miljø, nemlig *P. Knarhøjs margarinefabrik*, der endnu eksisterer under navnet Solofabrikken og ejes af udenlandsk kapital. Margarinen var blevet opfundet i Frankrig i 1870, og fra omkring 1880 tog fremstillingen af »kunstsmør« for alvor fart. I Danmark begyndte Otto Mønsted således sin produktion i 1883. Hovedråvaren var oksetalg, der tilsat bl.a. surmælk, forskellige olier og smørfarve kunne forarbejdes, så man opnåede et produkt, der lignede smør, men var adskilligt billigere og derfor lettere at erhverve for arbejdere og håndværkere, der hidtil havde måttet lade sig nøje med spisefedt.

Initiativet til margarineproduktionen kom fra købmand Peter Hansen Knarhøjs søn af samme navn, og indtil Knarhøj seniors død i 1895 drev far og søn fabrikken i fællesskab, derefter blev sønnen enejer. Virksomheden, der lå i Søndergade 44-46 ud mod Nørrebro (nr. 12), beskæftigede frem til 1900 kun 3 arbejdere, men derefter ekspanderede den hurtigt, særlig efter 1902, da Knarhøj erhvervede efternævnte »Margarinefabrik AG«. I 1906 var der ansat ialt 17 på de to virksomheder, men i 1907 samledes selve margarinefremstillingen i Søndergade, hvor et nyt anlæg opførtes. Dermed var grundlaget skabt for videre ekspansion, og fra 25 arbejdere i 1908 nåede fabrikken i 1914 op på 29.

Den tidligere »Margarinefabrik AG« fortsatte som talgsmelteri, men efterhånden vandt den vegetabiliske olie frem i margarineproduktionen, og i 1912 oprettede Knarhøj derfor en oliemølle i den tidligere eksportmølle i Perlegade 81. Knarhøjs margarinefabrik satte dermed et stærkt præg på byen allerede før 1914.

»Margarinefabrik AG« lå i Havbogade 108 (nr. 16). Aktieselskabet var oprettet af Sønderborgkøbmænd, bl.a. P.G. Wind og J.H. Bladt. Kapitalen var til at begynde med på 50.000 mark, fra 1891 på 60.000 mark. Virksomheden nåede ikke op på industristørrelse, før Knarhøj overtog den.

Den tredje virksomhed fra 1889 var »*Fruchtwein- und Conservenfabrik*«, der startede flot med en kapital på 100.000 mark. Fabrikken var et samarbejde mellem fremtrædende sønderborgske købmænd og industrielle foretagere som møller Asmus Hansen, købmand J.Th. Jepsen og bryggeriejer P. Petersen samt gårdejere fra Sønderborgs omegn som Hans Lassen fra Lysabild, Peter Philipsen fra Skelde,

Jens Jørgensens, senere A.P. Behrends farveri, vaskeri og klædefabrik i Perlegade 52 var oprettet i 1863, men nåede først i 1909 op på industristørrelse med 6 ansatte. På billedet fra før 1914 bemærker man den tosprogede vinduesreklame. Fot. i Museet på Sønderborg Slot.

Jørgen Jensen fra Snogbæk og C.P. Wolff fra Gammelgab – alle fremtrædende i landboforeningerne og den danske nationale bevægelse.

Virksomhedens formål var som navnet siger at tilvirke frugter til vin, saft og konserver samt tørrede frugter. Den alsiske frugtavl skulle levere varerne, og fabrikken var på en måde en parallel til andelsmejerierne, der netop på samme tid skød frem og markerede, at landbrugets produkter blev mere forædlede. Imidlertid blev fabrikken en fiasko. Fra at have 10 mand ansat i 1890 sank medarbejdertallet året efter til 5, og i januar 1893 opløstes selskabet. Virksomheden havde lokaler i det tidligere militære vognhus III, som lå i den senere Helgolandsgade.

Fire af de virksomheder, der blev oprettet i 1890'erne og efter 1900, havde træbearbejdning som produktionsformål. Som i Hans Rasmussens savskæreri og snedkeri lå medarbejdertallet i reglen mellem 10 og 15. *A. Wolffs* snedkeri blev antagelig grundlagt i 1892, da han overtog værkstedsbygningen i St. Rådhusgade 15 (nr. 10), men nævnes dog først i fabriksinspektørens kataster i 1901 med 10 arbejdere. *Chr. Wolffs* snedkeri i Perlegade 49 (nr. 8) var dannet i 1898 og var noget mindre end *A. Wolffs*. *Fr. Timpes* træbearbejdningsfirma eksisterede kun 1905–06, hvor der var henholdsvis 26 og 12 arbejdere. Virksomheden lå på Møllebakken. Endelig oprettede *Niels Rasmussen* et snedkeri, der ligeledes havde kort levetid og ret få ansatte, det nævnes kun i firmakatasteret 1907–11. Om trævirksomhederne i Sønderborg kan det altså sammenfattende siges, at de var forholdsvis små og givetvis på mange måder mere lignede håndværk end industri.

Axel Johansens skibsværft i Sundgade nord for statsbanegården på Sundevedsiden fik også en kort levetid, fra 1905 til 1908. Var dette forsøg på at genoplive den sønderborgske skibsbygningsindustri lykkedes, var værftet blevet en af byens største virksomheder, for det beskæftigede hele 53 arbejdere i 1906, men året efter allerede kun 9, og i 1908 var det slut.

Længerevarende betydning fik *Jørgensen & Nielsens maskinreparationsværksted*, der oprettedes i 1906, men snart udviklede sig til en landbrugsmaskinfabrik, der bl.a. fremstillede tærskeværker. I 1908 blev P. Jørgensen enejer af fabrikken, der lå i St. Rådhusgade 9 (nr. 11). Virksomheden havde 1908–10 mellem 18 og 20 arbejdere, men herefter faldt tallet til omkring den halve snes. Den fortsatte efter Genforeningen.

Sammenfatning

Undersøgelsen af industriens udvikling i Sønderborg har vist, at denne by lige så lidt som Nordslesvig i det hele taget kom til at opleve noget industrielt gennembrud mellem 1875 og 1914. Antallet af fremstillingsvirksomheder i byen med mindst 6 ansatte steg ganske vist noget, nemlig fra 7-8 før århundredskiftet til 10–12 efter, men det samlede antal industriarbejdere viste samtidig kun en svag og ret uklar tendens til fremgang. Fra omkring 120 ved periodens begyndelse steg det langsomt til omkring 170 i 1904, voksede derefter meget kraftigt 1905–06, hvor det kulminerede med 266 i det sidstnævnte år, men faldt så igen og nåede efter 1910 ned på ca. 180.

Det var således kun i ringe grad en industrialisering, der var årsag til væksten i Sønderborgs befolkning og bebyggelsesudstrækning. Her betød anlægget af marinestationen og garnisonens kraftige udvidelse mest, idet disse faktorer bevirkede et »boom« i byens servicesektor. Men også Sønderborgs oplandsfunktioner blev styrket, og håndværk og småindustri var i fremgang.

Rekonstruktionen af det industrielle miljø med lokalisering af virksomhederne, fastsættelse af deres levetid og arbejdsstyrke samt ejerforhold har imidlertid afsløret, at den beskedne udvikling i fremstillingsvirksomheden dækkede over adskillige bevægelser ind i og ud af det industrielle miljø og op og ned i størrelse for de enkelte virksomheder.

Tiden mellem de to slesvigske krige havde været en stor industrigrundlæggelsesperiode i Sønderborg, og virksomhederne herfra betød meget for det industrielle miljø også efter 1875. De to jernstøberier gik ganske vist tilbage, men vedblev dog begge at høre til blandt de mest betydelige virksomheder. Eksportbryggeriet kunne derimod ekspandere og var fra 1884 den største fabrik i byen. Til gengæld måtte Schaus klædefabrik indstille driften i 1908.

Kun to af de virksomheder, der blev oprettet efter 1875, opnåede en betydning, der svarede til den, fabrikkerne fra 1850'erne havde: Utzons mekaniske fiskenetsfabrik fra 1878, der i de sidste år op imod 1914 så ud til at ville true bryggeriets position som byens største virksomhed, og P. Knarhøjs margarinefabrik fra 1889, der dog først kom i fremgang efter 1902. Derudover må Hans Rasmussens savmølle og snedkeri fra 1887 og A. Wolffs snedkeri fra 1892 nævnes som to mellemstore virksomheder med længerevarende betydning. P. Jørgensens maskinfabrik fra 1906 så ud til også at blive en vigtig arbejdsplads for byen.

Men ellers er perioden 1875–1914 nok lige så godt karakteriseret

Peter Petersens øl nåede vidt omkring i verden, f.eks. helt til Sydamerika. Etiketten for Sønderborg Lagerøl fra 1891 er dog bestemt for det tyske hjemmemarked. LA Aabenraa, Sønderborg amtsretsarkiv nr. 715 (varemærkebeskyttelsesprotokol).

ved en række af mislykkede forsøg på at etablere industrier. Eksportmøllen var i sin levetid 1877–1903 nærmest i konstant krise og måtte adskillige gange omdannes. Og frugtvin- og konserverfabrikken, Axel Johansens skibsværft og Timpes træbearbejdningsfirma blev rene døgnfluer, selv om de var lagt stort an. De understregede på sin vis den nordslesvigske industris vanskeligheder i den tyske tid, men udygtig forretningsførelse kan naturligvis også have gjort sit.

Den beskedne industrielle udvikling gav ikke grundlag for særlige industrikvarterer i Sønderborg. Industrien forblev med undtagelse af netfabrikken, hvor den var grundlagt: i St. Rådhusgade-Perlegadestregget med sidegader, bag ved gadehusene. Denne lokalisering hang sammen med, at mange af virksomhederne var grundlagt af købmænd eller med deres medvirken. Derimod opstod fra 1905 et nyt arbejderkvarter i »Nystaden«, men hvor vidt det var industriarbejdere eller andre arbejdere, der boede her, kan ikke siges.

UTRYKT KILDEMATERIALE

Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Aabenraa (LA):

Sønderborg amtsretsarkiv:

nr. 635. Firmenregister.

nr. 639-40. Handelsregister A.

nr. 659-60. Handelsregister B.

nr. 677. Gesellschaftsregister.

- Sønderborg byarkiv 1864–1920, politiforvaltningen, afd. VII, fag 10:
nr. 4. Periodische Berichterstattungen in gewerblichen Angelegenheiten (gewerblichen Anlagen) 1879–1900.
nr. 6. Do. (Durchschnittszahl der gewerblichen Arbeiter) 1875–90.
Efter nr. 12. Katasterblætter über gewerblichen Anlagen 1901–20.

Sønderborg landrådsarkiv:

- nr. 651. Die von den Fabriken p.p. in Anlass der Abänderung der Gewerbeordnung aufgestellten Arbeitsordnungen 1892–1905.

Museet på Sønderborg slot:

- Samlinger vedr. jernstøberier.
Samlinger vedr. industriudstilling 1876 og 1883.
Bygningsregistrering ved F.S. Grove-Stephensen.

LITTERATUR:

- Adress-Buch für den Kreis Sonderburg, 1913.
Aubin, H. und Zorn, W. (Herausg.): Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, II, Stuttgart 1976.
Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins, Kiel 1967.
Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Sønderburg, 1870–1910 (LA, tryksagssamlingen).
Boje, Per: Det industrielle miljø 1840–1940. Kilder og Litteratur, Kbh. 1976.
Brockstedt, J. (Herausg.): Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark, Neumünster 1983.
Danmarks historie, 9, Kbh. 1985.
Danske Købstæders Historie og deres Erhvervsliv, XXIX, Sønderborg, ved mus.insp. Raben, Kbh. 1922.
Gebhardt: Handbuch der deutschen Geschichte, 17, Stuttgart 1981.
Hansen, Hans Schultz: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880–1914, Åbenrå 1985.
Hansen, Sv. Aa.: Early Industrialisation in Denmark, Kbh. 1970.
Henningsen, Lars N.: Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900, i: Sønderjyske Årbøger 1982, s. 137–62.
Hjelholt, Holger (red.): Sønderborg bys historie, I-II, Sønderborg 1960–66.
»Industri«, i: Salmonsens Konversationsleksikon, XII, Kbh. 1922.
Iversen, Mads: Den økonomiske Udvikling i Nordslesvig, i: Sønderjyllands Historie, V, Kbh. 1932–33, s. 413–78 og 511–15.
Japsen, G.: Åbenrå bys økonomiske historie 1850–64, i: Sønderjyske Årbøger 1943, s. 149–202.
Nordslesvigsk Industriudstilling i Haderslev 1873 (Kongelige Bibliotek, småtryksamlingen).
Søchting, A. og Larsen, K.E.: Haandværk og Industri i Sønderborg Amt, Sønderborg 1924.
Sønderborg byhistorisk atlas, ved Inge Adriansen, Sønderborg 1982.
Trap, J.P.: Hertugdømmet Slesvig, II, Kbh. 1864/1975.

NOTER

1. Iversen, s. 437. Tallene omfatter også den syd for den nuværende grænse liggende del af det tidligere Tønder amt.
2. Aubin und Zorn, s. 535.
3. Hansen *Early Industrialisation*, s. 23, 68ff.
4. Nordslesvig: Schultz Hansen, s. 25 og 28.
Danmark: Danmarks historie 9, s. 107.
Tyskland: Gebhardt, s. 13.
5. For Danmarks vedkommende gælder tallene årene 1870 og 1911.
6. Beiträge, s. 13-15.
7. Udvandringens årsager og motiver diskuteres hos Schultz Hansen, s. 25-29.
8. Jeg vil gerne understrege, at de her fremsatte forklaringer på den svage industrialisering i Nordslesvig i tysk tid må anses som foreløbige så længe, der ikke er forsket tilbundsgående i den nordslesvigske industris historie i perioden.
9. Bericht über die Verwaltung, 1874/75.
10. Sst., 1901-05 og 1906-10.
11. Trap, s. 385.
12. Hjelholt, I, s. 300f.
13. Hjelholt, II, s. 54.
14. Boje, s. 25ff, »Industri« i Salmonsens Konversationsleksikon.
15. Hjelholt, II, s. 66-69.
16. Dette og det efterfølgende afsnit om de enkelte virksomheders historie bygger især på de anførte utrykte kilder. Af det trykte materiale kan nævnes: Bericht über die Verwaltung, Danske Købstæder og deres Erhvervsliv, Lars N. Henningsens artikel om jernstøberierne, afsnit om erhvervsforhold i Hjelholt I-II og ikke mindst Søchting og Larsen.

Striden om Sli-silden: en økonomisk strid om sildefiskeriet på Slien 1805–1935

af *Nils Vollertsen*

Striden om Sli-silden, der startede i 1805 og varede helt frem til 1935, er ikke kun en endeløs strid om privilegier, men afspejler også et samfund i opbrud. Den gamle opdeling af sildefiskeriet på Slien mellem tre parter: fiskerlavet på fiskerlejet Holmen i Slesvig, kronen og adelen blev således op igennem 1800-tallet truet af et stadig større antal bierhvervsfiskere, der især tilhørte to grupper. Den ene var landarbejderne og daglejerne, som efter udskiftningen var blevet tvunget til, frem til ca. 1800–1805 at flytte bort fra det godsrige østlige Angel og Svans til landsbyerne langs med Slien i håb om, her at finde bedre levevilkår; og den anden Arnæs-skipperne med deres mandskab, der på grund af nedgangen i Arnæs' skibsfart efter 1845–1850 blev tvunget ud i net- og vodfiskeriet på Slien. Dette udløste op igennem 1800-tallet en lang række stridigheder, som først sluttede i 1935.

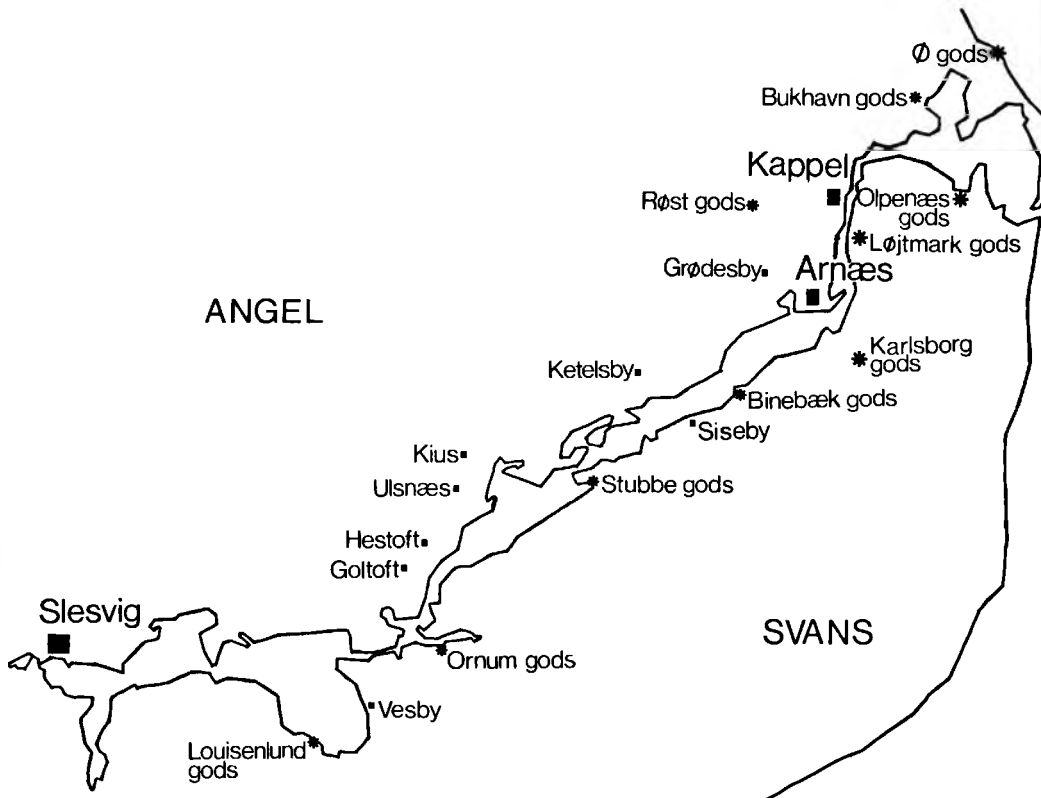
Samfundet var i opbrud, og her var udskiftningsprocessen, der i Kongeriget startede ca. 1790 og blev afsluttet i 1840'erne, kun starten på en demokratisering og liberalisering af samfundet, som i 1857 fik sit foreløbige højdepunkt i næringsfrihedsloven. I Preußen vedtoges den først i 1867. Op igennem 1800-tallet skete der altså en ændring af samfundet, bort fra en privilegieorienteret og henimod en friere økonomisk struktur. I takt hermed bliver Slesvigs fiskerlav nødt til, også at lade andre end lavets egne fiskere fiske efter sild på Slien. Som det ses, havde striden om Sli-silden ikke kun økonomiske årsager, men fik også en række sociale, kulturelle og magtpolitiske konsekvenser. Det er det, jeg vil vise.

Striden 1805–1865: Med magt skal privilegier forsvares

Med højkonjunktoren og befolkningstilvæksten i 1780–1800 steg ikke kun erhvervsfiskernes tal i Slesvig, men også mængden af bierhvervsfiskere langs med Slien, hvis fangstmetoder blev stadigt mere effektive.

Følgen blev et øget fiskeri, som forringede Slesvig-fiskernes fangst så kraftigt, at de blev økonomisk trængte. I konkurrence til Slesvig-fiskerne leverede bierhvervsfiskerne silden direkte ind til Slesvig, hvor de solgte den til dumpingpriser. De nærmest kontrollerede markedet i Slesvig. Ved at levere silden direkte ind til Slesvig udfyldte de et hul, der var opstået siden 1770–1775, da Slesvigs rolle som stabelplads for sildeeksporten til bl.a. Hamburg, Sachsen, Thüringen og Kassel var begyndt at svinde. Siden da var Slesvigs fiskere mere og mere gået over til at lande silden på fangstpladserne, hvorfra den så blev fragtet til Kappel og Egernførde til røgning. Herfra blev Sli-silden videresendt til markederne mod syd.

Konkurrencen betød, at Slesvig-fiskernes fangster blev reduceret

Kort over de lokaliteter og godser, Slesvigs fiskerlav førte strid imod. Selv om de adelige godsejere i det store og hele holdt sig uden for denne sene fase af striden om Sli-silden (1805–1935), så tyder en del dog på, at de bag kulisserne gjorde hvad de kunne for at hindre Slesvigs fiskerlav i at styrke dets i forvejen stærke lokale stilling.

med 80%. Derfor udvidede de fiskeriet på kronens fiskegrunde og lige ud for Slesvig i en sådan grad, at kronen greb ind. Dette skete i 1805, da den nedsatte Sli-kommissionen, som skulle varetage Slesvig-fiskernes og adelens interesser mod bierhvervsfiskerne i striden om Sli-silden. Dens opgave var således at sikre fiskerlavets og adelens indtægter fra sildefiskeriet på Slien. Derfor opfordrede den alle, der mente at have ret til fiskeri på Slien, til at gøre deres krav gældende. Der meldte sig 43.

Af dem gjorde de adelige godsejere krav på retten til at have sildegærder, til at udøve vodfiskeriet i den nedre Sli (fra Arnæs til Sli-mundingen) og til at drive småfiskeri. Småfiskeriet tjente godsernes bønder og øvrige ansatte som kosttilskud og mindre biindtægt, mens sildegærderne og vodfiskeriet hørte til blandt godsernes vigtigste indtægter. Fiskerlavet i Slesvig krævede (jvf. Christian 1. Sli-brev 1480) retten til fiskeri på Slien og en mil ud i Østersøen, dog undtaget adelens fiskerirettigheder og kronens fiskegrunde; og den danske stat (rentekammeret) reserverede sig samtlige fiskerirettigheder på Slien. Dette krav gav staten dog igen afkald på i 1820.

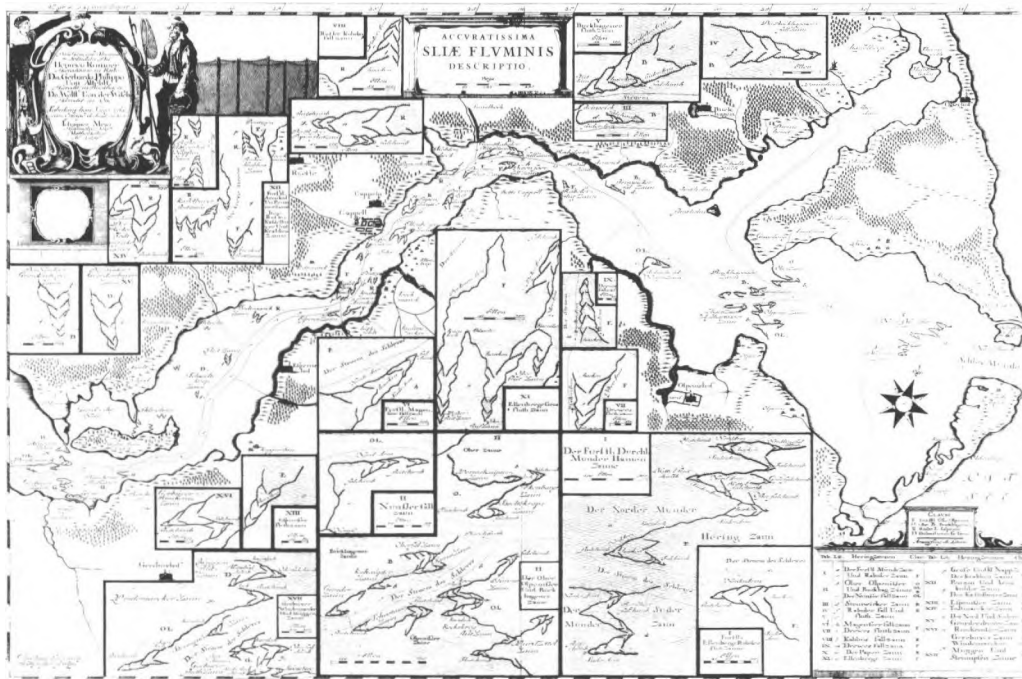
Arnæs mente (jvf. flækkeprivilegiet 1667) at have ret til at fiske med net og snøre helt op til Sli-mundingen. Man forsømte dog at afgrænse den del af Slien, hvor Arnæs' fiskerirettigheder gjaldt og at forklare, hvorvidt der ved »Netze« (net, sættegarn) også var tale om »Zugnetze« (vod, drivgarn). Siden 1843 kom striden med Arnæs derfor især til at dreje sig om dette problem.

Den største gruppe, halvdelen, omfattede boelsmænd, små selvejere, fæstere og parcelister, hvis lodder grænsede ned mod Slien, og som de drev småfiskeri ud fra. Småfiskeriet var deres eneste mulighed for at holde sig oven vande, men som enkeltpersoner stod de meget svagt over for de organiserede vodfiskere i Slesvig. Dette kom til at præge striden. Kommunerne stod som organiseret enhed straks stærkere over for fiskerlavet i Slesvig. Også dette prægede striden. I den forbindelse gjorde Vesby krav på at fiske over hele Slien, hvilket lagde op til årtiers strid med fiskerlavet. Også Goltoft, Hestoft, Kius og Ulsnæs mente at være i deres fulde ret til at fiske småt langs med de jorder, der grænsede ned mod Slien. De tog siden mere eller mindre del i striden om Sli-silden.

Sli-kommissionen valgte intet at foretage sig. Slesvigs magistrat, den egentlige initiativtager, var altså ikke kommet et skridt videre. Allerede i 1805 stod det derfor klart, at Sli-kommissionen ikke varetog den opgave, den havde fået pålagt.

I perioden efter Napoleons-krigenes afslutning (1814–1825) blussede konflikten atter op, denne gang foranlediget af Stubbe gods, hvis fiskere Slesvigs fiskerlav klagede over fiskede ulovligt på Slien. Slesvigs magistrat bad derfor i 1816 Sli-kommissionen om at undersøge fiskerirettighederne. Kommissionen konstaterede, at de rettigheder, Slesvigs fiskerlav gjorde gældende, var i modstrid med både adelens, den danske stats, Arnæs', Kappels, kommunernes og de privates. Det var grunden til, at man bad magistraten om at redegøre for, hvilke rettigheder der skulle ses nærmere efter i sømmene. Længere nåede man ikke.

Slesvigs magistrat spillede ikke ud, fordi man ville undgå, via forhastede retssager at skulle give afkald på nogle af byens egne privilegier; ej heller ville man risikere, på grund af dyre retssager at skulle optage store lån. Slesvigs økonomi var fortsat dårlig, Slesvigs vodfiskere økonomisk trængte, og magistraten var godt klar over, at dens magtsfære ikke rakte langt i forhold til adelens. I 1819 stod det klart, at alle

Kartografen Johannes Mejers kort fra 1649 over sildegærderne på den nedre del af Slien, der omfatter området mellem Arnæs og Sli-mundingen. De sildegærder, der var tilbage på denne strækning, blev i 1869 eksproprieret af den preussiske regering.

bestræbelser på at løse striden om Sli-silden løb ud i sandet, fordi initiativerne stødte på stærk modstand fra de magtfulde adelige godsejere. Det var grundene til, at Slesvigs magistrat søgte at undgå enhver konflikt med godsejerne. Sagen endte med, at overretten i 1823 gav lodsejerne fra 1805 medhold, og Slesvig tabte. Man lod nu sagen ligge.

I stedet kom det 1820–1860 i perioder til strid med kådnerne (daglejerhusmændene) i Vesby, som under 1820'ernes landbrugskrise forøgede deres fiskeri på Slien, hvilket bragte dem i et spændingsforhold til vodfiskerne i Slesvig, der var organiseret i Slesvigs fiskerlav. Vesbyfiskerne havde også lidt handel af røgede fisk til Frederiksstad, Tønning og Heide. Nogen egentlig konkurrent til Slesvigs vodfiskere var der dog på ingen måde tale om, dertil var fiskerne i Vesby alt for små. Alligevel var vesbyernes fiskeri en torn i øjet på fiskerlavet i Slesvig, da tabet af Hamburg-markedet i 1810'erne og 1820'ernes krise havde tvunget lavet til at fastholde sine indtægter ved at fæstne sin i forvejen ret stærke stilling på sildemarkedet. Dette skete ved, at lavet fra 1820 forpagtede kronens fiskegrunde og fra ca. 1835 adelens vodfiskeri på Slien. Fiskerlavet var dog stadig økonomisk trængt. I den situation lukkede lavet øjnene for det sociale og økonomiske interessefællesskab mellem småfiskerne i Slesvig, som stod uden for fiskerlavet, og Vesbys småfiskere. Dette svækkede på langt sigt lavet indadtil: i forhold til netfiskerne på Holmen, som fiskede småt, og udadtil: især over for Arnæs-skipperne, der blev Slesvig-fiskerlavets hovedmodstander i striden om Sli-silden.

Fiskerne i Vesby fortsatte fiskeriet. De så ikke nogen mening i, at Slesvigs fiskerlav havde eneretten til Sli-fiskeriet. Det var jo til skade for andre fiskere. I 1828 forbød Sli-kommissionen så vesbyernes småfiskeri; en afgørelse, overretten stadfæstede i 1831. I årene fremover faldt der ro over sagen, men da var konjunkturerne også blevet bedre. Landarbejderen, daglejeren og kådneren kunne dog ikke overleve i det fortsat ekstensive slesvigske landbrug, der kun brugte ham som sæsonarbejder; og da Vesby netop bar præg af dem, tog striden igen fart o. 1840. For vesbyerne gjaldt det om at overleve; de havde kun lige til dagen og vejen, og enkelte endnu mindre. Derfor fiskede de. Sli-kommissionen reagerede ved at give dem bøder, og beslaglagde endda 1857 samtlige sildenet med fangst. Det knækkede vesbyerne, og i 1860 magtede de ikke at betale bøderne længere. Det gav ro.

De kapitalstærke Arnæs-skipperne, der 1843–1865 indledte en ny strid om sildefiskeriet på Slien, var dog stærkere end vesbyerne. To parallelle tendenser kendetegner således udviklingen om Sli-silden i 1840'erne:

I Arnæs fandtes o. 1900–1910 kun ét vodfællesskab, som fiskede med vod (drivgarn) og som levede af fiskeriet. Langt de fleste Arnæs-fiskere fiskede dog småt med net (sættegarn) eller snører. Deres fiskeri drev de som bierhverv. Ca. 1910.

nedgangen i Arnæs' skibsfart og den begyndende afmonopolisering af sildefiskeriet på Slien. Støttet af de større skippere, der så en økonomisk fordel i sildefiskeriet, fik dette de mindre Arnæs-skipperne til at starte et net- og vodfiskeri på Slien. Det satte dem i et modsætningsforhold til fiskerlavet i Slesvig, som trods alt stadig beherskede markedet. Lavet gjorde alt for at hindre, at Arnæs-skipperne gjorde indhug i dets indtægter og deraf følgende lokale magtstilling. Silden udgjorde lavets magtgrundlag. Også fiskerlavet i Kappel reagerede imod, at der i Arnæs-skipperne voksede en ny konkurrent frem.

Skipperne i Arnæs var godt klar over deres stilling. De vidste, at det var deres økonomiske styrke, der gjorde, at de kunne fiske sild uantastet af fiskerlavet i Slesvig. Netop dette frygtede Slesvigs vodfiskere allermest, da det ville få arnæsserne fra de lavere sociale lag til også at fiske. Hvis de havde heldet med sig, frygtede man, ville det udløse en lavine blandt landproletariatet langs med Slien. Det skete nu ikke, men fiskerlavet i Slesvig måtte se i øjnene, at skipperne i Arnæs var stærke nok til, uden anden hensyntagen at fiske silden væk for næsen af dem. Dem: det var vodfiskerne i Slesvigs fiskerlav. Arnæs-fiskerne

var en trussel mod disse vodfiskere fra Slesvig, der levede af fiskeriet. Fiskerne i Arnæs, som også var skippere, fiskede især på den øvre Sli (mellem Slesvig og Arnæs); og da det netop var her, de bedste fangstpladser lå, udgjorde området det økonomiske grundlag for Slesvig-vodfiskernes og dermed Slesvig-fiskerlavets stærke lokale stilling.

Også erhvervsfiskerne i Kappel og forpagteren af Karlsborg gods' sildefiskeri klagede over Arnæs-skippernes ulovlige fiskeri. Intet hjalp: hverken bøder, beslaglæggelse af net eller en overrettsdom, der som vanligt faldt ud til Slesvig-fiskernes fordel. Skipperne i Arnæs nøjedes med, uforstående at trække på skuldrene og hævde, at de ikke brugte vod, men store net.

Nedgangen i Arnæs' skibsfart havde frigjort en del arbejdskraft fra søen. I takt med, at det skete fra 1840'erne, gik søfolkene over i fiskeriet. I 1846 fiskede således 40-50 arnæssere, heraf ca. 30% skippere, hvilket svarede til godt en fjerdedel af alle beskæftigede i skibsfarten. Især de små skippere og deres mandskab var sårbare, fordi de ikke længere tjente nok ved skibsfarten til kun at leve af den. Derfor reagerede de så hårdt over for Slesvigs fiskerlav, der gang på gang prøvede at hindre deres fiskeri.

Med tiden blev det fiskerlavet i Slesvig for meget, og i 1846 klagede lavet til amtmanden. Lavet var bange for, at flere adelige godser, der i mange år ikke havde gjort brug af deres fiskerirettigheder, på ny ville gøre dem gældende. Amtmanden, som repræsenterede staten, lod derpå for en tid et militærkommando på 35 jægere privat indkvartere i Arnæs. Dette virkede efter hensigten, idet det delte arnæsserne i to. Den ene part mente, det ulovlige sildefiskeri burde holde op, mens den anden blot fortsatte fiskeriet. Da Arnæs-fiskerne på trods af politiets afpatruljeringer af området omkring Arnæs øgede fiskeriet, blev striden tilspidset o. 1850. Arnæs-skipperne fiskede nu med 14 vod, hvilket var næsten lige så mange som Slesvig-fiskernes. Desuden gav overretten i 1850 Arnæs' fiskere medhold. Sli-kommissionens bekendtgørelse af 1853 var således et tydeligt forsøg på at føre tilstandene tilbage til retsforholdene, som de var i 1805. Også Sli-kommissionen stod magtesløs over for Arnæs-skippernes fiskeri, så længe man endnu ikke var nået til nogen endelig afgørelse i striden om Sli-silden.

I øvrigt svækkede uenigheden om, hvorvidt Slien hørte under amtmandens, overrettens eller Slesvigs jurisdiktion, Slesvigs vodfiskere over for de fiskende Arnæs-skipperne. I dette juridiske pindehuggeri varetog amtmanden Slesvig-fiskerlavets interesser og overretten Arnæs-skippernes, mens Slesvigs magistrat blot fulgte sagen. Det førte til, at

Kappels småfiskere, som ses her, fiskede kun med net. Ca. 1880.

amtmanden fortsatte med at udstede bøder og forbud mod arnæsserne, og overretten med at ophæve dem. Frem til 1865 gik striden dog også ud over de førhen så kapitalstærke større og mindre Arnæs-skipperne, som mere og mere skiftede over til fiskeriet. Ret beset var striden mellem vodfiskerne i Slesvig og skipperne i Arnæs ikke andet end en kamp for at bevare hver deres rolle som stærke lokale økonomiske faktorer, og i den havde de begge lidt økonomiske tab.

Omsider tog det slesvigske ministerium sagen op for at få løst de sociale problemer, striden om Sli-silden havde skabt. Det var i 1858. Slet ikke så få lodsejere langs med Slien led social nød, fordi Slesvigs fiskerlav håndhævede sin eneret til Sli-fiskeriet så strikt. Desuden agtede ministeriet at ekspropriere sildegærderne, eftersom de gav kolossale underskud (årlige udgifter 10000 rd., indtægter kun 2000 rd.) og tilmed var til gene for fiskeriet.

I det hele taget, mente ministeriet, var eneretten til Sli-fiskeriet en forældet sag, i strid med liberalismens grundtanke om den fri konkurrence. Overført på Slien betød det, at alle havde ret til, frit at fiske i fjorden. Dertil kom, at monopolet stod i vejen for en rationel udnyttelse af sildefiskeriet »og således af en velstandskilde for landet i at flyde så rigeligt, som det ellers kunne ventes«. Ministeriet gik derfor ind for en

total frigivelse af Sli-fiskeriet mod, at kommunerne betalte en fast årlig afgift til den kongelige kasse.

Sli-kommissionen var på sin vis enig med ministeriet, men frarådede dog en total frigivelse af sildefiskeriet på Slien, da det ville true Slesvig-fiskernes eksistens. Med Slesvig-fiskerne mener jeg alle fiskerlejet Holmens fiskere; og det både vodfiskerne i fiskerlavet og netfiskerne udenfor. I stedet anbefalede kommissionen ministeriet at give delvise koncessioner til vodfiskeriet og frigive netfiskeriet helt. Fiskerlavet i Slesvig gik imod forslaget. For lavet gjaldt det, som altid, jo netop om at bevare silden som det økonomiske grundlag for Slesvig-vodfiskernes eksistens.

Efter 1864 nyordnede heller ikke den preußiske regering sildefiskeriet på Slien, da modstanden fra Sli-kommissionen, der trods alt fortsat varetog fiskerlavets interesser i Slesvig, alligevel var for stor. Desuden forbød kommissionen igen i 1865 folk fra Arnæs, Kappel og Masholm at fiske på Slien. Det eneste, der skete, var, at Preußen i 1869 eksproprierede sildegærderne i den nedre Sli; men striden fortsatte.

Striden 1869–1913: Slesvig-fiskerlavets og Arnæsskippernes stærke lokale magtstilling går tabt

Den økonomiske udvikling betød, at den fri konkurrence om Sli-silden blev en realitet mod Sli-kommissionens og Slesvig-fiskerlavets vilje. I den forbindelse var det ikke uden betydning, at Arnæs' handel, der jo udgjorde Arnæsskippernes økonomiske grundlag, i løbet af 1860'erne og 70'erne gik stærkt tilbage; så stærkt, at Arnæs' handel o. 1900 var en saga blot. For Slesvigs fiskerlav gjaldt, at de foregående års fiskeristridigheder havde tæret stærkt på lavets og dermed også vodfiskernes økonomi. Faldende indtægter kombineret med flere fiskere på Holmen i Slesvig endte i 1870'erne ikke kun i intern strid mellem organiserede vodfiskere og uorganiserede netfiskere, men i 1880'erne og 90'erne også mellem de store og små Slesvig-vodfiskere. Disse interne modsætninger svækkede Slesvigs vodfiskere.

De dårlige konjunkturer, Slesvig-Arnæs fiskeristriden og Slesvig-fiskernes interne strid svækkede efter 1869 i den grad Arnæsskippernes og Slesvig-fiskerlavets førhen så stærke lokale stilling, at ingen af dem i 1880'erne længere var stærke nok til at kunne hævde deres tidligere lokale dominans. Slesvigs vodfiskere tjente således kun 600-700 M årligt. De havde altså ikke til mere end småfiskerne i den nedre del af Slien.

Fiskerlejet Holmen ved Slesvig foran, og kasernen Die Freiheit bagved i billedet. Kasernen blev bygget på holmernes tidligere nettørreplads Friheden. Fra 1939–1940.

Kappels erhvervsfiskere, som længe havde holdt sig uden for Sli-
sildstriden, tjente derimod med årligt godt 1000–1200 M (1885–1886)
rimeligt godt. Da Kappel-fiskerne i 1870'erne havde intensiveret deres
vodfiskeri, og der fra 1880'erne i det hele taget blev færre sild i Slien,
afkrævede Arnæs derfor i 1888 Slesvig ret til at fiske med alle slags
garn, også med drivgarn (vod, Zugnetze) på hele Slien. Slesvig gik
imod. Arnæs' småfiskere og Slesvigs vodfiskere havde tydeligt nok kun
et for øje: at klare sig bedst muligt igennem en økonomisk vanskelig
tid. Slesvig-, og nu også Arnæs-fiskerne, var jo anvist på fiskeriet som
levebrød. I Kappel gik fiskeriet også tilbage, men her var der færre
erhvervsfiskere, som tilmed havde lettere ved at klare sig, fordi silden
jo først nåede til dem, før den kom til den øvre Sli, hvor Slesvig- og
Arnæs-fiskerne fiskede. Kappel havde 15 erhvervsfiskere, som fiskede
med vod. Desuden blev de få bierhvervsfiskere, der måtte være i Kap-
pel, hurtigt opsuget af lokale industriprægede foretagender, som flæk-
ken tiltrak.

Resultatet af den genoptagne Slesvig-Arnæs fiskeristrid blev, at
landsretten i 1888 anerkendte Arnæs' ret til at fiske småt på den øvre
Sli, mens overlandsretten i 1890 indskrænkede retten til kun at gælde

ned til Bustorp bredning. Disse afgørelser betød i princippet et forbud mod Arnæs-fiskernes vodfiskeri på Slien. Ingen af parterne havde i 1890 kræfter til flere retstrætter, hvilket frem til 1917 førte til ro i striden med Arnæs. Dertil kom, at Arnæs fra ca. 1900 og frem til 1914 ikke længere var anvist på sildefiskeriet, da perioden bragte et mindre opsving for flækken som kursted, og småfiskerne i Arnæs derfor gennemgående blev opslugt af turistindustrien.

Fra ca. 1895 til 1905 søgte silden næsten helt bort fra Slien og ned i Kieler-kanalen. De ret få sild, der blev tilbage, fandt efter opførelsen af jernbanebroen ved Lindånæs kun hen til fiskegrunden Høltog nær Binebæk gods, fordi brobyggeriet havde ødelagt gydepladserne ved broen. Slesvig-vodfiskernes eksistens ahang derfor i stadigt stigende grad af Høltog, der efter 1881 blev den bedste fangstplads på den øvre Sli. Netop Høltog havde Binebæk gods dog forpagtet ud til kådnerne Rudolf og Richard Green, der årligt kun tjente 700 M netto. Det var ikke ret meget. Green-brødrene var selvsagt interesseret i at holde indkomsten oppe. Derfor holdt de dels materialeudgifterne nede ved også selv at fiske med snører og stange ål; og dels forstørrede de i takt med Slesvigs vodfiskere Binebæk-voddet fra 160 fod i 1844 til 350 i 1899. I 1898–1905 førte dette til strid med Slesvigs fiskerlav.

Mens familien Green fra 1860'erne havde været ene om forpagtningen af Binebæk gods' vodfiskeri, forpagtede brødrene Green fra 1888 fiskeriet sammen med godset; og de fiskede ikke kun med vod, men også småt. Kritisk blev det først, da Rudolf og Richard Greens dårlige økonomi tvang dem over i småfiskeriet på hele Slien. Slesvigs fiskerlav mente, at der var tale om ulovligt fiskeri, da lavet jo havde eneretten på fiskeriet i den øvre Sli, som Binebæk gods lå ud til. Retten gav fiskerlavet medhold, hvormed sagen i første omgang var bragt ud af verden.

Striden blev tilspidset, da hofchef von der Recke på Binebæk gods i 1898 brugte sin politimyndighed til at gribe ind i sagen og idømme Slesvigs vodfiskere en bøde. Striden fik derved en helt anden karakter. Den drejede sig ikke længere om småfiskeriet på Slien, den sag var afgjort, men om vodfiskeriet på Høltog. Godset mente, at Høltogs forpagtere havde ret til at fiske på vodpladsen hele året rundt; og ikke, som vodfiskerne i Slesvig påstod, at forpagterne af Binebæk gods' fiskeri kun havde ret til at fiske, når de selv (Slesvigs vodfiskere) ikke var til stede. Var de derimod det, skulle forpagterne af godsets fiskeri vige pladsen. Derfor besatte Slesvig-vodfiskerne Høltog, hvorved de fuldstændigt hindrede forpagterne i at fiske på stedet. Slesvigerne gik

Voddet slæbes fra nettørrepladsen Friheden ned til bådene ved Slien. Ca. 1920–1930.

endda så vidt som til at lægge sig på lur, såsnart Binebæk-fiskerne var i syne og så starte fiskeriet, når de nærmede sig. En konfrontation var uundgåelig.

Domstolene havde det sidste ord. Ikke kun lands- og overlandsretten i 1903, men også højesteretten i Leipzig forbød i 1905 fiskerlavet på Holmen i Slesvig at forstyrre godsets fiskere i deres fiskeri på Hölto. Ingen af instanserne rørte dog ved lavets rent formelle eneret til Sli-fiskeriet.

Fiskerlavets dage som stærk lokal faktor var talte. Kræfterne var sluppet op. I stedet begyndte lavet i 1902–1913 at trættes med Goltoft, Ulsnæs, Grødesby og Ketelsby kommuner. Problemet var, at kommuneforstanderne siden den preußiske fiskerilovs ikrafttræden 1874 havde udstedt fiskekort, som gav tilladelse til at fiske småt på hele Slien. Slesvigs fiskerlav syntes, kommuneforstanderne var for rundhændede med at udstede disse fiskekort. Lavets fiskere mærkede nu særlig hårdt, hvor skidt det gik dem. De praktiserede endda selvtægt ved at fjerne

Vodfiskeri om vinteren, inden Slien er frosset til. Voddet trækkes i land. Ca. 1930.

Vodfællesskab af Slesvig-fiskere trækker vod i land. Ca. 1935.

småfiskernes fiskekurve og åleruser. Derpå anklagede de kommunernes småfiskere for ulovligt fiskeri, som til gengæld anklagede slesvigerne for tyveri.

Husmanden, aftægtsmanden, parcellisten og landarbejderen, som fiskede småt, stod fuldstændigt uforstående over for retssagen, der førtes hen over hovederne på dem: »Jeg har aldrig tænkt på, om fiskeriet var forbudt eller kun tilladt i et vist omfang. Når jeg glibbede, var jeg sammen med en ældre mand og gjorde, som han sagde – Jeg troede, jeg havde ret til at fiske småt, ellers havde mine forældre vel ikke givet mig lov til det; men grunden til, at jeg var berettiget dertil, kendte jeg ikke – Jeg har altid troet, at enhver, som havde lyst til det, kunne fiske småt; og jeg vidste heller ikke, at slesvigerne havde en særlig ret til Sli-fiskeriet – Jeg troede, vi havde ret til at fiske småt; det har mine forældre og bedsteforældre jo også gjort« (oversat fra tysk).

Disse folk fiskede småt, fordi der var tradition herfor i familien, og nu ville Slesvigs vodfiskere med deres privilegier i hånden hindre dem i fiskeriet. Det kunne de hverken forstå eller acceptere. Uden tvivl har de ikke mærket synderligt til retssagen; kun, når der var optræk til slagsmål med Slesvigs vodfiskere. Som den svage part, de var, fortrak de sig så; men fortsatte fiskeriet, så snart slesvigerne vendte ryggen til. For Slesvigs vodfiskere gjaldt det fortsat om at skulle nå igennem en økonomisk svær tid. Deres indkomst var stadig lav; i 1913 ikke over 700-900 M årligt. Uanset social status var der i realiteten allerede o. 1880-1910 ikke mere den store forskel på Slesvig-fiskernes økonomiske situation, idet de stadigt dårligere fangster ramte alle fiskerne i Slesvig. Mange af småfiskerne langs med Slien gik derfor allerede i de første år efter 1900 tilbage til det landbrug, de var kommet fra.

Om ikke andet, så afdækkede striden 1869-1913 da, at Slesvig-fiskerilavets og Arnæs-skippernes lokale magtstilling var gået tabt.

Striden 1917-1935: Intensiveringen af fiskeriet giver nyt klammeri om Sli-silden

De såkaldt gyldne tyvere var en politisk urolig tid med både inflation og arbejdsløshed. For arbejderen var 20'erne en fattig tid, der sved og bed; og arbejdsløse levede på eksistensminimum. Socialhjælpen var for ringe til, at en familie kunne leve af den.

Landbruget gik det ikke spor bedre. Den ene ejendom efter den anden røg på tvangsauktion, og med politimagt drog de ramte af gårde. Med landbrugets tilbagegang blev også industriens, handelens og håndværkets situation forværret.

Krisen var hård. Lokalt betød den ikke kun arbejdsløshed blandt

Udsnit fra nettørrepladsen Friheden lige øst for fiskerlejet Holmen, hvor Slesvigs fiskere tørrede deres garn. Ca. 1930–1934.

industriarbejderne i Kappel, landarbejderne og daglejerne, men også en stopper for Arnæs' turistindustri. På en eller anden måde skulle alle disse folk klare sig, og her var der kun én mulighed: at fiske småt på Slien. Konsekvensen blev en intensivisering af fiskeriet, som medførte fornyet klammeri om Sli-silden. Striden varede helt frem til 1935. Selv i 30'erne fandtes der således arbejdsløse. Naziregimet glemte blot dets modstandere, som blev sendt ud i kulden: lige ind i arbejdsløshed.

Slesvigs vodfiskere vendte sig i 1917–1935 dog ikke så meget imod kommunerne langs med Slien, selv om småfiskeriet også tog til fra den kant. Kommuneforstanderne udstedte nemlig ikke kun fiskekort til kommunernes egne, men også til folk længere inde i Angel. Når det kom til stykket, var det dog kun forholdsvis få, der fiskede i erhvervsøjemed. Langt de fleste fiskede kun til privat forbrug. Som sagt, var Slesvig-fiskerlavets egentlige modstandere i striden ikke småfiskerne i kommunerne, hvis fiskeri tilmed løjede mærkbart af efter 1924. Det var derimod de 80 Arnæs- og 70 Kappel-fiskere. Arnæs-fiskerne var dog stadig Slesvig-fiskernes hovedmodstander, da begge kun fiskede i den øvre Sli. På trods af striden med Arnæs og Kappel øgede Slesvig-fiskerne i 20'erne deres indkomst fra 850-1100 M (1920) til 1500-1800 M (1930). Silden var igen kommet tilbage til Slien, og sildepriserne gode. Kun i 1923–1925 faldt Slesvig-fiskernes indkomst igen til 500-800 M årligt. Alt i alt var 20'erne dog et godt årti for Slesvigs fiskere;

Fisk landes ved Nienstadt på fiskerlejet Holmen i Slesvig. Ca. 1950.

for nogle af dem endda så gode, at de købte sig et klaver. Fiskerne i Slesvig kaldte således i 20'erne Norderholmstraße for »de Klaverstraat«, på dansk: Klavergaden. De to eller tre vodfiskere, som havde et klaver, kunne dog ikke spille på det.

At det på trods af de gode sildeår i 20'erne alligevel kom til klammeri mellem Slesvigs, Kappels og Arnæs' vodfiskere, lå i en stærk indvandring af pommerske og østpreußiske erhvervsfiskere til Kappel og Arnæs. Det skete i 1916–1920, og for Arnæs endda også i 1909–1912.

Arnæs lokkede således i annoncer med, at man i flækken kunne købe huse med tilhørende fiskerirettigheder. Desuden var det en fordel at bo i Arnæs, da fiskerne i godt vejr kunne fiske langs kysten ud til Østersøen og i dårligt på den øvre Sli med dens gode fangstpladser. Uanset vind og vejr havde Arnæs-fiskerne altså altid mulighed for at tjene gode penge ved net- og vodfiskeri. Mens der endnu i slutningen af 1890'erne var to erhvervsfiskere i Arnæs, steg tallet på grund af

indvandringen til 6 i 1916 og 18 i 1929. Dertil kom så et utal af bierhvervsfiskere som håndværkere, pensionister og kroværter, der ved småfiskeriet fik sig en mindre, omend tiltrængt biindtægt. Fisken var et nødvendigt kosttilskud for disse småfiskere. De havde også fisket småt før 1914, men den dårlige levnedsmiddelsituation i de sidste krigsår tvang dem til at intensivere småfiskeriet.

Selv for Arnæs' egne erhvervsfiskere, som trak vod, blev Arnæs-bierhvervsfiskernes omfattende aktivitet med tiden for meget. Derfor opfordrede fiskerlavet i Arnæs 1929 Slesvigs fiskerlav til at stå sammen mod bierhvervsfiskerne. Bortset fra dette ene tilfælde var der stort set krig på kniven mellem Slesvig- og Arnæs-fiskerne. Slesvigs vodfiskere trak således Arnæs-fiskernes vod op af vandet eller fjernede andre af deres fiskeredskaber, når de stødte på dem i den øvre Sli. Arnæs-fiskerne derimod gik straks mere radikalt til værks. De kastede med sten mod Slesvigs fiskere og overhældte deres garn med syre.

Også Kappel fik som nævnt sine østpreußiske og pommerske fiskere. Konkurrencen herfra fik erhvervsfiskerne i Kappel til at flytte deres vodfiskeri fra den nedre Sli til den øvre, hvor man kunne fange flere sild. Oveni det kom, at en del af de dårligst stillede i Kappel fiskede småt helt ned til Den store Bredning og Ornum nor på Slien. De skulle jo leve, også under 20'ernes trange kår.

Slesvigs fiskere reagerede skarpt ved gang på gang at trække Kappel-fiskernes net op af vandet, når de stødte på dem i den øvre Sli; og dem var der i 1919 hele 120 af. Det var mange. Fiskerne i Kappel var rasende og truede med at gennemtvinge retten til fiskeri i den øvre Sli, hvis ikke holmerne holdt op med deres chikaner. Skulle det blive nødvendigt, ville Kappels fiskere endda tvinge sig til retten ved at bruge magt.

I takt med, at striden frem til 1925 blev skærpet, rykkede også Kappel-fiskerne tættere sammen. Mens Kappels fiskerlav i 1917 således kun bestod af ca. 10 erhvervsfiskere, steg tallet i 1920 til 49 og 1923 til 70. Af disse 70 fiskere var 80% bierhvervsfiskere. Dette viser, at antallet af erhvervsfiskere i Kappel i 1917–1923 kun var steget fra 10 til 14; men også, at småfiskerne, der drev fiskeri som bierhverv, indså nødvendigheden af at være organiseret. De var lige så fagligt bevidste som erhvervsfiskerne, der trak vod. Disse affandt sig dog ikke med bierhvervsfiskernes dominans i Kappels fiskerlav, da småfiskerne tog brødet ud af munden på dem. Derfor startede Kappels erhvervsfiskere i 1929 et nyt fiskerlav, som fik 19 medlemmer. Indtil da var det dog flere gange kommet til stærk indbyrdes strid mellem erhvervs- og

Minna Fischer var en fiskekone, som boede på Holmen. Hun var en af de kvinder, der faldt Slesvig-fiskernes fisk inde i Slesvig: fisk, som de bar på i deres flettede kurve. Minna Fischers mand var Slesvig-fisker. Fiskesalget var disse koners levevej. De købte selv fiskene af Holm-lavets fiskere. Disse kvinder nød altså en selvstændig stilling blandt fiskerne på fiskelejet. Det var på en måde dem, der udgjorde den daglige kontakt mellem Holmens fiskere og det øvrige Slesvig. Ca. 1900–1920.

bierhvervsfiskerne i Kappel. Interesserne var for forskellige til, at de kunne forenes i et fiskerlav.

Modsætningerne mellem Slesvigs og Kappels erhvervsfiskere førte direkte ud i en retssag, som nåede helt op til højesteret i Leipzig, der i 1924 afgjorde, at fiskerne i Kappel kun måtte fiske ned til Siseby på den øvre Sli. På trods af kendelsen fortsatte striden frem til 1929, og udløbere endda frem til magtskiftet i Tyskland 1933.

Indtil da forsøgte Slesvigs fiskerlav selv at klare ærterne ved, i 1925–1934 at ansætte en af sine egne fiskere som fiskerikontrollør på den øvre Sli. Han var aflønnet af Slesvigs magistrat og fiskerlavet i fællesskab, og tålt af Oberfischmeister Neubaur, som han stod i kontakt med. Neubaur var den øverste tilsynsførende for fiskeriet i Slesvig-Holsten. Alle klager blev således via Slesvig-fiskernes fiskerikontrollør ledt videre til Neubaur. På mig virker det nærmest, som om fiskerikontrolløren i sin embedstid for igennem sivene på jagt efter syndere, der

kun fiskede til privat forbrug. Her blot et eksempel blandt mange: »Da jeg tog retning af båden, løb først Schiwek i land, gemte redskaberne ... og cyklede væk. Så løb (hans medfisker) Jensen i land; også han ville cykle væk. Jeg råbte, tre gange: »Stands, eller jeg skyder!«, men han overhørte det. Selv et advarselsskud overhørte han, og cyklede væk; men Kruse, en arbejder, fik jeg fat i, beslaglagde hans fiskestang og en bylt med tre aborrer i ... også en med seks, som jeg fandt i skjuleet« (oversat fra tysk).

Der var helt klart tale om selvtægt fra fiskerlavets side, idet kontrol-lørens opgave var at rense ud blandt Kappel- og Arnæs-fiskerne, der jo fiskede på Slesvig-fiskernes vodpladser i den øvre Sli. Især Arnæs-fiskernes netfiskeri var sine steder så omfattende, at nettene lå så tæt, at skibe kun lige kunne sejle igennem.

Fiskerlavet i Slesvig krævede derfor, at Arnæs- og Kappel-fiskerne skulle organiseres i et fælles fiskerlav, som var underlagt de samme skrappe bestemmelser som Slesvig-fiskernes lav. Derved ville man ikke kun undgå enhver videre strid om Sli-silden, men også opnå, at Kappels og Arnæs' fiskerlav ikke længere bekrigede hinanden til stor skade for »alle andre«.

Forslaget afvist. I stedet ansatte Arnæs-fiskerne deres egen fiskeri-kontrollør, der skulle forhindre, at Slesvigs fiskere trak vod på Slien mellem Arnæs og Lindånæs, hvor Slesvig og Arnæs delte retten til Sli-fiskeriet. I 1926 planlagde man derfor at regulere Sli-fiskeriet på andelsbasis, men Slesvigs magistrat gik imod: »Noget sådant ville blot irritere folk i Slesvig unødigt; og især Slesvigs fiskere, der som trofaste tyskere er vigtige for byen. Vi er blevet tvunget til at kæmpe for vor bys og Nordmarkens tyskhed. Det kan derfor kun være i provinsregeringens interesse at støtte tyskerne i Slesvig. De seneste års fejlslagne nordmarkspolitik har allerede ført til, at der i det hidtil rent tyske kredsudvalg nu sidder to danskere. Dette viser tydeligt, at den danske fare for Slesvig på ingen måde er blevet mindre ... Slesvigerne har en udpræget sans for deres egenart; og da de sejt fastholder gamle rettighe-der, vil en sådan tvangsforanstaltning blot være en ny, stor politisk fejl.« (oversat fra tysk)

I ramme alvor mente Slesvigs magistrat, at en andelsregulering af Sli-fiskeriet ville kunne give Slesvigs fiskere danske sympatier, fordi de under Danmark altid var blevet behandlet godt af den danske stat. Den holdning kom dog først helt tydeligt frem i 1931. Først nazi-regimets såkaldt ordnede samfundsforhold skabte imidlertid endeligt ro om Sli-silden.

Striden om Sli-silden drejede sig i grunden kun om at få dækket to helt fundamentale behov: mad og penge. Klarest kom det til udtryk i striden med Slesvigs magistrat om, hvorvidt fiskerlavet eller magistraten sad inde med den formelle ret til fiskeriet på Slien. Striden varede fra 1915 til 1928. For Slesvigs magistrat gjaldt det om at sikre byen en konstant forsyning af fisk; og for fiskerlavet gik det om at sikre dets indtægter. Magistraten skulle garantere, at den ikke ville bortforpagte fiskeriet på den øvre Sli til andre end fiskerlavet i Slesvig. Kravene blev imødekommet i forliget af 1928, der uvist af hvilken grund først trådte i kraft 1933.

At Slesvig-fiskernes indtægter alligevel ikke var sikret, viste omsvinget fra først i 30'erne, da 70% (1931) af lavets 84 fiskere enten var arbejdsløse eller fik socialhjælp. I 1922 havde fiskerlavet i Slesvig endnu haft 120 fiskere. Slesvig-fiskernes økonomi var frem til 1935 altså ikke for god. Først i 1935 fik nemlig en del af dem arbejde ved byggeriet af kasernen Die Freiheit, som var et led i nazi-regimets genoprustning. Arbejdet havde dog sin pris. Det fratog dem næsten hele deres tidligere så store nettørreplads Friheden, som lå lige op til fiskerlejet Holmen. Der blev kun en smal bræmme tilbage.

Striden 1805–1935

På langt sigt fik striden to konsekvenser. En af dem har jeg nævnt. Det var, at 1800-tallets voksende demokratisering og liberalisering af samfundet også demokratiserer og liberaliserer sildefiskeriet på Slien. Resultatet var i 1935, at Sli-fiskeriets privilegieorienterede økonomiske struktur var afløst af en friere økonomisk struktur; og, vel at mærke, at fiskerne i Slesvigs fiskerlav langt om længe indså dette. Endnu i 20'erne havde man således over for Arnæs og Kappel argumenteret med sine privilegier, og her især Christian 1.s Sli-brev fra 1480. Også andre end Slesvigs fiskerlav havde altså nu ret til at fiske på Slien. Som i alle årene blev der også fisket andet, men silden udgjorde stadig Sli-fiskernes hovedindtægtskilde.

På den anden side betød samfundets åbning og den økonomiske udvikling en kulturel katastrofe for Arnæs-skipperne og Slesvig-fiskerne. Arnæs' skipperlav og Slesvigs fiskerlav havde hver især været rammen om en skipper- og fiskerkultur. Det betød, at Arnæs' skippere og Slesvigs fiskere kun magtede at værne om deres egen kultur, så længe de kunne fastholde deres stærke lokale stilling. I årelange rets-

Søndag formiddag. Inde i gården til et af Holmens fiskerhuse lapper Slesvig-fiskere net, mens fiskerkoner skræller kartofler og strikker. Situationen giver et godt billede af arbejdsdelingen i fiskerfamilierne på Holmen; dog var det ikke ualmindeligt, at kvinderne lappede net. En parallel hertil ses i landbruget, hvor kvinden tidligere også stod for det huslige arbejde, samtidig med at hun arbejdede med i bedriften på lige fod med manden.

trætter bidrog de selv til at nedbryde denne deres almuekultur. Hvor udpræget den har været i Kappel, ved jeg ikke. Kappels erhvervsstruktur var jo på intet tidspunkt så ensidig som Arnæs'; og Kappel forstod også bedre at omstille sig til den nye tid. I hvert fald fandt industrikulturen sit indtog i Kappel i takt med, at mindre industriforetagender søgte til byen.

I dag er Kappel et lokalt centrum for egnen, mens Arnæs så godt som kun lever af turismen. Om vinteren er den stort set død. Af fiskere på Holmen er der ikke ret mange tilbage, og de få der endnu er, føler sig som slesvigborgere.

LITTERATUR OG KILDER

Archivrat Dr. Kupke: Die Stadt Schleswig und ihr Anrecht auf die Schleifischerei, Schleswig 1916 (pjece)

Justitzrat Dr. Baumert: Das Recht der Schleswiger Fischer an der Schleifischerei. Eine Entgegnung, Schleswig 1917 (pjece)

Stadtsyndikus Mielke: Das Fischereirecht der Stadt Schleswig und die Errichtung einer Fischereigenossenschaft für die Schlei, u.å. (duplikeret papir)

Ernst Vollertsen: »Holmen – et fiskerleje«, Sønderjysk Månedsskrift 1978, s. 100–105 og 142–146

Nils Vollertsen: »Fiskerlejet midt i købstaden. Om kvarteret Holmen i Slesvig ca. 1800–1910«, Folk og Kultur 1984, s. 34–51

Nils Vollertsen: »Øgenavne og levevilkår blandt fiskerne i Slesvig«, Sønderjyske Årbøger 1985, s. 137–156

Desuden er anvendt et omfattende kildemateriale fra 1: Archiv der Holmer Fischerzunft, Schleswig; 2: Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig; 3: Stadtarchiv Kappeln; 4: Stadtarchiv Schleswig. I alt er der tale om 138 numre. At gengive dem udførligt, ville fylde for meget i forhold til artiklens størrelse. Jeg har derfor valgt kun at nævne numrene og i stedet prioritere det billedmateriale, jeg indsamlede på Holmen samtidig med øgenavnene i 1978–1980. Fotografierne blev affotograferet af Klaus Reincke, Slesvig.

De anvendte kilder er fra 1: I, II, III, 2, 2a, 4, 6, 13, 15, 15a, 19, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 40, 42, 63, protokoller 1946–1975 og 1912–1945; fra 2: Abt. 50 c nr. 7, 2190, 2534, Abt. 66 Req. IVb nr. 6, 55, Abt. 79.3 (Schl. Minist. I. Dep. A-B und II. Dep. B) nr. 186, 426, 436, Abt. 79 nr. 991a, 991b, 991c, 991d, Abt. 168 nr. 197, 198, 199, 200, 201, 2209, Abt. 309 nr. 8325, 8544, 12267, 12272, 12369, 12370, 12371, 17512, 17766, 20679, 30864, 34449, 34494, 34495, 34497, 34499, Abt. 313 nr. 16–23, 46–49, 50–51, 53–55, 57, Abt. 320 Schleswig L. nr. 463, 464, 465, 468, Abt. 333 nr. 20, Abt. 352 LG Kiel nr. 236; fra 3: Abt. 1/10 nr. 4, 7, 28, Abt. 2/26 nr. 170, Abt. 3/19 nr. 394; fra 4: C XIX-3 nr. 251, 251a, 251c, 251f, 251g, XIII-1 nr. 1, 2, 3, 4, 5, XIII-2 nr. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12a, 12b, 12c, 12d, 12e, 12f, 12h, 12l, 12m, 12n, 12o, 12q, 12s, 12t, 12u, XIII-3 nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, XIII-4 nr. 1, 2, 3, 6, 8, 9, 10

Jeg har bestræbt mig på at gennemgå så godt som alt eksisterende materiale om striden om fiskerirettighederne på Slien, og alligevel har huller i fremstillingen om Sli-kommissionens arbejde ikke kunnet undgås. Det ligger i, at en stor del af materialet fra Sli-kommissionen ifølge nogle kilder allerede omkring 1900 var gået tabt, eller i hvert fald ikke mere forefandt. Af disse kilder fremgår dog ikke præcist, hvilke papirer der var tale om. Så vidt jeg kan se, må der tildels have været tale om nedenstående kilder fra det slesvigske ministeriums arkiv (Abt. 79) og det tyske kancellis arkiv (Abt. 65). Disse kilder forefindes hverken på det slesvig-holstenske landsarkiv i Slesvig eller Rigsarkivet i København, men burde ifølge en gammel registrant have ligget i 4: Abt. 65 nr. 861, Abt. 79 nr. 55, 56, 58, 426.

Mit systematiserede materiale og den tekst, hvoraf artiklen her er et ekstrakt, ligger i byarkivet i Slesvig, hvor enhver frit kan se det.

Hyrdedreng og krigsfange

af *Matthias Matzen Andresen*

M.M. Andresen (1890–1982) var fra 1919 til 1960 ansat ved De danske Statsbaner, siden 1940 som overbanemester i Rødekro. I 1968 nedskrev han sine erindringer fra barndommen og 1. Verdenskrig. Det er beretningen om en fattig forældreløs drengs opvækst og om næsten 5 års ophold som krigsfange i Frankrig.

Jeg blev født den 17. september 1890 i Tønder. Min far Peder Andresen var søn af kreaturhandler og gæstgiver Andresen, »Børsen« i Tønder. Min mor var datter af gårdejer Matzen i Sofiedal ved Tinglev.

Efter at mine forældre i året 1888 var blevet gift, åbnede de en forretning med herrekonfektion i Tønder. Det gik ikke så godt, og de måtte give op i 1895, hvorefter de flyttede til Flensborg, hvor far døde i 1896. Mor stod nu alene med tre børn. Formuen var gået tabt, og hun åbnede en systue i Flensborg. Mor var meget dygtig som sypige, og tjente herved nogenlunde.

Sypigens børn

Da far havde opereret for Danmark, kunne vi som »Optanter« ikke få lov til at blive boende i Tyskland, og blev udvist. I 1898 måtte vi forlade landet og rejste til Fredericia.

Det var en forfærdelig situation for mor, med tre børn og uden penge, at rejse til et andet land, hvor hun ikke tidligere havde været, og ikke havde nogen bekendte, eller nogen som kunne hjælpe hende. Jeg husker tydeligt den første lejlighed vi flyttede ind i. Den var ret pæn, og mor begyndte at sy for at tjene til livets ophold. Det må dog ikke være gået særligt godt med fortjenesten, for efter kort tid måtte vi flytte ind i en dårlig lejlighed i gården, som hørte til samme hus. I gårdlejligheden fortsatte min mor som sypige, og jeg husker, at der jævnligt kom koner, som skulle have en kjole syet.

Parallelt med den gade hvor vi boede, var der et jernbanespor som endte med et havnebassin. Da min bror og jeg en dag legede på jernbanearealet, fik vi en jernbanevogn sat i gang, og da sporet havde

fald imod havnebassinet, fortsatte vognen med stor fart henimod dette. Forskrækket over, hvad der ville ske, og over følgerne, løb min bror og jeg hjem og gemte os i lejligheden. Efter nogen tids forløb kom der et par politibetjente for at søge efter os, for vi skulle jo straffes for, hvad vi havde lavet. Mor måtte betale en mindre bøde, og min bror og jeg blev sendt til købmanden for at købe et spanskrør, for klø skulle vi jo have. Det var en tung gang for bror og mig, at gå hen til købmanden for at købe omtalte spanskrør.

Mor tjente meget lidt ved at sy, hun kunne ikke betale lejen, og vi blev nødt til at flytte, og kom hen i en mindre lejlighed i en sidegade til Vendersgade. Det var ikke hver dag, at der blev råd til at få middagsmad. Min bror og jeg opdagede, at soldater holdt til i en sal, som var beliggende i en baggård i den gade, vi var flyttet hen i. Som regel stod soldaternes middag her på stegt flæsk og brød, og vi fik lov til at spise med.

Pludselig måtte vi også fraflytte denne lejlighed. Mor fik skaffet nogle penge ved salg af møbler, og vi rejste til Vejen. Her kom vi til at bo i et meget lille hus, som lå ved en oplagsplads for byggematerialer. En udvendig trætrappe førte op til et værelse på 1. sal, hvor vi nu kom til at bo.

Fortjenesten gik det meget dårligt med. Da jeg var den ældste af børnene, blev det bestemt, at jeg skulle se at komme ud på landet på en gård. 8 1/2 år gammel kom jeg ud at tjene i en lille landsby, som hedder Nyby. Det var i foråret 1899. Foruden gårdmanden og konen var der en søn og en datter på gården. Ejeren havde været med i krigen 1864. Var blevet taget til fange, og som sådan opholdt han sig nogen tid i Pommern. Jeg måtte udføre forskelligt arbejde, bl.a. flytte køerne og ungkvæget, hjælpe med at kærne smør og gå byærinder.

Skolen lå kun ca. 200 m fra gården. Skolelæreren var dengang meget dårligt lønnet, og jeg tror ikke, at læreren i Nyby var seminarieuddannet. Han kunne ikke leve af den løn, han fik som lærer og havde derfor lidt landbrug, 3-4 køer og en hest. Da jeg var den som boede nærmest ved skolen, mødte jeg næsten altid som den første, og hjalp læreren med at røgte kreaturerne før skoletids begyndelse. Vi blev undervist i læsning, skrivning, regning og religion. Ja, undervisningen den gang var mere enkel end den er i dag, og alle var samlet i én skolestue. Det vigtigste var jo at få lært at skrive og regne.

Datteren på gården hed Maria. Hun blev senere gift med en fætter, som hed Jens Boisen. De drev en mindre gård ved Farris, og da de ikke havde børn, solgte de i året 1932 ejendommen og byggede et hus

i Jels, hvor de boede indtil deres død for et par år siden. En søndag fik jeg besøg af mor, og da jeg kun havde et sæt tøj, fik mor lov til at sy et sæt af sønnens aflagte tøj. Som sagt tidligere, var mor meget dygtig til at sy, og hun fik det syet færdigt samme søndag, før hun tog hjem til Vejen henimod aften. Alle på gården var meget overrasket over, at mor kunne klare dette arbejde på én dag, og jeg var glad og lykkelig over at have fået et hårdt tiltrængt sæt tøj.

I efteråret 1899 blev jeg pludselig hentet hjem til Vejen, fordi vi skulle flytte til Esbjerg. Jeg har aldrig fået årsagen at vide, men har en anelse om, at mor ikke har kunnet klare betaling af huslejen. Hun har sikkert regnet med bedre fortjeneste som sypige i en større by som Esbjerg, hvor vi flyttede ind i en lille lejlighed i en sidegade til Kongensgade. Mor var så heldig at komme til at sy for skuespillerinder for Spangsbjerg teatret, som lå for enden af Kongensgade. Mor fik også udleveret nogle fribilletter til min bror og mig, så vi kunne overvære nogle forestillinger fra balkonen i teatret. Jeg var flere gange henne i en beværtning og rejse kegler i flere timer for en betaling af 5 øre. Ja, for 5 øre kunne man jo nok købe lidt den gang, da pengene var mere værd end i dag. Fortjenesten må ikke have været ret stor for mor, og min bror og jeg var ofte henne i en bygning, hvor kommunen uden betaling serverede middagsmad for fattige familiers børn.

Efter at have boet i Esbjerg i omtrent et år flyttede vi til Århus, og årsagen har nok været den samme som før omtalt, når vi flyttede hen et andet sted. Min bror og jeg flyttede fra den ene skole til den anden og lærte ikke ret meget.

Mor fik oprettet en systue i Århus, men det gik kun dårligt. Jeg husker, at jeg på min fødselsdag måtte få så meget brød med pudder-sukker, som jeg kunne spise. Fødselsdagsforæring var der ikke råd til. Ja, når jeg tænker på, hvorledes det er i dag, når børnene har fødselsdag, sikken en forandring der er sket. Jo, tiderne skifter.

En dag mor var hos købmanden, erfarede hun, at en landmand i Virring, som hed Poulsen, søgte en dreng til hjælp på gården. Det endte med, at jeg kom til Virring. Det var en mindre firlænget gård med mødding midt på gårdspladsen. Gårdejeren og hans kone var ældre mennesker, og de havde 13 børn. En søn var slagter i byen, og en datter var sygeplejerske og boede hjemme. De andre børn var emigrerede til Amerika. Nogen større gård var det ikke. Besætningen bestod af 7-8 køer, noget ungvæg og to heste. Der var dog også en tjenestekarl. Jeg havde soveværelse sammen med ham i et lille kammer, som lå i forbindelse med hestestalden. Mit arbejde bestod i at passe

kreaturerne og gå byærinder. Skolen lå midt i byen, der var kun en klasse, og en lærer, som kun havde en arm. Vi var 50-60 børn i et meget stort klasseværelse. De blev undervist i religion, skrivning og regning.

Ved siden af gården lå en betydelig større ejendom, hvis ejer hed Hjord. Her havde man også en hyrdedreng, og jeg fik lov til at fejre fødselsdag med ham i køkkenet. Jo, det blev der ikke gjort så meget ud af som nu, og jeg tror ikke, der var noget som hed foræringer. Tjenestefolkene tjente heller ikke ret meget. Så vidt jeg husker, fik tjenestekarlen på den gård, hvor jeg var, 105 kr. i årsløn, og jeg fik et par træsko. Gårdejeren lovede mig, at dersom jeg ville blive der et år mere, så skulle jeg for andet år få den store betaling af 10 kr.

Til den gård, hvor jeg opholdt mig, hørte en græsmark, som lå mellem Virring og Stilling. Når jeg tog hjem med køerne fra marken, satte jeg mig op at ride på den forreste ko, som man kaldte »Skriveren«. Hvorfra denne betegnelse stammede, ved jeg ikke. Det var jo svært for en lille knægt som mig at komme op at ride, og jeg måtte altid hen til et dige eller en anden forhøjning for at komme op på koen. Bonden havde strengt forbudt at ride på koen, og før jeg kom til Virring, måtte jeg ned igen, men det gik jo betydeligt lettere end at komme op.

Den store fest i landsbyen var, når der holdtes høstgilde. Der blev spillet på harmonika, danset, skålet og sunget. Vi drenge måtte jo ikke deltage, men stod ved stengærdet som omgav gårdene og lyttede.

Mors død

Så skete der en dag pludselig noget, som bevirkede en brat afslutning for mit ophold på denne gård. Den dag var jeg beskæftiget i laden, da bondemanden og hans kone kom over til mig. I hånden havde de et brev, og jeg kunne se på dem, at det måtte være en bedrøvelig meddelelse. Med alvor i stemmen sagde bondemanden: »Kære Matthias, din mor er død efter en operation på hospitalet i Århus. Du skal straks tage hjem til begravelse. To af din mors søstre fra Sønderjylland er kommet til Århus for at tage dig og dine to søskende med til Sønderjylland«.

Jeg fik brevet, og læste det langsomt igennem flere gange, medens tårerne trillede ned ad kinderne. Det var for mig, som jeg slet ikke kunne forstå, at mor ikke var mere. Bondemanden og hans kone gik tilbage til stuehuset, og jeg blev siddende i laden med brevet, som jeg

læste flere gange, og jeg kunne slet ikke forstå, det var sandt, at min kære mor var død.

Efter nogen tids forløb kom bondemanden over til mig igen, trøstede mig så godt han kunne og sagde, at nu måtte jeg jo se at komme og tage hjem til Århus. Da jeg ikke ejede andet, end hvad jeg gik og stod i, kunne jeg hurtigt blive klar til afrejsen. Langsomt begav jeg mig til fods, og ganske alene på vej de 5-6 km til jernbanestationen i Stilling, og tog med toget hjem til Århus. Der var ikke nogen, som modtog mig, for der var jo heller ikke nogen, som vidste, hvornår jeg ankom. Mine tanker beskæftigede sig med meget på denne tur. Først og fremmest med, hvor mine to søskende og jeg skulle opholde os i fremtiden. I brevet stod der jo, at to af mors søskende fra Sønderjylland var kommet til Århus for at tage os alle tre med til Sønderjylland. Min søster var 6 år, bror 9 og jeg 11 år.

Ankomsten hjemme hilste jeg på mors to søstre, som jeg i øvrigt slet ikke kendte, og hvis sønderjydske sprog jeg havde besvær med at forstå. Det sidste mor havde sagt før hun døde var: »Hvad vil der dog blive af mine stakkels børn«. Ja, fremtidsudsigten for os tre forældre-løse og fattige børn var alt andet end lys.

Atter til Sønderjylland

Da begravelsen var overstået, tog vi med toget til Sønderjylland. Jeg kendte ikke noget til dette land, og jeg var jo også kun 7 år, da vi tog til »det gamle land«. Vi kørte med toget til Tinglev og herfra med hestevogn til landsbyen Eggebæk, hvor min tante og onkel Thomsen Termansen havde en landejendom. Efter nogle dages ophold her blev familien enig om, at min søster skulle blive hos familien der, min bror skulle til onkel og tante, som havde en gård i Sofiedal, og at jeg skulle til en onkel og tante, som havde en gård i Broderup.

Så nu havde vi alle tre fået et nyt hjem.

Jeg fik det ret godt hos min onkel Peter Christensen i Broderup, og deltog i arbejdet, både inde og ude. At malke lærte jeg allerede som 11-årig. For at tage roer op var lønnen 2 øre pr. række. Det var jo ikke mange penge, men de havde også betydeligt større værdi end i dag. En stor pose bolcher kunne købes for 2 øre. Tøjet var hjemmevævet, og der blev ikke købt ret meget ved købmanden, idet man mest levede ved egne produkter. Der var kun et klasseværelse i skolen, et meget stort rum med plads til 60 elever, og lærer Petersen var enelærer. Det

var en meget myndig herre, som gjorde flittigt brug af spanskrøret. Læreren udstedte forbud mod at tale dansk i frikvarteret, og bestemte, at der skulle betales 1 pfennig i bøde for hvert ord dansk han hørte. Det gjaldt dog ikke for mit vedkommende, sagde han, for jeg skulle jo første have lært tysk.

Lærer Petersen oplyste os om forskellige ting, bl.a. fortalte han, at navnet Tinglev stammede fra, at der her engang var et tingsted. At navnet Broderup var givet, fordi der for mange år siden her boede tre brødre, som ejede hele jordarealet, som hørte til Broderup. At en gårdmand, som kaldtes Midtmand, havde fået dette navn, fordi der en gang her lå tre små gårde, og han boede i midten af disse tre, derfra navnet manden i midten, som blev til »Midtmand«.

Efter at jeg havde opholdt mig i 1½ år på gården i Broderup, solgte min onkel den i efteråret 1902, da ingen af sønnerne kunne tænke sig at blive landmand. I Tinglev købte han et lille hus, og flyttede så derhen. Onkel syntes ikke, at jeg skulle med til Tinglev, for, som han udtrykte sig, jeg skulle ikke gå og drive på gaden i Tinglev. Fra auktionen over gården husker jeg bedst »æ gammel slavder Sørensen« fra Tinglev. Jeg har aldrig hørt nogen, der kunne snakke og samtidig med at holde auktion kunne fortælle vittigheder, som han kunne. Engang var han med jernbanen i en kupévogn sammen med flere og kørte fra Tinglev til Tønder. Han væddede med de medrejsende om, at han for 10 mark ville få alle rejsende til at gabe, før de nåede Tønder, og han vandt væddemålet, blev der sagt.

Efter at man havde drøftet, hvor jeg skulle hen nu, blev det bestemt, at jeg skulle til Jarlund i Medelby sogn på en gård, som en kusine og hendes mand, der hed Lorens Andresen, havde i forpagtning. Det var en lang arbejdsdag, mindst 10–12 timer daglig. Der var her, som i Broderup, kun én skolestue med plads til henvend 70 børn, og kun én lærer, som hed Schmaljohann. For om sommeren at kunne hjælpe med ved arbejdet i marken var jeg dispenseret, som det hed, og var kun i skole om formiddagen onsdag og lørdag, så det var jo ikke så forfærdeligt meget jeg fik lært. Der var skolefest én gang om året i Jarlund, og da skulle man helst møde fint påklædt. Da jeg ikke ejede et par sko, forlangte min kusine, at jeg skulle tage et par af hendes afdankede sko med rem på. Da jeg nægtede at komme til festen med pigesko, truede kusinen med at ville banke mig. Hun råbte meget højt, dette hørte manden og kom til stede og spurgte, hvad der var i vejen. Da han hørte, hvad det drejede sig om, gav han mig ret i, at i pigesko skulle jeg nu ikke møde til skolefest, og han sørgede for, at jeg fik et par sko.

Min kusines mand var i det hele taget meget flink imod mig. Da der var gået 1½ år kom min fætter Nis Nissen hjem fra Slesvig, efter at han havde aftjent sin værnepligt der, og han skulle nu overtage gården. Min kusine og hendes mand måtte jo se sig om efter noget andet, og det endte med, at de købte en gård i en landsby, der hedder Skovbøl. Jeg hjalp til med at drive deres kreaturer fra Jarlund til Skovbøl. Vejen gik over Østerby, Valsbøl, Meden, Lille Vi og Store Vi til Skovbøl.

Min fætter Nis Nissen overtog gården, og det blev bestemt, at jeg skulle blive hos ham, indtil jeg blev konfirmeret. Arbejde var der nok af, og der var ikke noget, der hed fritid eller ferie. Når hestene var på marken og skulle bruges til et eller andet, måtte jeg stå op en time før karlen for at hente hestene hjem.

Med skolegangen skete der heller ikke nogen ændring. Om sommeren gik jeg kun i skole om formiddagen, onsdag og lørdag. Lærer Schmaljohann var den eneste lærer på skolen. Han var kendt som en meget dygtig lærer, myndig og streng, og brugte spanskrøret ret flittigt. En gang om året kom generalsuperintendent for Slesvig dr. Kaftan til Medelby for at inspicere og ved selvsyn at overbevise sig om, at vi fik lært noget i skolen. Dr. Kaftan var sikkert en meget lærd og begavet mand, for der stod megen respekt om ham, og lærer Schmaljohann var glad, når visitationen var godt overstået, og vi ikke havde dummet os alt for meget. Dr. Kaftan var i øvrigt født i Løjt ved Aabenraa, og kunne udmærket tale dansk. Under visitationen skete det jævnligt, at dr. Kaftan stillede spørgsmål til læreren, og når læreren så ikke svarede helt rigtigt og kom i klemme, så morede vi børn os.

Efterhånden kom jeg til at stå mig ret godt hos læreren, og i året 1905 spurgte han mig, om jeg kunne tænke mig at læse til lærer. Schmaljohann drøftede sagen med min familie, og det endte med, at mine tre onkler mødtes for at tale om sagen.

Det var jo ikke så lige til med tre år som præparand og tre år på seminarium, det ville koste mange penge, og selv havde jeg ikke en eneste øre. Det endte med, at hver af mine onkler skulle hjælpe med 1000 mark, altså 3000 mark i alt. Da der så skulle tages endelig beslutning, blev onklerne betænkelige, og sagen blev opgivet. Min onkel, Theodor Eriksen fra Sofiedal, foreslog mig at gå i murerlære, herefter på teknisk skole, og så måske senere at prøve at blive overbanemester. Forslaget tiltalte mig, og jeg besluttede, når jeg først var blevet konfirmeret, da at søge at komme i murerlære. Min onkel fra Sofiedal havde hørt noget om, at murermester Peter Hansen i Vejbæk søgte en lærling, og anbefalede mig at komme i murerlære dér. Efter konfirma-

tionen tog jeg til Sofiedal for derfra at rejse til Vejbæk. Der blev spændt en gammel hest for vognen, og min tante kørte mig til Vejbæk. Tante syntes, at vi skulle køre med en pæn fart ind i byen. Den gamle hest fik et par slag af pisken, og i luntetrav kørte vi ind i landsbyen Vejbæk. På køreturen fra Sofiedal til Vejbæk sad jeg og filosoferede over, hvad fremtiden ville bringe. Det gav slet ingen betaling i læretiden, og jeg ejede ikke en eneste øre. Senere at besøge teknikum for at få en plads som overbanemester, ja, det så ret håbløst ud for mig.

I murerlære 1906

Murermester Peter Hansen havde startet sin forretning i året 1903, og de havde en lille søn på ét år. Det var gode og prægtige mennesker, både hr. og fru Hansen, og jeg fik her et nyt hjem for en årrække. Fru Hansen havde her haft sit hjem på en landejendom. Gårdens bygninger var blevet fjernet, og der var opført et nyt hus med en lejlighed, værksted og staldbygning med plads til 3 køer og et par kalve. Af gårdens areal havde man beholdt 18 tdr. jord. Det var en lidt blandet forretning med landbrug og byggeforretning. På landet var det den gang almindeligt, at en bygmester udførte både murer-, tømrer- og snedkerarbejde. Arbejdet som håndværker begyndte vi kl. 6 om morgenen og fortsatte til kl. 6 om aftenen, altså 12 timer daglig. Forinden man tog af sted på arbejdet, skulle landbruget jo passes, og vi stod som regel op før kl. 5 hver morgen. Ferie eller lørdagsfrihed var der ikke noget, der hed dengang.

For at tjene lidt penge udførte jeg om sommeren på søndage for en dagløn af 2 mark forskellige bygningsarbejder. Det var jo ingen stor betaling, men pengene havde den gang større værdi end i dag. Efter at have stået i lære i to år, manglede jeg meget hårdt et sæt tøj. Læremesterens kone tog med mig til Flensborg for at købe tøj. Vi kom ind i Hans Jürgensens forretning på hjørnet af Bahnhofstrasse og så på klædninger. De første sæt tøj man viste os kostede 40, 45 og 50 mark pr. sæt. Nej, sagde fru Hansen, så mange penge kan drengen ikke betale for et sæt tøj, han er forældreløs, og må nøjes med noget billigere. Det endte med et sæt tøj, der kostede 27 mark, og jeg var glad. Hver gang jeg siden hen har været i Flensborg og går forbi Hans Jürgensens manufakturforretning, kan jeg ikke lade være at tænke tilbage på den gang, jeg fik det omtalte sæt tøj til 27 mark.

Jeg tog hjem til Vejbæk og fortsatte her som murersvend sommeren 1910. Min lærermester plejede at henvende sig til »Hochbauamtet« i Moltkestrasse i Flensborg for at få tegninger udført. Dette arbejde gik jeg nu i gang med, og tog en søndag formiddag til amtsforstander Julius Clausen i Bov for at få tegningerne godkendt. Denne spurgte mig, hvorfor Peter Hansen ikke mere fik tegninger udført i Flensborg. Jeg svarede, at jeg havde været på teknisk skole i Egernførde, så nu udførte jeg disse tegninger. Amtsforstanderen spurgte derefter, om jeg ville fortsætte på skolen, og om hvem mine forældre var. Jeg svarede, at de var døde for mange år siden, at jeg meget gerne ville fortsætte på skolen, men at muligheden herfor afhang af, hvor mange penge jeg kunne tjene som murersvend i løbet af sommeren og få lagt til side til fortsat skoleophold. Hermed endte denne samtale, og jeg tog hjem til Vejbæk med de godkendte tegninger.

Efter ca. en måneds tid modtog jeg et brev fra amtsforstander Julius Clausen med anmodning om at møde på hans kontor den næste søndag kl. 10 formiddag i Bov. Uden at jeg anede noget, havde amtsforstanderen hos rektor for den tekniske skole i Egernførde søgt oplysning om mig. Hvad rektor har svaret, fik jeg ikke at vide. Helt dårlig har udtalelsen ikke været, for Clausen meddelte mig, at han havde overtaget formynderskabet for mig og tilføjede, at fra nu af skulle jeg fortsætte mit studium på teknikum både sommer og vinter. Hvordan udgifterne kunne klares, skulle jeg ikke spekulere på, de hertil nødvendige penge ville blive stillet til rådighed af Clausens konto i sparekassen i Bov, som havde kontor i gæstgivergården midt i byen. Det hele kom fuldstændig overraskende, at en mand, som jeg slet ikke kendte, tilbød at hjælpe mig, og det uden betingelser.

I løbet af det ene semester på skolen var det så småt gået op for mig, at jeg ville komme på arbejde, hvis jeg ville være teknikumingeniør.

Genehmigt!
Bau den 12 April 1911
Der Amtsvorsteher
Clausen.

M. M. Andresens »velgører«, amtsforstander Julius Clausen i Bov, godkendte de indleverede bygningstegninger ved at sætte sit stempel og embedssegel på papirerne. Bov amtsforstanderarkiv, bygningssager. LA Åb.

De fleste af dem, som jeg havde gået i klasse med, havde realeksamen og havde besøgt fagskoler om aftenen i læretiden. Jeg havde ikke anden uddannelse end den 1-klassede landsbyskole, kun to formiddage om sommeren, og i Vejbæk fandtes ingen aften- eller fagskoler. Det var en slem overraskelse for mig, da jeg første gang hørte de forskellige ting nævnt. For eks. algebra, geometri, trigonometri, ligninger, analyser, analytisk geometri og meget andet. Men nu var jeg glad for at kunne fortsætte uden at skulle spekulere på det økonomiske og for at have fået en så god hjælper. Mit største ønske var stadig en gang med tiden at ende som overbanemester. At det ikke var så let at opnå, og at det ville koste et stort slid, var jeg fuldstændig klar over.

Amtsforsander J. Clausen aftalte med chefen for Hochbauamtet i Flensburg, regeringsbygmester Rellensmann, at jeg om sommeren 1910 skulle beskæftiges på dennes kontor i Moltkestrasse. Her kom jeg til at arbejde med udfærdigelse af tegninger til bygning af det nye realgymnasium, som skulle opføres ved Nordergraben i Flensburg. Det var Clausens agt, at jeg fik så alsidig en uddannelse som overhovedet muligt. – Om efteråret 1910 rejste jeg til Buxtehude for at fortsætte 2. semester på teknikum. Efter Clausens ønske fortsatte jeg på skolen både sommer og vinter og bestod afgangseksamen som teknikumingeniør i foråret 1913. Det var min mening nu at holde op med studierne. Min formynder syntes, det var bedst at fortsætte. Jeg tog derefter igen på skolen i Buxtehude, og bestod efteråret 1913 eksamen som bygningskonstruktør. Der var både skriftlig og mundtlig eksamen, og til mundtlig eksamen skulle man møde i kjole og hvidt. Ja, det gik sandelig meget højtideligt til. Før begyndelse af mundtlig eksamen blev vi i skolens Aula enkeltvis præsenteret for eksamenskommissionens medlemmer. Forinden havde vi indøvet, hvorledes det skulle foregå, med tre skridt frem og bukke, og så tilbage igen i geledet. – Året igennem var der hver lørdag aften »Knejspe«. Man mødte i en bestemt hotelsal til selskabeligt samvær, hvor der blev sunget og drukket meget øl. Den, der kunne tømme en støvle, som rummede 2 ltr. øl, på én gang og uden at den »klukkede«, blev udnævnt til professor i øldrikken. Jeg nåede det aldrig og gjorde heller ikke alvorligt forsøg herpå. – Efter eksamen var der altid stor og fin afskedsfest, hvor alle skolens lærere med deres hustruer deltog. Alt gik mere højtideligt til den gang, end i dag.

Samtidig med at jeg var blevet færdig på skolen i Buxtehude, kom der besked til mig fra det store »Tiefbaugeschäft« Jürgen Brandt i Rendsborg, at jeg kunne begynde som konduktør for firmaet ved

bygning af højbroen i Rendsborg. Her fik jeg tilsynsarbejde med bygning af en bro over Osterrönfeld å, tilslutningsveje til »Schwebefähren«, anlæg af en jernbanestation ved Osterrönfeld m.m. Det var meget interessante arbejder, som jeg var glad for, og samtidigt var det lærerigt.

Forlovelse og militærtjeneste

Desværre måtte jeg afbryde dette arbejde, idet jeg havde fået ordre på at møde til militærtjeneste ved 3. bataljon af regiment 86 på slottet i Sønderborg den 15. oktober 1913. Jeg havde fået en pige kær, som igennem mange år havde været veninde til min søster, og blev min hustru. Det var gårdejer A. Sørensens datter, Martha Sørensen fra Rens i Burkal sogn. Hun hørte hjemme i et godt og stræbsomt hjem, hvor der var orden og gode kår. Her blev jeg godt modtaget, og for mig var det en stor glæde at komme et sted, hvor jeg virkelig var hjemme. Den 5. oktober blev vi forlovet og havde en dejlig fest.

Den 15. oktober 1913 meldte jeg mig til militærtjeneste på det gamle slot i Sønderborg. Det var forfærdeligt for mig at skulle trække i den tyske militærtrøje, men der var ingen vej udenom. På slottet i Sønderborg lå 3. bataljon, og i Flensborg 1. og 2. bataljon af regiment nr. 86. Oberstløjtnant v. Graevenitz var chef ved 3. bataljon. Jeg kom til 11. kompagni, som havde kaptajn Kosegarten som chef. Kosegartens far har engang ejet Vojensgård ved Vojens, og kaptajnen forstod og talte godt dansk. Han var imod alt dansk og forbød os, selv uden for tjenesten, at tale dansk. En dag blev jeg kaldt op til bataljonschefen v. Graevenitz, som havde embedsbolig på 1. sal i den ejendom, som politiet nu disponerer over. Bataljonschefen skulle hilse mig fra J. Clausen i Bov, så de herrer må jo have kendt hinanden. Da jeg havde uddannelse som teknikumingeniør, spurgte v. Graevenitz mig, om jeg ville udfærdige nogle tegninger, som skulle bruges i officerskasinoet. Min kompagnichef fik besked på, at jeg skulle give møde på kontoret hos oberstløjtnanten for der at udfærdige tegningerne. På slottet havde man travlt med rekrutuddannelsen, som jeg kun en gang imellem deltog i, og derfor heller ikke fik lært ret meget. Feldwebel Scheele ved 11. kompagni var meget imod, at jeg slap for rekrutuddannelse, og skældte mig forfærdeligt ud ved enhver lejlighed. Vi var flere dansksindede sønderjyder på den stue, hvor jeg lå. Der var Chresten Christensen fra Lundsgård ved Vester Sottrup, Nissen, som havde været ansat ved avisen »Modersmålet«, Mathias Hansen fra Gråsten, som efter krigen

I november 1913 blev Matthias Andresen fotograferet sammen med sine stuekammerater på kasernen i Sønderborg. Han ses som nr. to fra højre i øverste række. Privateje.

fik ansættelse i Kongens Have i København, og Brodersen, som senere fik ansættelse som vejmand i Gråsten. Mathias Hansen og undertegnede var feldwebel Schiele altid på nakken af, og vi var altid sikre på at være med ved strafeksercits. – Det tog 3-4 måneder at lære at hilse rigtigt, og førend vi fik lov til alene at forlade kasernen.

I året 1914 var der gået 50 år siden krigen i 1864, og dette skulle jo fejres på Dybbøl banke. Der blev travlt med forberedelse til denne fest. Veteraner fra Tyskland og Østrig, som havde deltaget i krigen 1864 på tysk side, blev indbudt til festen, som varede tre dage. Prins Heinrich, en bror til kejser Wilhelm, holdt hovedtalen, og den gamle generalfeldmarskal greve von Haeseler var også kommet til stede. Der var fest på mange hoteller, og den tyske højsøflåde gav opvisning med lyskastere.

August 1914 – afrejse til krigsfronten

Mordet i Sarajevo på den østrigske tronfølger og gemalinde bevirkede, at freden kom i fare, og der taltes meget om en mulig krig. Prins Heinrich nævnte også krigsfarens i den tale, han holdt på Dybbøl banke.

Den 3. august kom krigserklæringen fra Tyskland til Frankrig og England, og der blev travlt med forberedelserne til krigen på slottet i Sønderborg. Jeg husker, at bajonetterne blev slebet på kasernepladsen foran slottet, det så uhyggeligt ud, syntes jeg. Mange dansksindede blev internerede på Sønderborghus. Chr. Christensen fra Lundsgård ved Vester Sottrup og undertegnede kom her på vagttjeneste. Det var ikke tilladt for os at tale med de internerede, men det gjorde vi alligevel, det var jo vore venner. Jeg ville gerne have lov til at rejse hjem til Rens for at tage afsked med min kæreste og familie, før vi skulle af sted til fronten. Det kunne desværre ikke lade sig gøre, idet toggangen for civiltrafik var indstillet. Godt, at jeg ikke vidste, at der skulle gå 5½ år, før turen gik hjem til Rens.

Den 7. august 1914 fandt afrejsen fra Sønderborg til fronten sted. Med bataljonsmusikken i spidsen marcherede vi fra slottet til banegården. Vores nye bataljonskommandør major v. Meding råbte til os, at vi skulle synge, men det var der ikke stemning for, dertil var situationen alt for alvorlig. Et tog til transporten stod færdigt og oprangeret. Vi kørte over Tørsbøl og Padborg til Flensborg, og derfra sammen med 1. og 2. bataljon som lå i Flensborg, over Hamborg, Bremen, Osnabrück, Wesel og Krefeld til Aachen.

I den tyske offensiv august-september 1914

Ankomsten i Aachen skete søndag den 9. august om aftenen, hvor vi blev indkvarteret i en skole. Den påfølgende dag var regimentet på en øvelsesmarch i omegnen af Aachen. På grund af det varme vejr kneb det for mange reservister at klare denne march, og flere blev syge af varmen. Den 11. august gik regimentet i retning af Liège gennem brændende landsbyer. Indbyggerne var næsten alle flygtet, og kvæget, særligt køer, gik brølende rundt på markerne, idet der ikke blev malket. Efterhånden som vi nærmede os byen Liège, kunne vi høre kanontorden. Den 14. august ved middagstid fik 11. kompagni, som jeg tilhørte, ordre til at storme fortet Fléron. Vi kom i gadekamp foran fortet. Da fortet overgav sig samme dag, slap vi forholdsvis let fra stormen. Efter at byen Liège var indtaget, fortsatte marchen mod vest i retning af Tirlémont. Her kom vi den 18. august i kamp med belgiere. Om aftenen, da kampen var forbi, var jeg første gang med til at begrave faldne soldater. Næste gang vi kom i kamp, var den 23. og 24. august ved Mons mod englændere og belgiere. Det engelske artilleri skød

Skyttegrav på vestfronten fotograferet en rolig dag. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

betydeligt bedre end det belgiske, og vi havde her betydelige tab. Efter at vi havde forceret kanalen ved Mons, kom vi over store engarealer. Her lå der mange døde og sårede englændere. Om aftenen, efter slaget ved Mons, gjorde vi holdt i en landsby. Dødtræt, efter at have fået lidt at spise, lagde jeg mig på gaden, med hovedet hvilende på fortovskanten, for at sove, og jeg faldt i søvn omgående. Dagen efter nåede vi den franske grænse, og overnattede i nærheden af fæstningen Maubeuge. Den næste dag fortsattes fremmarchen i retning mod Château Thierry, hvor vi ankom den 3. september. Solen strålede hver dag fra en klar himmel. Mange besvimele under marchen. Det var uhyre anstrengende hver dag at marchere slæbende på ca. 60 pund bagage m.m. Mest kneb det for reservisterne, som ikke var i træning. I Château Thierrys hovedgade mødte der os et frygteligt syn. Her havde artilleriet fyret ind i afmarcherede franske regimente. På hovedgaden lå der dynger af døde franske soldater, det er noget af det forfærdeligste jeg har set. Franskmandene må slet ikke have været klar over, at tyskerne var kommet så nær til denne by, som ligger i en dal ved Marnefloden omgivet af vinbjerger. Efter at have passeret hovedgaden stormede vi

op ad disse vinbjerger. Det var meget anstrengende, og jeg var ved at segne af træthed. Den 6. september, det var en søndag, nåede vi til byen Épernay, og vi fik besked på, at det skulle være hviledag, og det var hårdt tiltrængt. Dagen begyndte med at få sig godt vasket, og få nyt undertøj på. Der var travlt med at få en god middagsmad tilberedt. Men allerede kl. ca. 8.30 kunne vi høre kanontorden i det fjerne. Jeg så enkelte tyske kavalleriheste komme galoperende tilbage uden rytter, og det franske artilleri begyndte at beskyde os. Vi fik ikke den middagsmad, som vi havde glædet os til. I stedet fik vi ordre til at gøre klar til kamp. I.R. 76 var blevet angrebet syd for Épernay, og I.R. 86 fik ordre til at komme dette regiment til undsætning. Under fremmarchen kom vi ind i en forfærdelig artilleriskydning, og måtte søge dækning i en skov og hulvej. Franskmændene var stedkendte og kendte alle afstande. Det var ikke nødvendigt for dem først at indskyde sig, hvorfor de hele tiden sendte artillerisalver over til os. 11. kompagni, som jeg tilhørte, var nået til en stor landevej, og vi søgte dækning i landevejsgrøften. En løjtnant kom ridende hen ad vejen og gav ordre til at anbringe bajonetten for at være forberedt på et fransk angreb. Uden ophold i ca. 9 timer beskød det franske artilleri os med salver, og vi havde mange sårede og døde. Når en granat eksploderede tæt ved os, gjorde det forfærdeligt ondt i hele kroppen. Min sidemand Dombrowski lå med ansigtet ned mod jorden og rystede. Han havde kanonfeber, som man kaldte det, og reagerede slet ikke, når jeg talte til ham. Da det blev aften, kom jeg op af grøften og så i retning af Paris, at landsbyerne stod i flammer, og alt var et ildhav. Det var forfærdeligt at se de mange sårede blive båret tilbage til forbindsstedet og høre deres klagen. Jeg sagde til mig selv, at her skulle de, som startede denne grusomme krig, blot være én time til stede, så ville der blive gjort en ende på dette frygtelige myrderi. I løbet af denne ene dag havde Rg. 86 tabt mere end 1000 mand. Om aftenen kl. ca. 22 holdt artilleriet op med at skyde, og vi blev sat til at bære de sårede tilbage til forbindspladsen. Om natten gik vi nogle km tilbage og gravede os ned på en mark og fik et par timers søvn. Meget tidligt, ved 5-tiden den 7. september, begyndte det franske artilleri igen at hamre løs på os, og hen på formiddagen fik vi ordre på at gå tilbage. Hvad der videre skete i dagene fra den 7. til den 13. september, husker jeg ikke. Megen søvn fik vi ikke, og ofte i kamp og marcherede mange km tilbage. Den 13. september, det var en søndag, gik vi i ilmarch tilbage. Det regnede hele dagen, og vi nåede dødtrætte og gennemblødte om eftermiddagen ved tretiden Moulin sous Thuvent. For at konsta-

tere, hvor mange der var til stede, skulle hver gruppe opgive, hvor mange der var tilbage i hver gruppe. Da jeg var alene i min gruppe, meldte jeg: »Gruppe Fjytzner til stede mit einem Mann«. Jeg var den eneste tilbage af de 17 mand, der tog til fronten fra Sønderborg den 7. august 1914.

Jeg var sluppet meget heldigt, indtil den dag vi gjorde holdt ved Moulin sous Thuvent. Et par kugler var gået gennem min trøje, og af granatsplinter havde jeg fået nogle sår ved øret og i nakken, men var dog ikke alvorligt såret. Om aftenen den 13. september startede vi et natangreb på de franske stillinger, men måtte gå tilbage i nattens løb. Nej, det var nu slut for tyskerne at gå fremad. Krigslykken havde vendt sig, og vi var mange, som allerede dengang var klar over, at tyskerne havde tabt krigen. Hver nat gravede vi os dybere ned i jorden, og det samme gjorde franskmændene. Om dagen lå arbejdet stille, fordi de franske flyvere ikke måtte blive klar over, hvad vi foretog os. Om natten skiftedes vi til at stå på forpost i terrænet mellem skyttegravene. Om dagen blev vi uafbrudt beskudt af artilleriet. Jeg husker, at jeg på min fødselsdag den 17. september skrev tre breve, og at jeg denne dag mange gange måtte holde op med at skrive og dukkede mig helt ned i bunden af skyttegraven for ikke at blive ramt af granatstumper.

Frivilligt krigsfangenskab

Om eftermiddagen lørdag den 19. september kom der ordre om, at vi den næste morgen kl. 5.15 skulle storme de franske skyttegrave med opplantet bajonet. Geværerne måtte ikke lades. Dette for at undgå, at vi ved en fejltagelse i morgendæmringen kom til at skyde på hinanden. Der ville ikke blive givet nogen angrebskommando. Urene skulle overalt stilles ganske nøjagtig, og præcis kl. 5.15 skulle vi gå til angreb. Jeg ligesom anede, at der for mig ville ske noget særligt under stormen på de franske linier søndag morgen den 20. september. At det skulle lykkes mig at komme i krigsfangenskab, tænkte jeg slet ikke på. Jeg lod tankerne gå tilbage til Sønderjylland, til min forlovede og mine søsken-de. Måske jeg aldrig mere ville komme tilbage, tænkte jeg.

Det blev denne aften sent, før jeg faldt i søvn i skyttegraven. Den næste morgen blev vi vækket ved fire-tiden. Vi fik kaffe i et lille aluminiumsbæger, og et stykke tørt brød. På slaget 5.15 sprang vi op af skyttegraven, og med opplantet bajonet stormede vi de franske

skyttegrave, medens hele regimentet brølede hurra. De franske soldater i gravene blev så forskrækkede, at de slet ikke rørte på sig, og blev ganske roligt siddende. Jeg nåede ned i slutten ved Moulin sous Thouvent, hvor der stod en hel del officerer i ivrig diskussion. Jeg nærmede mig og hørte, der blev sagt, at bataljonskommandøren von Meding var faldet, og at major von Burstin havde overtaget kommandoen for 3. bataljon af regiment 86. -

Jeg stod her bag ved »feldwebel« Scheele, som kendte mig fra Sønderborg, idet han var feldwebel ved 11. kompagni, som jeg tilhørte. Så snart han så mig, sagde han i en barsk tone: »Vil du din dansker se at komme fremad mod fjenden, og det hurtigt.« Herefter fortsatte jeg op ad skråningen fra slutten. Franskmændene havde kappet grene af træerne og anbragt disse i et lag med spidsen ned ad skråningen for at gøre det besværligt at komme hurtigt op ad skråningen. Det var første gang, at jeg havde set noget sådant udført. Når grenene er fugtige, er det vanskeligt at få fodfæste, og man kan kun komme langsomt fremad. Efter at være kommet op ad skråningen, hørte jeg kommandoen: »Auf den zurück gehenden Feind feuern« – Ud over marken så jeg de franske soldater, som endnu dengang var iklædt de røde uniformer, løbe tilbage. I nærheden, hvor jeg befandt mig, så jeg pludseligt tre franske soldater springe op for at løbe tilbage. Alle tre blev ramt af tyskernes kugler og blev liggende livløse. Jeg er sikker på ikke at have ramt nogen af de tre, idet jeg sigtede et par meter over dem. Nu blev der ret roligt, hvor jeg befandt mig. Hele tiden tænkte jeg, om der måske ville vise sig en mulighed for at komme over til franskmændene og i fangenskab. Jeg fik øje på en med grene afdækket skyttegrav. I den ene ende af skyttegraven var der en åbning, og jeg gik ganske forsigtigt derned. Forsigtigt, fordi jeg ikke kunne vide, om der befandt sig franske soldater der. Skyttegraven havde en længde af ca. 8-10 m, og på grund af afdækning med grene var her meget mørkt. Jeg syntes at kunne skimte noget i den anden ende af graven, hvorfor jeg nærmede mig ganske langsomt. Til min overraskelse fandt jeg her tre døde franske soldater. Efter at være kommet tilbage til indgangen, så jeg ud over terrænet, for om muligt at få øje på franskmændene og så vinke til dem for at tilkendegive, at jeg ønskede at blive taget til fange. Så snart jeg viste mig, blev der skudt fra flere sider. Projektilerne slog ned i jorden på alle sider, og jeg måtte igen gå ned i skyttegraven. Med mellemrum kom jeg op af graven for at orientere mig og se, om der skulle være nogen mulighed for at komme over til franskmændene. Da jeg tredje gang var kommet op af graven, så jeg en fransk soldat

komme ud af nogle buske med geværet i hånden. Han var kun 8-10 m fra mig og så til den modsatte side, hvorfor han ikke så mig. I det samme øjeblik gjorde jeg geværet klar, sigtede på soldaten og råbte så højt jeg kunne. Selvfølgelig ville jeg kun skyde i nødværge. Den franske soldat blev meget forskrækket og kastede sit gevær fra sig. Jeg gjorde tegn til ham, at han skulle komme hen til mig, hvorefter vi gik sammen ned i skyttegraven. Franskmanden havde et brød på ca. 4 pund hos sig, og vi satte os til at spise begge to. Mit gevær med oppløst bajonet satte jeg ved siden af. Nu først kom jeg i tanker om, at mit gevær slet ikke var ladt, idet vi havde fået ordre på at storme de franske skyttegrave uden at lade geværet. Det havde jeg glemt, da jeg sigtede på den franske soldat, som her sad ved siden af mig, og som jeg havde taget til fange. Vi to sad nu roligt sammen en time eller måske 1½ i skyttegraven. Desværre kendte jeg den gang ikke det mindste til det franske sprog, og den franske soldat kunne ikke ét ord tysk, så det var umuligt at gøre os forståelig sammen. Som jeg nu sad og filosoferede over, hvorledes jeg skulle bære mig ad med at gøre den franske soldat forståelig, at jeg ønskede, at han tog mig til fange, hørte jeg nogle tyske soldater passere bag ved skyttegraven. De førte en tilfange-tagen fransk soldat tilbage. Da de fik øje på den mand, som sad i graven hos mig, fik han besked på at følge med dem. Jeg var glad for, at man lod mig blive. Efter i nogen tid at have siddet roligt alene i skyttegraven begyndte både artilleriet, maskingeværer og geværild for alvor at tage til, så luften dirrede efter eksplosionerne. Jeg prøvede et par gange at stikke hovedet op af skyttegraven for at orientere mig om, hvad der foregik. Efterhånden gik det op for mig, at jeg var kommet helt frem i nærheden af de franske skyttelinjer, for der blev skudt på mig fra alle vinkler, så snart jeg viste mig. Det stod klart, at dersom jeg prøvede at nærme mig franskmændene, så ville jeg blive skudt ned. Der var ikke andet at gøre end at søge tilbage til kompagniet, for at have en chance for at bjerge livet. – Da der et øjeblik ikke blev skudt så kraftigt, kom jeg op af skyttegraven for at begive mig tilbage, den vej jeg var kommet. I det samme kom en tysk soldat løbende på min venstre side og råbte: »Skynd dig at komme med tilbage, for franskmændene angriber, og de er ikke ret langt borte«. Jeg ville helst blive alene og lod den tyske soldat løbe. Efter at være nået et lille stykke ned ad skråningen, som førte ned til slugten ved Moulin sous Thouvent, fik jeg et stykke fremad øje på en lyttepost. Det var et fletværk af grene, og uden for lå der fire døde franske soldater. Langsomt og forsigtigt nærmede jeg mig lytteposten for at

undersøge, om der var andre end de døde soldater i nærheden, men det var der ikke.

I nærheden var der en lille forhøjning som jeg besteg for at orientere mig. Næppe var jeg kommet op på forhøjningen, før jeg blev kraftigt beskudt, kuglerne gik med et smæld ned i jorden, og det var et under, at jeg ikke blev ramt. Hurtigt kom jeg ned og gemte mig bag nogle grene. Efter nogen tid holdt skyderiet op. For evt. at kunne værgе mig, fik jeg nu ladet mit gevær, 5 kugler i magasinet, og én i løbet, og søgte så at komme tilbage til udgangsstillingen. Jeg kom dog ikke ret langt, for pludselig stod der 7 eller 8 franske soldater over for mig i en afstand af ca. 10 m og sigtede på mig. Den soldat, som stod lige overfor, sigtede på brystet, og jeg syntes allerede at kunne mærke, hvor han traf. Det løb mig koldt ned ad ryggen, og aldrig i mit liv er jeg blevet så forskrækket som den dag. Jeg stod stille og rørte mig ikke, og fik ikke sagt det mindste. De franske soldater sænkede gevæerne, kom hen til mig og sagde »Bonjour camarade«. Ja, nu var jeg krigsfange, og det skete på en måde, som jeg slet ikke havde tænkt mig. Krigen var forbi for mit vedkommende, og det var jeg godt tilfreds med. Men hvad ville der ske med mig som krigsfange?

Til fangelejr i Bretagne

Man førte mig tilbage, omtrent den vej jeg var kommet, gennem skoven, op ad skråningen fra slugten ved Moulin, og hen til en meget stor stenhule. Der var der både kavalleri og infanteri, og man hørte tydeligt hestene vrinske. Lige efter mig ankom der yderligere tre tyske soldater som krigsfanger. Nogle franske kavalerister var ved indgangen til hulen i færd med at koge kaffe. En fransk løjtnant, som talte udmærket tysk, kom hen til os fire krigsfanger og gav os cigaretpapir og en pakke tobak. Da vi ikke forstod kunsten med fingrene at rulle en cigaret, udførte han det for os. Der kom nu en fransk soldat med en sæk fuld af tyske breve, som man havde erobret. Den franske løjtnant oversatte, hvad der stod i brevene til fransk for de omstående franske soldater. I flere breve var der ønsker om, at tyskerne snart kunne marchere ind i Paris, og det morede de franske soldater sig over. Nej, det blev jo ikke til noget med tyskernes indmarch i Paris. Med det tabte slag ved Marne havde tyskerne også tabt krigen.

Om eftermiddagen den 20. september mellem kl. 13.30 og 15 holdt det tyske artilleri uafbrudt indgangen til stenhulen under ild. Det var

nogle forfærdelige knald det gav, når granaterne eksploderede ved indgangens nærhed, og jeg skal love for, at de soldater, som opholdt sig uden for indgangen, fik travlt med at komme indenfor. Der blev pludselig et forfærdeligt røre blandt de franske soldater, og vi fire krigsfanger blev stillet op i række med en sæk brød på ryggen. Vi fik besked på, når kommandoen lød, da at løbe ud af hulen så hurtigt som muligt. Kl. ca. 15.30 holdt tyskerne op med bombardementet, og vi løb ud af hulen så hurtigt, vi kunne. Fire franske soldater førte os nu længere tilbage ad en landevej. Det tyske artilleri holdt landevejen under ild, og pludselig eksploderede en granat i en afstand af ca. 30-40 m fra det sted, hvor vi befandt os. To franske soldater udstødte et hjerteskrærende skrig og faldt døde om. Nogle kugler ramte min højre fod og fremkaldte nogle buler i støvlen. Det gjorde forfærdelig ondt, mit ben svulmede meget op, og jeg måtte tage støvlen af. – Vi var fire krigsfanger, og to af dem støttede mig under den videre tur fremad. Lidt længere fremme mødte vi en højerestående fransk officer, som talte udmærket tysk. Han spurgte os, hvilket regiment vi tilhørte, hvornår og hvor vi var blevet taget til fange. Ja, sagde han, det er Jeres kejser Wilhelm, som er skyld i denne krig. Senere på eftermiddagen gjorde vi holdt ved en større bygning i en landsby, og blev anbragt i en stor lade. En fransk løjtnant, som talte tysk, kom ind til os og sagde, at nu ville der blive foretaget en undersøgelse, og hvis der fandtes noget af fransk oprindelse, så var det stjålet, og vedkommende ville blive skudt. Jeg havde en lille saks med hjemmefra, som var fabrikeret i Frankrig, og den lod jeg hurtigt forsvinde. Omkring 6-tiden marcherede vi så videre og gjorde holdt foran en vældig dør ved en bjergskråning. Efter en kortere ventetid kom der en statelig dame klædt i sort, med en meget stor nøgle, og døren blev åbnet til en stor stenhule. Her skulle vi overnatte. En vagtmand mødte med en sæk fuld af kiks, og hver krigsfange fik tre kiks af størrelse ca. 4 x 5 cm, før vi blev ført ind i stenhulen. Nu blev døren til hulen lukket, og det blev fuldstændigt mørkt. Efter at have spist de omtalte kiks, lagde vi os til hvile. Næste morgen blev vi ført til en banegård, hvor et godstog stod oprangeret. Det var kreaturvogne, og vi var så mange i hver vogn, så tæt pakkede, at kun en del af os kunne få plads til at sidde ned. Før toget kørte, blev en låge foroven i vognen åbnet, og der blev kastet ét brød ind til hver fange. Det er den værste køretur, jeg nogensinde har været ude på. Befolkningen må have været underrettet om fangetransporten, for hver gang vi gjorde holdt ved en banegård, var der mange mennesker til stede, som råbte og skældte ud på os. Mange

»Suppe i lejr af tyske krigsfanger« – sådan lyder påskriften på dette postkort i professor Paul Verriers billedsamling. Postkortet stammer fra en lejr ved Orléans. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

kvinder stod og fægtede med en brødkniv og ville helst skære halsen over på os. Vagtmændene passede dog godt på, at der ikke skete os noget. Da vi på en større jernbanestation var kommet ud på perronen for at skifte over i et andet tog, styrtede nogle senegalnegre løs på os. Jeg så knivene blinke i luften, og hvis ikke franske officerer med revolver havde holdt negrene tilbage, så var der uden tvivl sket noget forfærdeligt.

Endelig, på 3. døgn, gjorde vi holdt ved banegården Coëtquen i Bretagne. Her fandtes en stor fransk militærlejr, hvor det franske 10. armékorps som havde generalkommando i Rennes, holdt manøvre. Ved indgangen til lejren kom vi forbi et stort bageri. Foran bageriet stod der mange bagersvende, som råbte til os: »Nach Paris, v. Kluck«, og så morede de sig. Von Kluck var hærchef for 1. armé, som reg. 86 tilhørte.

Camp de Coëtquen

Et areal af lejren »Camp de Coëtquen« tjente til anbringelse af krigsfanger og var indhegnet med trådhegn. Der blev udleveret materialer til opstilling af telte. I hvert telt var der plads til 15 mand. Gulvene bestod af trærammer. Der var ikke noget med tæpper, halm eller hovedpuder,

nej, der var kun brædder at ligge på, og intet at dække sig med. Jeg benyttede gerne min hue som sovepude, og min trøje til at dække over hovedet for træk. Kl. 10 om formiddagen blev der udleveret brød, som blev delt i portioner med 300 gr. til hver. Det var den daglige portion. Det var ikke så let at få delt brødet, så der blev nøjagtig 300 gr. i hvert stykke. Derfor foregik fordelingen således, at en mand skulle vende sig om, en anden pegede på det stykke som skulle fordeles, og førstnævnte sagde så navnet på den mand, som skulle have det stykke brød. Til at begynde med havde vi en kniv til at skære brødet i stykker med, men da flere havde begået selvmord ved at skære pulsåren over med en kniv, blev alle knive taget fra os, og derefter måtte vi brække brødet i stykker med fingrene. På denne måde var det ikke let at få lige store stykker brød. Om aftenen fik vi serveret en slags suppe, men det havde nu ikke megen lighed med suppe, og var ofte uspiseligt. At det blev galt med maven, siger sig selv, og det blev ganske forfærdeligt med dysenteri. Efterhånden svandt kræfterne. Når jeg skulle rejse mig, måtte jeg først ligge lidt på maven, og så lidt på knæene, før jeg kunne komme op på benene. Rejste jeg mig på én gang, så besvimed jeg og faldt om. På grund af sult var det svært at falde i søvn. Var man endelig faldet i søvn, så drømte man om bajonetangreb, artilleri og geværild, og om kammerater man kendte, og som faldt på slagmarken. En dag kom jeg i snak med en barbermester fra Hamborg, og vi blev klar over, at jeg på teknikum i Buxtehude havde været sammen med en fætter til ham. Barbermesteren havde en del franske penge. De franske vagtposter gik patrulje ved trådhegnet og blev afløst hver anden time. Af en af disse vagtposter havde barbermesteren en nat købt et stykke brød for en franc. Han gav mig en franc og syntes, at det skulle jeg også prøve. Jeg skulle gå langs med trådhegnet med min franc i hånden og til vagtposten sige: »De pain, s'il vous plaît monsieur.« Jeg gentog det mange gange, for det var jo ikke så let med et sprog, som jeg dengang ikke kendte det mindste til. En nat gjorde jeg så forsøget. Da jeg fik øje på vagtmanden, gik jeg med min franc i hånden tæt hen til trådhegnet og gentog flere gange: »De pain, s'il vous plaît monsieur.« Vagtmanden gik på den anden side med gevær og opplantet bajonet. Pludselig tog han geværet ned og stak efter mig med bajonetten, så jeg hurtigt måtte springe til side. Hvor blev jeg ked af, at det ikke lykkedes for mig at få købt et stykke brød den nat, og jeg gjorde ikke forsøget igen. – Herefter var jeg så heldig at træffe Jørgen Blom fra Majbøl Løkke på Als, som flere gange gav mig noget brød. På en eller anden måde havde han fået fat i en hel del brød,

hvorledes det er gået til, fik jeg ikke at vide. I lejren blev der oprettet en kantine, hvor der kunne købes brød, og da vi havde fået sendt penge hjemme fra, fik vi mulighed for at købe brød dér.

Lejrkommandanten i Coëtquen var, efter hvad man fortalte, en oberst af reserven, som vi ikke så ret meget. To sergenter, som stammede fra Elsass, og som kunne tale både tysk og fransk, og som havde været soldater i den franske fremmedlegion, bestemte alt i lejren. Det var to brutale fyre. Den værste af dem kaldte vi »Lionshang«. Efter at vi havde opholdt os i lejren i omtrent 4 måneder og var kommet lidt til kræfter, blev vi ført ud på den franske del af lejren, for dér med en lille hammer at slå sten i stykker, som så blev anvendt til forbedring af vejen i lejren. Når vi, efter »Lionshangs« skøn, arbejdede godt, fik vi lov til at hente en spand vand, så vi kunne få noget at drikke.

Som jeg før har fortalt, hørte der et stort bageri til lejren, som også bagte brød til de franske soldater. Det skete, at nogle krigsfanger blev beordret til bageriet for med en trillebør at køre brød fra selve bageriet ud i et skur, hvor brødet blev anbragt på hylder. Der var en gang midt ned gennem laden, og en dør i begge ender. Jeg var så heldig en dag at blive beordret til dette arbejde. Ved begge døre stod en fransk soldat vagt for at passe på, at vi ikke stjal af brødet. Da begge de franske vagtposter samtidigt fjernede sig et øjeblik fra døren, benyttede jeg lejligheden til at tage et franskbrød og anbringe det under vesten. Under den videre kørsel med brød havde jeg meget besvær med at holde brødet på plads. Når arbejdet var færdigt, skulle vi stille op uden for bageriet, i rækker med 4 mand i hvert geled. En fransk soldat følte så på hver enkelt af os for at forvise sig om, at ingen havde brød på sig. Da turen kom til mig, trak jeg maven ind så godt jeg kunne, for at give plads til det 2 kg store brød, som jeg havde taget. Hvor var jeg lykkelig over, at vagtmanden ikke opdagede, at jeg havde et brød på mig. Efter sigende ville opdagelsen være blevet straffet med 5 års fæstning. Det kan nok være, at kammeraterne var forbavset over, at det var lykkedes mig at få et brød med hjem. Den følgende nat spiste jeg brød hele natten, og det var vel nok rart for en gangs skyld at blive mæt.

I lejren var der nogle sønderjyder, Peter Mamsen fra Møgeltønder, Jacob Blom fra Burkal, og jøden Neubauer, som var ejer af grusgraven i Røde kro. De sanitære forhold var forfærdelige. Der stod et par lange cementtrug med vand, hvor vi kunne få os vasket. Det varede ikke længe, før alle var befængt med lus, og lusene svømmede på vandet i cementtrugene.

En dag fik vi at vide, at der skulle sendes 70 mand på vejarbejde til en by som hed Loudéac, og jeg var så heldig at komme med. Fra banegården Coëtquen blev vi med tog befordret til Loudéac. Det er en mindre by, jeg vil skønne på ca. 8000 indbyggere, og med smalle gader. Beboerne var blevet underrettede om vor ankomst, for der var mange mennesker i gaderne. Da vi blev ført fra banegården til slagteriet, hvor vi blev indkvarteret, stod der tæt med mennesker på fortovet. Mange kvinder stod med en kniv i hånden og viste, at de ville skære halsen over på os. Enkelte mænd stod og pegede på os med en revolver, men der var dog ingen der skød. Når nogen prøvede på at komme os for nær, blev de skubbet tilbage af vagtmandskabet. Slagteriet var indhegnet med et stakit af jern, og ved indgangen var der en stor dobbelt jernport. Mellem indhegningen og slagteribygningen var der en større gårdsplads, hvor vi blev ført ind. Uden for porten samlede en mængde mennesker sig og skældte rasende på os. Vi fik nu anvist plads i båsene. I store båse 7-8 mand, og i de mindre 4-5 mand, og der blev leveret halm, som vi kunne hvile os på om natten. Vi blev sat i arbejde med anlæg af en landevej, og jeg hjalp entreprenøren med afsætning og nivellering. Da kommunen var tilfreds med arbejdstempelet, fik vi hver dag udleveret et stykke flæsk.

Da jeg havde opholdt mig i Loudéac i omtrent 3 måneder, ankom der en fransk underofficer fra lejren i Coëtquen for at hente mig tilbage. Han fortalte, at jeg skulle sendes til Le Havre for at hjælpe ved bygning af jernbanespor. Med toget gik turen tilbage til lejren. Vi ankom her om aftenen ved 22-tiden. »Lionshang« befandt sig ved indgangen, og da han så mig komme, tog han mig i kraven og sagde: »Was hast du Schwein verbochen!« Når der på grund af dårlig opførsel eller lignende blev hentet en krigsfange hjem fra et arbejde længere væk, var det regel, at vedkommende med næste transport blev sendt til Afrika. Vagtmanden, som havde hentet mig tilbage, fortalte så, at jeg var blevet hentet tilbage til lejren for at hjælpe til med bygning af jernbaneanlæg i Le Havre og dermed gav »Lionshang« sig tilfreds.

Til Aurillac

Det kom imidlertid til at gå anderledes. Jeg blev ført ud til en fransk løjtnant, som talte tysk, og som spurgte mig, om jeg kunne tænke mig at komme til en lejr for dansksindede fanger i Sydfrankrig. Da jeg bekræftede dette, sagde løjtnanten, at så skulle jeg vente et par dage,

*Matthias Andresen
fotograferet som
krigsfange i Aurillac
i 1916. Privateje.*

indtil der var mødt nogle flere, som også skulle sendes af sted. Der var sket det for os sønderjyder så lykkelige, at en franskmænd, professor Paul Verrier, ved henvendelse til den franske regering havde fået udvirket tilladelse til oprettelse af en særlejr for dansksindede sønderjyder i Aurillac i Auvergne. Den 23. januar 1915 havde professor Paul Verrier været i Camp de Coëtquen for at tale med mig, om jeg kunne tænke mig at komme til denne særlejr. I samme anledning havde han været i Camp de Rennes, Montfort, Dinan og Saint Briec for at tale med de sønderjyske krigsfanger, som opholdt sig dér. Der måtte mange forhandlinger til, før Verrier fik tilladelse til oprettelse af særlejren.

Den franske kaptajn Defournousom blev lejrchef og var en meget vanskelig herre at forhandle med, og valget af sergent Boulanger til tolk i lejren var heller ikke særlig heldigt. Den bedste overordnede vi fik i lejren var løjtnant Tisseau. I alle henseender en udmærket og behjælpelig mand for os sønderjyder. Han var gift med en svensk dame og talte udmærket dansk.

Efter et ophold på ca. en uge i lejren Coëtquen var der forsamlet 8 sønderjyder, som skulle sendes til Aurillac. Vi fik udleveret brød, tobak og ost, og så gik turen til banegården Coëtquen og derfra med tog sydpå til Aurillac i Auvergne. Departementet Cantal er et bjerglandskab, et højtliggende og barsk landskab med 600 udslukte vulkaner, med romantiske, maleriske udsigter. Efter en køretur på 2½ døgn gjorde toget holdt på banegården i Aurillac. Løjtnant Tisseau stod på perronen og bød os på dansk velkommen til Aurillac. – Herfra blev vi ført til École Albert, en tidligere drengeskole, som var udset til opholdssted for sønderjydske krigsfanger. Efter at være kommet gennem en stor port ind på skolepladsen fik vi besked på at tage ophold under et halvtag i højre hjørne af pladsen. Her mødte tolken Boulanger og udspurgte hver enkelt om navn, fødested, sindelag og meget andet, før vi fik lov til at gå ind i selve skolebygningen. Kun de fanger, som vedgik at være dansksindede, fik lov til at blive i lejren. Den første jeg hilste på var Mathias Hansen (senere opsynsmand i Kongens Have i København), han var i færd med at pumpe vand. Han lagde ikke mærke til, at jeg nærmede mig. Jeg kom bag på ham, gav ham et lille slag på ryggen, og sagde på sønderjydsk »godaw Matias.« Han kunne slet ikke forstå, at det virkelig var mig. Vi var tre, som hed Andresen, og to af disse Andre'sener var faldet. Ved en fejltagelse havde Mathias Hansens far meddelt, at jeg var en af de faldne. De to faldne var en bror til amtslandmåler Andresen i Tønder, og Andresens søn fra Tinglev, hvis far havde været medejer af Tinglevhus.

Krigsfangetilværelsen i Auvergne

Vi havde det meget godt på École Albert, og meget bedre end i lejren Coëtquen, især var maden langt bedre. Da det blev sommer, blev vi i hold på 5 fanger og en vagtmand sendt ud på bondegårde for at hjælpe til med at slå græs og køre hø hjem. Det første sted, jeg kom til, var hos en »fermier« [forpagter], som hed Delmas, i landsbyen Polminhac. Det foregik på en helt anden måde end hjemme i Sønderjylland. Der

blev kun anvendt to-hjulede vogne, som blev trukket af stude, som dirigeredes ved kommandoråb, og ingen tømmer. Et åg blev spændt for panden af studene. Den første dag vi kørte hø hjem, kørte forpagteren foran, og jeg fulgte efter med et andet spand stude. Pludselig bøjede 1. spand af til højre, og jeg skulle følge efter. For at få studene til at gå til højre, skulle man stikke den venstre stud på indersiden og sige »droite«, hvilket betyder højre. Da jeg ikke havde fået meget at vide om, hvorledes jeg kunne få studene til enten at gå til højre eller venstre og ingen kendskab havde til fransk, råbte jeg noget på sønderjysk, men det forstod studene jo ikke, og begyndte at løbe. Jeg sprang ned af vognen. Forpagteren kom hen til mig og forklarede, hvorledes jeg skulle bære mig ad. Før vi startede, havde jeg fået udleveret en stok, hvori der sad et søm. At jeg skulle stikke studene for at skifte retning, havde jeg dog aldrig tænkt mig. Efter denne belæring lykkedes det mig at få studene til at gå den vej, de skulle.

Auvergne er et vildt og barskt landskab. Sten og atter sten, høje bjerge med stejle, skovklædte skrænter. Mørke, smalle, dybe kløfter, i hvis bund bække skummer af sted. Brede dalstrøg med en å snoede sig ud og ind med frodige enge ved hver side, og græsklædte skråninger højt op ad bjergene. Da der overalt i jordbunden findes masser af både små og store sten, kan heste ikke bruges, hvorfor stude foretrakkes som trækraft. Bygninger, det gælder både stuehus, stald og lade, er helt anderledes indrettet end hjemme i Sønderjylland. I stuehuset er der altid et meget stort køkken med en åben kamin. Et langt bord med en bæk ved hver side, og en stor skuffe ved den ene ende af bordet, hvor brødet er anbragt. Indgangsdøren var delt i to halvdøre, i lighed med stalddøre hos os i gamle dage. Ydermure var af sten fra bjergene og havde gerne en tykkelse af 80-100 cm. I vinduet var der jernstænger på tværs med en afstand af ca. 20 cm. Som regel var der en eller to himmelsege i køkkenet. Stald- og ladebygninger var som regel også opført med samme stabile ydermure, og tømmeret var altid af egetræ. Til hver gård hørte en stor kælder, hvor der var oplagret tønder med rødvin. Maden var meget ensformig. Hver dag, både søgne- og søndag, fik vi bouillonsuppe og bagefter franskbrød med ost og flæsk. Til hvert måltid blev der serveret $\frac{1}{2}$ liter rødvin pr. mand. Gaffel eller kniv så vi aldrig, og alle brugte lommekniven. Der var ikke noget på landet, der hed 8-timersdag, vi begyndte arbejdet, så snart det var blevet lyst, og sluttede, når man ikke kunne se mere. Sovepladsen var i en lade eller på en loftsplads. I de $4\frac{3}{4}$ år jeg var krigsfange, har jeg aldrig haft lejlighed til at sove i en seng. Som regel blev vi sendt ud i hold på 5

fanger og én vagtmand. Ankomsten blev meldt til den stedlige kommuneforstander, som så gav besked på, hvor vi skulle arbejde. De første to år måtte vi ikke opholde os mere end 14 dage i samme kommune, hvorefter vi om søndagen marcherede til en anden kommune. På den måde havde vi lejlighed til at lære mange landsbyer i Auvergne at kende, og det skete ret ofte, at vi kom til en gård, hvor vi havde været en gang tidligere.

Da der var gået omtrent to år på denne måde, kom jeg tilbage til lejren i Aurillac. På en større gård i Escoudert var en af fangerne blevet syg og var kommet tilbage til lejren. I hans sted skulle der udsendes en anden mand. Hans Fuglsang Damgård (senere biskop i København) stod for udsendelse af fangerne. Han spurgte, om jeg kunne tænke mig at komme ud på denne gård i Escoudert, og det sagde jeg ja til. Sammen med en vagtmand gik turen til fods ud af byen. Ved bygrænsen fandtes et toldsted, og der var bomme over vejen. Når bønderne kom kørende med varer, som de ønskede at sælge i Aurillac, blev der afkrævet told, før de kunne fortsætte kørslen. Til godset i Escoudert hørte der et slot og en del landbrugsbygninger. På slottet boede ejeren Martin og dennes hustru. Ved ankomsten mødte jeg Sønke Jørgensen (efter hjemkomsten murermester i Padborg). Jeg spurgte ham, hvad man beskæftigede sig med på godset. Vi laver det, som vi selv synes om, sagde Sønke Jørgensen til mig. Det havde jeg dog aldrig hørt før, at vi selv kunne bestemme, det lød alt for godt til at være sandt. Godsejer Martin var en rigtig drukkenbolt. Efter hvad der blev fortalt, havde han arvet mange penge efter en onkel, også dette gods. Hustruen, som var meget yngre end han, var fra Paris. Hun var meget smuk, og hvad der var det vigtigste for os, hun var ualmindelig god imod os sønderjyske krigsfanger. På godset var der 6 flotte rideheste, og jeg skal love for, at fruén sad flot til hest. Mit første arbejde bestod i at grave kartofler op og hugge pinde til fyret. Der var ingen grænser for fruéns godhed mod os sønderjyske fanger. Når en af os havde fødselsdag, spændte fruén hesten for vognen og kørte til Aurillac for at købe kager. Om aftenen blev vi så inviteret til at besøge hende på slottet, hvor hun beværtede os med kager og vin. I de to år jeg opholdt mig her, lærte jeg det franske sprog. Jeg holdt en fransk avis og var ofte om aftenen på slottet for at læse højt for fruén, som så hjalp mig med at få fat i den rigtige udtale. Jeg vil aldrig glemme de to gode år på godset i Escoudert hos hr. og fru Martin. -

I Auvergne fandtes alle steder såkaldte »bikubeovne« til brødbagning. På godset i Escoudert var det altid Sønke Jørgensen, som stod

for opvarmning af ovnen. Hertil blev der anvendt tjørn, som giver god varme. Man spiste udelukkende hvedebrød på denne egn, og brødet var godt og velsmagende. Professor Paul Verrier besøgte os flere gange for at spørge, om vi havde noget at klage over, eller om der var noget, han kunne gøre for os. Vi sønderjyske krigsfanger er denne mand megen tak skyldig.

Hjemrejsen i sigte

Under et tordenvejr slog lynet ned i en kostald som brændte, og Peter Mortensen fra Vester Sottrup reddede malkerøgterens lille dreng ud af den brændende bygning. Muremester Sønke Jørgensen og undertegnede opførte en ny staldbygning i mere praktisk udførelse, end man ellers havde på denne egn. Vi blev næsten helt færdig med arbejdet til våbenstilstandsdagen den 11/11 1918 kl. 11.00. Sønke Jørgensen og jeg var i fuld gang med udførelsen af de sidste arbejder i den nye staldbygning. På slaget kl. 11 begyndte kirkeklokkerne i nabobyen Sct. Paul de Landes at ringe, og de blev ved med at ringe. Jeg sagde til Sønke Jørgensen: »Ved du hvad Sønke, jeg tror sandelig, at det er fredsklokkerne, som ringer, og så kommer vi snart hjem!« Arbejdet gik i stå, og Sønke bad mig om at gå hen på kroen og købe en flaske rødvin. Begivenheden skulle dog fejres, syntes han. På vejen til kroen kom jeg forbi slottet. Fru Martin åbnede gavlvinduet og hilste. Jeg råbte: »C'est la paix, madame?« – »Nej, det tror jeg dog ikke Mathias!« Slotsfruen var vist bange for, at vi holdt op med at arbejde, såfremt hun bekræftede, at nu var krigen forbi. Samme aften fik vi besøg af 5 kammerater, som arbejdede på nabogården Bouysseu hos advokat Delmas. Aftenen blev fejret med adskillige flasker rødvin, og stemningen var høj ved tanken om, at nu kom vi snart hjem. Vi troede virkelig, at der ikke ville gå mange dage, før rejsen gik hjemad, hjem til vore kære, som vi ikke havde set i flere år. Det var en slem skuffelse for os, at vi skulle fortsætte arbejdet, som om intet var sket.

En dag fik vi besøg af pastor Troensegaard-Hansen. Der var truffet aftale om, at de ældste krigsfanger over Svejts kunne vende hjem til Tyskland. Man kunne selv vælge, om man ville hjem den vej, eller vente og komme hjem over Danmark, jeg valgte det sidste. Dog kunne jeg ikke blive på gården og måtte tage hjem til fangelejren i Aurillac. Der var efterhånden blevet samlet så mange sønderjyske krigsfanger i lejren »La Mense«, at de ikke kunne huses her, hvorfor der blev flyttet

Slottet Saint-Etienne i Aurillac, hvor Matthias Andresen var indkvarteret den sidste tid før flytningen til Riom. Foto gengivet efter Aurillac-Bogen 1936.

omtrent 150 mand til slottet »Chateau de Saint-Etienne«, som lå i udkanten af byen Aurillac, og jeg var blandt disse 150 fanger. Der var her i gårdspladsen opført to barakker til brug for militæret, som det ikke efter våbenstilstanden havde brug for. Ved indgangen til slottet »Chateau de Saint-Etienne« var der en stor jernport, hvor franske vagtposter var posteret. I nærheden af indgangen var der en portnerbolig, og mellem denne bygning og slottet kunne man gå ned til toiletterne. Selve slotsarealet var indhegnet med en høj støttemur af kampesten.

I den tid, vi opholdt os her, kunne den tildelte brødration dårligt slå til, hvorfor jeg begyndte at spekulere på, hvad der kunne gøres for at få fat i noget brød. En aften efter kl. 22, efter at franskmændene havde foretaget det sædvanlige eftersyn om alle var til stede, gjorde Peter Mortensen og jeg os klar til en tur til godset i Escoudert, for om muligt ved vore kammeraters hjælp at få lidt brød. Afstanden fra Aurillac til godset er 13–14 km, og hele turen hen og tilbage altså 26–28 km. Vejen gik gennem et bjergrigt terræn, og det var slet ikke så let at orientere sig om natten. Før vi startede, gik Peter Mortensen og jeg ned i toiletbygningen og skiftede til civiltøj, kom op på støttemuren og derfra over i et træ, som stod omtrent 40 cm fra muren i nabohaven. Efter at være gået gennem haven kom vi ud på en gade, og så fortsatte turen

i nattens mørke gennem byen og ud ad landevejen. Da jeg havde opholdt mig i omtrent to år på godset, var jeg stedkendt og vidste også, at kammeraterne sov på kornloftet. Vi fik banket på døren og kom i snak og forklarede, at vi var kommet for om muligt at få lidt brød. Sønke Jørgensen havde netop bagt brød denne dag, og brødene stod endnu oplagret i bageriet, hvorfra Sønke Jørgensen hentede et til os. Det var meget stort og vejede ca. 15 pund. Vi fik skåret brødet i flere stykker og puttet ned i den medbragte vadsæk, hvorefter vi startede på tilbagevejen. Da vi nåede tilbage til byen, var det så småt begyndt at blive dag. I en af de gader vi passerede, stod der på en trappe nogle personer, som iagttog os. Jeg hørte en af dem sige: »C'est voleur!«, som betyder: »Det er tyve«. »Hvad er det der siges«, spurgte Peter Mortensen mig ret højlydt. »Det er med at komme af sted hurtigst muligt«, sagde jeg. Farten blev sat op, og vi var vel nok glade, da vi nåede ind i fangelejren igen uden at blive anholdt, for det kunne have kostet os fem års fængsel at blive taget med tyvekoster.

Efterhånden var der til den sønderjyske fangelejr i Aurillac ankommet så mange fanger, at de ikke kunne huses i »La Mense« og »Chateau de Saint-Etienne«, hvorfor der blev oprettet en ny lejr i Riom. Jeg var blandt de fanger, som kom til Riom, og vi boede her i et kloster. Flere fanger kom her til at arbejde i vinbjergene.

Hjemrejsen

Så skete det en dag, at vi fik besked på at pakke vore sager, for nu skulle vi rejse hjem. Man skulle have troet, at dette ville have givet lejlighed til vild begejstring, men nej, der blev så underligt stille. Det var, som om denne nyhed var for god til at være sand. I tankerne var vi allerede hjemme hos vore kære. Med toget gik turen først til Dunkerque, hvor vi blev indkvarteret i barakker, som var opført i kasernegården. Ventetiden varede her 8 dage. Så ankom skibet Sct. Thomas for at hente os og sejle os hjem til Danmark. Det blev en drøj sejltur med storm og høj søgang, og næsten alle blev søsyge.

Endelig den 29. marts 1919 ankom Sct. Thomas til København med 314 sønderjyske krigsfanger fra Frankrig og lagde til ved Toldboden. Vi havde ligget stille nogle timer, hvor vi fik udleveret to konvolutter, i den ene lå der 10 kr. til hver fra kongen, og i den anden adressen på den familie, hos hvem vi skulle bo, og som modtog os ved landgangen. Vi fik en ovenud begejstret modtagelse, da vi steg i land. Jeg blev

optaget som en søn i huset hos slagtermester F. Bohn Willeberg, Torvegade nr. 16, og boede hos dem i 8 dage, mens jeg deltog i de store festligheder, som Københavnerne og Helsingør by arrangerede for os. Efter ankomsten til København var vi først på en badeanstalt, hvor vi kom i bad og fik udleveret nyt tøj. I Dunkerque var der kommet et par kammerater direkte fra fronten, og vi fik hurtigt lus igen, så det var dejligt med et bad og nyt tøj. Dagen derpå var vi inviteret til Nørrebro teater, hvor vi så stykket »Barn i Kirke«. Det var jo noget helt nyt for os, og mange af de unge var i teater for første gang. Københavns kommune indbød os til en fest på rådhuset. Alle byrådsmedlemmerne var til stede, og underholdt sig med os. Ved mit bord sad det konservative byrådsmedlem Poul Møller, som ejede Centralhotellet – også kaldet »Paraplyen« på hjørnet af Rådhuspladsen. Da vi forlod festen, indbød Poul Møller Andreas Clausen fra Ullerup og mig til et besøg i hjemmet dagen efter. Vi to mødte i hjemmet på 2. sal af hotellet, og jeg skal mene, at det var en flot og stor lejlighed. Poul Møllers to sønner, Laue Møller, medindehaver af Permins vinhandel i Stormgade, og Kai Møller, som var ejer af Webers hotel på Vesterbrogade, mødte med fruer. Det var en storslået fest, tjenerne klædt i liberi serverede flere dejlige retter, og sønnen, Laue Møller, sørgede for de mest udsøgte vine. Ja, det var en af de bedste fester, jeg nogensinde har været med til. En anden dag blev alle vi 314 hjemvendte krigsfanger sammen med vore værter indbudt til middag af ejeren af hotel »Wiwex«. Ja, det var sandelig også en storslået fest. Et orkester spillede, og der blev talt af flere, bl.a. professor Paul Verrier, og den senere biskop Hans Fuglsang Damgård, og både maden og vinen var førsteklases. Efter hvad der blev fortalt os, var hotelejerens sønderjyde af fødsel.

Fra Helsingør by fik vi indbydelse til at besøge byen. Et ekstratog blev stillet til rådighed for transporten. Byen gav os en storslået modtagelse, og der mødte mange mennesker op på banegården. En pige og en dreng kom hen til Andreas Clausen fra Ullerup og mig og indbød os til at tage med dem til deres hjem. Det viste sig senere, at det var kommandanten, oberst Quists børn fra Kronborg slot. Det kan nok være, at Clausen og jeg kiggede op, da vi havnede i oberstens lejlighed på 2. sal på Kronborg, for vi havde ikke mindst anelse om, hvor de to børn, som havde inviteret os, hørte hjemme. Foruden obersten og fru var der to unge herrer til stede, en af dem var greve Ahlefeldt-Laurvig. Jo, vi var sandelig her kommet i fint selskab. Der blev serveret en ovenud god middagsmad med dertil hørende fine vine. Obersten

holdt tale for os to sønderjyder, og stemningen var høj. På slottet lå der nogle militære befalingsmænd til videre uddannelse. Da vi var færdige med spisningen, gav obersten besked på, at militæret skulle udføre eksercits nede på gårdspladsen, for at vi skulle se, hvor dygtige de var. Mod gårdspladsen er der 3-fags vinduer. Obersten stod i midten, Andreas Clausen på dennes højre side og jeg på venstre side for at se på paraden. Vi var temmelig benovet ved denne affære, det var jo alt for meget, der blev gjort for os, syntes vi. – Dannebrog vajede i alle gader i Helsingør, og beboerne hilste med jubel alle vegne, hvor vi kom. På et hotel blev der om eftermiddagen holdt kaffegilde for os, og borgmesteren holdt en pæn tale. Det er en dag jeg aldrig glemmer.

Efter 10 dejlige dages ophold i København gik rejsen med tog tilbage til Sønderjylland, hjem til familien, og til min kæreste, som havde ventet på mig i 5 lange år. Da vi nåede Vamdrup, var der udbrudt strejke blandt det tyske jernbanepersonale, og der kørte intet tog de første 24 timer. Vi hjemvendte sønderjyder blev indkvarteret hos private familier i Vamdrup, jeg hos en manufakturhandler. Efter en dags ophold fortsattes hjemrejsen med tog i en 4. klasses jernbanevogn. Det var en vogn med bæk i hver side. Det var tydeligt, at det var et fattigt Sønderjylland, vi kom hjem til. De rejsendes påklædning og den megen tale om at få fat i madvarer viste, at det stod dårligt til i mange henseender. Toget kørte meget langsomt og holdt ved samtlige stationer. Endelig nåede vi Tinglev, mit bestemmelsessted. Her mødte jeg min kæreste og min søster, som var blevet underrettet om, at jeg kom med dette tog. Hvor var det dejligt at være hjemme igen blandt sine kære.

Erindringer fra Tønder 1904–1923

af *Margrete Schultz*

Margrete Schultz er født i 1904 som datter af bankdirektør Andreas Andresen (1879–1939), Tønder Landmandsbank. Barndomshjemmet var gennem mange år centrum for et intensivt, men tilbageholdende dansk kulturarbejde i den lille marskkøbstad. Efter 1920 var faderen gennem en årrække viceborgmester, og hans dygtige arbejde blev værdsat af alle, uanset national holdning. Datterens erindringer er nedskrevet i 1985. De beretter om den danske familie Andresen fra Broagerland og om livet i Tønder før Genforeningen. Nøgternt fortælles også om den vanskelige overgang til dansk skik og brug efter 1920.

I Tønder – den lille købstad i marsken ca. 3 km fra den nuværende dansk–tyske grænse – blev jeg født i 1904 som tysk statsborger. Min familie var en af de få danske i byen. Far og mor var begge født i Sundeved, på Broagerland, far på slægten Andresens gård »Rojhus«, mor i Broager.

Farfar Andresen på Rojhus

Gården Rojhus var flyttet ud på Skeldemark fra landsbyen Skelde ved udskiftningen i 1778, og den er lige siden forblevet i slægten Andresens eje. Den er gået fra far til søn i 200 år.

Min farfar, Andreas Andresen (1842–1914) har i nogle spændende optegnelser fortalt om sit liv og om slægtens historie. Han skriver et smukt og aldeles korrekt dansk uden én eneste germanisme. Han gik i skole i Skelde og beretter en hel del om sin skolegang. Der var kun én lærer til 120 børn; han var efter farfars mening ikke dygtig nok. Hovedvægten lå på katekismus og salmebog. Læreren fortalte dem engang, at jordens indre bestod af faste sten. Ved konfirmationsforberedelsen fik de af provsten at vide, at jordens indre var af ild. Det kunne de ikke dy sig for at referere til læreren. Hans svar var: »Ja, hvor ved han det fra? Har han måske været der?«

Om den første slesvigske krig husker farfar kun meget lidt, han var jo kun 8 år, da den endte, men han har da hjemmefra set Dybbøl Mølle brænde. Han skriver: »Angående Befolkningens nationale

Standpunkt før 1848 kan jeg selvfølgelig ikke meddele noget af egen Erfaring, men derimod nok nogle spredte Træk efter mundtlig Overlevering: Min Fader, der dog senere var så god en dansk Mand som nogen, har gjort enkelte skriftlige Optegnelser i Fyrreerne på Tysk, og det samme ved jeg om enkelte andre, senere fremragende danske Mænd....

Man var inde på, at vi var ikke egentlige Danske, men »Slesvigere«, uden Tvivl en opagiteret Forestilling, som straks forsvandt, da »Aanden fra 1848« kom til at gøre sig gjældende ogsaa her. Medens der saaledes tilsyneladende, nær op til 1848, ikke var megen forskel mellem Folk i national Henseende, skete der en Splittelse i Krigens Tid, og de saakaldte »Hjemmetyskere« kom frem. Før Krigen blev der undertiden sunget tyske Viser jævnsides med danske ved Selskaber. Det var for det meste Drikkeviser og Kjærlighedsviser. Min Fader, som sang meget i Selskaber, havde gjerne en Sangbog med, som indeholdt baade de danske og tyske Sange. Det var dog kun enkelte tyske Sange, der blev sunget, men noget Anstød vakte dette ikke dengang. Efter Krigen blev dette mere sjældent, men det var dog ikke helt udelukket. De danske Fædrelandssange kom nu på Mode.

Efter Krigen forholdt Slesvig-Holstenerne, som gjerne blev kaldt »Hjemmetyskerne«, sig tilsyneladende meget rolige, og der toges intet Hensyn til dem. Der blev ganske anderledes Liv i Befolkningen, og man følte sig meget mere som danske. Min Fader fik en ny dansk Sangbog ...«

Efter konfirmationen blev min bedstefar hjemme og skulle altså lære landvæsen, »skønt jeg nok kan sige, at det ikke altid huede mig rigtigt.« Han var så videbegærlig og stærkt interesseret i bl.a. fysik og kemi. Jeg tror, at han gerne ville have valgt en anden levevej; han skriver det ikke, det er mig, der læser det mellem linierne. Han bøjede sig lydigt for traditionen, og han giver aldrig udtryk for nogen bitterhed. »Jeg havde derfor, sandt at sige ikke store Tanker om mig selv og min Fremtid som Bondekarl.«

I 1861 – 19 år gammel – forlod han for første gang sit hjem og blev karl på en gård i Egen på Als. Dér blev han glad for at være; han fik god vejledning, og snart var han »Herre over Ploven«. Efter to år ville hans far gerne have ham hjem, fordi der skulle bygges et nyt stuehus. Det var han ked af, for »Egen By kom til at stå for mig i en egen Glands, hvortil det jo ogsaa bidrog, at jeg dér fandt min tilkommende Livsledsagerinde. Vor Forbindelse blev i al Hemmelighed indledt i den Tid, jeg var der, men på grund af vor unge Alder og mine Forældres

Uvilje derimod blev vi ikke forlovet før 1864.« Og her kommer så den beretning (fra mine fastre), som vi børn elskede højt, fordi den var så romantisk! Farfar blev syg: »Det slog sig til Hovedet, så jeg var en Tid næsten fra Samlingen. Lægen forskede hos mine Forældre efter, om der ikke skulde være en Kjærlighedshistorie til Grund for Sygdommen, og da de befrygtede det samme, så drog Fader til Egen og fik afgjort, at min Kjæreste skulde komme herover, saa vi kunde blive forlovede.« Det skete, og farfar blev rask!

I 1863 døde Frederik VII på Glücksborg slot; hans kiste blev sejlet gennem Flensborg Fjord, og bønderne på Skeldemark tændte blus til ære for ham.

I februar 1864 udrød den anden slesvigske krig. Farfar skriver om hærens tragiske tilbagetog fra Dannevirke og om stillingerne på Dybbøl, som bønderne skulle levere hø og halm til. Det varede ikke længe, før de fik prøjsisk indkvartering på gården, op til 30–40 brandenbure, som sagde, at de var kommet for at beskytte befolkningen mod det danske regimente!

Man stolede fuldt og fast på, at Dybbølstillingen kunne holde, og skuffelsen den 18. april var dyb og smertelig.

I 1868 skulle farfars videbegærlighed endelig tilfredsstilles – han blev som 28-årig elev på Askov Højskole. Hans far var ellers noget betænkelig ved det »Grundtvigske«, han troede, det var sekterisk. Farfar beretter: »Jeg havde aldrig tænkt mig, at man, endog i min Alder, kunde sidde paa Skolebænken og følge med i Undervisningen med et saadant Liv og en saadan Lyst, som det snart blev Tilfældet. Og saa alt det vækkende, alle de ny Tanker, der vakttes hos én; det var noget, jeg aldrig havde drømt om. Dertil kom den fulde Tilfredsstillelse af den Kundskabstrang, man var mødt med, og som yderligere fremkaldtes. Jeg maa oprigtig udtale, at mit hele Syn paa Livet blev helt anderledes end tidligere, og nu syntes jeg ret, der var noget at leve for ... Vi havde paa Kammeret, nemlig om Aftenen, megen Glæde af at tale sammen især om Schrøders Foredrag om Historie og Mytologi, hvilke vi var enige om, var det bedste paa Skolen ... Fengers Foredrag i Fysik og Kemi »slugte« jeg med Begjærlighed.«

Hans far døde af tuberkulose, 52 år gammel, og nu måtte sønnen blive hjemme. Han måtte følge den sikkert ældgamle tradition: den ældste søn overtog gården meget billigt; man sagde, at de yngre brødre fik et sølvur. Senere fik de, helt op til vor tid, en meget beskeden sum penge. Alle børnene i familien fik desuden et solidt udstyr, tykke ruller af hjemnevævet linned.

Gårdejer Andreas Andresen (1842–1914) i Skelde hørte til foregangsmændene på det nationale og økonomiske område, og han beklædte en lang række tillidshverv i sin hjemegns foreninger. Her er han og konen Margrethe Wrang og de otte børn fotograferet i 1895–96. Andreas Andresen (1879–1939) står som nr. et fra venstre i bageste række. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Først i 1872 blev farfar og farmor gift, han var da 30, hun 26 år, efter 6 års forlovelsestid. »Brylluppet stod efter den Tids Skik i vort Hjem, og da det var ret stort, var begge Loer, Vognhuset og en Stue fuldt besatte med Gjæster. Vi slagtede en Ko dertil, som jeg selv havde købt og fedet, og min Svigerfader gav os en fed Kalv. Vi dansede efter den Tids Skik i Loerne, og det var der selvfølgelig ingen, der tog Anstød af. To Dage før Brylluppet holdtes den saakaldte Brudesengedag, eller, som den ogsaa kaldtes »Flæskeaften«. Da kom den største Del af

Mændene med hver en Skinke eller undertiden Penge i Stedet for, sædvanlig 6 Mark. Naboerne og de nærmeste i Familien var indbudte til at »passe op«, som det kaldtes, og desuden kom sædvanlig alle de Unge, som var indbudte og vilde med til Brylluppet, ogsaa den Aften. Der blev først drukket Kaffe med Tvebakker til og et Par Kaffepunser bagefter, derpaa spiste vi Skinke og drak Vin til, saa begyndte Dansen. Det var ofte lige saa muntert den Aften, som paa selve Bryllupsdagen. Dagen efter gjordes saa Forberedelserne til det egentlige Bryllup, hvilket jo de mange omtalte »Oppassere« havde at besørge. Konerne havde jo alt, hvad der hørte til Madlavningen at besørge, imedens Mændene under »Skaffernes« Ledelse gjorde Loer og Lader i Stand, savede Brænde, tærskede Tvebakker i en Sæk til Bollerne i Suppen m.m. Der var nu egentlig ikke meget at bestille for Mændene. Paa Bryllupsdagen opvartedes der med Suppe og Kjød og, efter et Ophold, med Skinke. Efter nok et Ophold fik vi Steg, hvorefter det især gik løs med Vinen. Endelig fik vi, endnu før vi gik fra Bordet, Risengrød med Smør og »Ungvin« til at dyppe i. Senere, efter at Dansen var begyndt, fik vi Kaffe, og derefter gik det løs med Kaffepunser skiftevis med Dansen. Dagen efter mødtes alle Oppasserne igen til Middagsmad og Kaffe. Der var saaledes megen Tidsspilde ved Hjemmebryllupperne, men det var jo Skik og Brug, og tog man det fra den gemytlige Side, så kunde der ogsaa komme noget godt ud deraf ... Det kan endnu tilføjes, at til det »tjenstgørende« Personale hørte »Krudpigerne«, af hvilke der altid var to. De havde den Bestilling at laane Kaffekander og Kopper, samt Theskeer og skænke Kaffe i Brudestuen. Desuden skulde de pynte i Brudestuen med Blomster og Grønt og tilvejebringe et Billede med Blomster og et Vers til Brudeparret. Der var gerne en eller anden Lejlighedsdigter, som man fik til at lave disse Vers. Endvidere var der sædvanlig 4 »Dækpiger«, som skulde laane Bordduge, Skeer, Knive og Gaffler m.m. og dække Bordene og tage af igjen efter endt Maaltid, til hvilket sidste de dog altid fik Hjælp af Oppasserne. Til at ordne det hele og sætte Maden paa Bordet havde man »Skafferen«, som gjerne skulde være en myndig Mand, der forstod at holde Orden med det hele. Ved større Bryllupper blev Maden altid kogt udenfor i nærheden af Huset ved en saakaldt »Kogekule«, en ca. tre kvarter bred og omtrent ligesaa dybt gravet Grøft med Jærnstænger lagt paa begge Kanter til at sætte Kjædlerne paa, under hvilke der altsaa var Plads til at fyre. Et Telt med et Bord var bygget i Nærheden for at beskytte mod Solskin, Blæst og Regn. Her residerede »Kogekonon« med sine Medhjælpere, Oppassernes Koner. Endnu et Par Funktionærer maatte

der til, for at alt kunde faa sin rette Gang, nemlig den saakaldte »Skravmand«, som havde at besøge Borde og Bænke tilvejebragt m.m., samt to »Vintappere«. Vinen og Brændevinen købtes nemlig dengang altid i Ankere, og saa skulde der jo nogen til at besøge Aftapningen, som skete efterhaanden, som der blev Flasker tomme. Tillige havde de Cigarene i Forvaring, og til dem eller Skafferne maatte man henvende sig, hvis man vilde have sig en Cigar. Forøvrigt stod der altid Tobak paa Bordene for Mandfolkene. Kogekonon, Skafferen, Skravmændene og »Tokonen«, Vadskekonen, var altid Folk, der gav sig af med disse Bestillinger og som lejedes dertil. Man kunde saa omtrent regne, at der til et Bryllups Afholdelse medgik en Uge. Man maa vistnok tilstaa, at ved Siden af, at man fulgte Skik og Brug med den Slags Bryllupper, gjorde man Regning paa at have en Fordel derved, men selv dette var jo Ret beset et Laan, fordi man bagefter paa en Maade var skyldig til at gøre Gengjæld ved at gaa med, hvis man blev indbudt.«

Nu meldte opgaverne sig til den unge, velbegavede, vågne bonde. Gården skulle jo passes, men hans optegnelser giver et levende billede af de mange områder uden for hjemmet, hvor hans stærke initiativ blev af stor betydning i kampen for at bevare danskheden under det tyske herredømme: Foredragsforeningen »Enigheden«, som han oprettede og var formand for, det første andelsmejeri på Broagerland i 1886, oprettelse af en frimenighed og bygningen af kirke (1903), en privat dansk skole i Broager, som dog snart måtte lukke. De tyske myndigheder var utrætteligt og snedigt på færde for at stikke en pind i hjulene. Men møderne rundt om på gårdene kunne ikke bremses; så mødtes familierne på skift hos hinanden, sang, læste op og diskuterede derefter det læste – studiekredse på bøndergårde i 1870'erne!

Farfar skriver ikke ret meget om sin kone; når han beretter om børnene, især om deres sygdomme, er det »mine børn«! Farmor hed Margrethe Wrang og var født i Egen på Als i en gren af den meget store familie Wrang. Navnet, der er absolut atypisk i Sønderjylland, siges at stamme fra svenskekrigens tid, hvor de svenske tropper drog gennem Holsten og Sønderjylland under general Wrangel. Dennes søn »hoppede af« på Als, hvor han giftede sig med datteren på den gård, som siden har heddet »Wranggård«.

Der kom otte børn på Rojhus, tre sønner og fem døtre. Jeg husker kun farmor meget svagt, jeg var kun 7 år, da hun døde i 1911 under et besøg hos os i Tønder, 65 år gammel. Hele familien var samlet omkring hendes kiste i vores dagligstue, hvor frimenighedspræsten

forrettede bisættelsen – det måtte han ikke offentligt på kirkegården i Broager, hvor hun blev begravet.

Jeg var rystet over at se min far græde. Når hendes børn talte om hende, sagde de altid: »Hun var så god«. Hun har sikkert ikke haft det så let: otte børn, stor gård med meget arbejde, da hendes mand så ofte var hjemmefra.

Farfar husker jeg fra en enkelt scene: han sad i sin aftægtsstue med et barnebarn på hvert knæ og sang for dem H.C. Andersens »Panden, godt det gror, indenfor forstanden bor« og andre sange.

Far og mor – gårdmandssøn og arbejderdatter

Min far Andreas Andresen blev født 4. juni 1879 som nr. fire i børneflokket. Den ældste søn, Hans, arvede gården, Jørgen blev også landmand, men Andreas var ikke rigtig rask som barn, han led af en alvorlig øjensygdom, der trods lægebehandling og et langt ophold på børnehospitalet i Refsnæs først blev helbredt efter et langt klinikophold hos en øjenspecialist i Århus. Han var hele livet igennem meget nærsynet. Han gik som alle sine søskende i skole i Skelde, tysk skole selvfølgelig.

Efter 7 års skolegang blev far sendt på efterskole i Holsted, nord for grænsen. Fra dette ophold har jeg en del breve til forældrene. Han skriver et udmærket dansk, i begyndelsen er der nogle stavefejl, til sidst er det helt fejlfrit, men min farfar havde også undervist alle sine børn i dansk. Det er morsomt at læse, hvor fornuftigt den 15-årige dreng skriver. Tonen i disse og hans senere breve er kærlig, men samtidig ærbødig: »Eders tro og hengivne Søn«. Citat fra et fødselsdagsbrev til hans mor: »Jeg vil da ønske for Dig og bede Gud om, at det kommende Aar maa blive lykkeligt og glædeligt for Dig, og at Du endnu i mange, mange Aar maa vedblive at være min og mine Sødskendes kære, hjærtensgode Moder, som Du jo altid har været.«

Efter efterskolen kom far i lære hos en købmand i Broager. Læretiden varede 4 år – uden løn. Det var meget patriarkalske forhold; lærlingene boede og spiste hos købmanden, der om aftenen kom op på deres værelse for at sige god nat!

Engang i løbet af disse fire år mødte han mor, Margrethe Jessen, hun boede jo i Broager og har vel handlet hos købmanden. Det var, tror jeg, »kærlighed ved første blik«. De var begge 16 år, og kærligheden holdt, indtil sygdom og død skilte dem.

Efter læretiden fik far stilling som kontorist hos et kulfirma i Flensborg. Han fik 75 mark månedligt på egen kost og logi. Han fandt et godt værelse med fuld kost for 50 mark om måneden, og det var han særdeles tilfreds med. De overskydende 25 mark har altså været nok til en måned, men forsåling af et par sko kostede også kun 2,50 mark.

I 1900 blev han elev på købmandsskolen i Århus. I 1902 får han stilling i Tønder som kasserer og meddirektør i den lige oprettede danske »Tønder Landmandsbank« i et af byens smukkeste huse, et gammelt patricierhus fra 1792.

Den 14. april 1903 blev Andreas og Margrethe gift i Broager kirke.

Om mors slægt ved jeg kun meget lidt. Hendes morfar var snedker og lavede det chatol, der siden er gået i arv fra mor til datter; det må være fra ca. 1800. Morfar var murer. De fik 4 børn, tre drenge og mor. Mormor døde, da mor var 5 år, af tidens frygtede sygdom »tæring« – tuberkulose. De tre brødre døde af samme sygdom. Mor fik nogle slemme sår på halsen, de blev dog helbredt, men efterlod grimme ar, så mor, fra hun blev voksen, altid bar højhalsede kjoler. De havde åbenbart en fornuftig læge, han ordinerede, at mor hver dag om sommeren skulle gå ned til Vemmingbund og bade halsen med saltvand. Mon det ikke var for at få hende ud i sol og frisk luft? Familien boede i et lille hyggeligt hus, som jeg svagt husker – der var en alkove i stuen, den blev ikke brugt mere, men jeg tænkte tit på, at dér havde de tre små drenge sovet og smittet hinanden. Morfar giftede sig hurtigt igen, hans kone nr. 2 døde også, en række år havde han husbestyrerinde. Sine sidste år boede han hos os i Tønder, så jeg kom egentlig til at kende ham bedre end min fars forældre. Han var en pæn mand med skarpe, fine træk, men han var ikke en morfar, vi børn kom til at stå nær. Nu havde min mor også fortalt så meget om, hvor hård, han havde været imod hende i hendes barndom og ungdom.

Da mor var færdig med skolen, kom hun straks ud at tjene. Hun havde adskillige pladser og lærte meget. Til sidst var hun husjomfru hos en af de rige kaptajner i Aabenraa. Hun var *meget* dygtig; hun kunne bl.a. det, man kaldte fransk vask og strygning, d.v.s. hun kunne stryge stive flipper og skjortebryst – jeg kan se hende stå i køkkenet og stryge fars løse, hvide flipper og manchetter. Hun syede alt sit tøj selv og blev altid komplimenteret for sine kjoler.

Hun mødte altså sin Andreas, da hun var 16 år; da de begge var 20, blev de officielt forlovet. I familien Andresens øjne må det have været en »mesalliance« – jeg må stærkt betone, at jeg aldrig har hørt noget om det – men den gamle slægt, der i næsten 200 år havde siddet på

*Bankdirektør
Andreas Andresen,
Tønder
(1879–1939).
Privateje.*

egen jord, kan vel ikke have været tilfreds med, at Andreas, den velbegavede, dygtige søn i den pæne karriere, giftede sig med en arbej-
derdatter. Mor har heller aldrig antydnet noget i den retning, men hun
fortalte om, hvor dødelig genert hun var ved det store forlovelses-
kaffebord på Rojhus; der var en fin hjemmevævet dug på bordet med
springende hjorte indvævet i kanten, og dem sad hun hele tiden og
studerede! Men jeg ved ganske bestemt, at hun hurtigt blev accepteret
af hele familien! Hun var så køn og »net«, hun var så dygtig, og
Andreas og hun var så glade for hinanden.

Den unge bankkassererfamilie i Tønder

Den 14. marts 1903 blev hun så fru bankkasserer Andresen. Det nygifte par flyttede ind i Østergade 8^l, hvor naboerne havde pyntet gadedøren med grønt og »Herzlich Willkommen«! I en efterskrift til et af fars breve fra den allerførste tid skriver hun: »Jeg har det godt, ja, endda rigtig godt. Jeg kender jo ikke mange her, men det finder jeg mig helt godt i, det er jo kun en Biting, når man har sit eget, kjære Hjem.« Mor fortalte engang, at hun syntes, hun havde det som en prinsesse, da hun blev gift. For hende, som fra sit 14. til sit 24. år havde tjent andre, må det have været vidunderligt at få sit eget og bruge al sin dygtighed dér. Og hun *var* en meget dygtig husmor, god til alt, lavede god mad, henkogte, syltede og bagte – kort sagt, hun var den perfekte husmor fra den tid.

Hun var tit ked af, at hun slet ingen boglig uddannelse havde fået – hun havde ikke engang været på højskole! Hun stavede dårligt og vidste det. Somme tider sagde hun til mig: »Jeg er så dum«. Og jeg prøvede at overbevise hende om, at hun aldeles ikke var dum, men

Interiør fra Tønder Landmandsbank o. 1914. Yderst til venstre Andreas Andresen, i midten bankdirektør R.P. Rossen. Privateje.

*Bankdirektørvillaen
på Ribevej nr. 8, byg-
get 1912 af Jep Fink
i »dansk stil».
Privateje*

uvidende om mange ting – og det kunne hun jo ikke gøre for. Hun var et meget jordnært menneske, der gik helt op i sin travle hverdag, mand og børn.

Den 16. februar 1904 blev jeg født i mine forældres første lejlighed i Østergade 8, som jeg kun husker svagt. I 1909 flyttede vi efter min brors fødsel til en stuelejlighed i et hus længere nordpå i Østergade. Den lejlighed husker jeg meget tydeligt, men dér boede vi også indtil 1912, da huset på Ribevej 8 blev bygget. Vi fik gasbelysning i stedet for petroleum; et stort fremskridt, og eget lokum på en gang uden for soveværelset. Bedst husker jeg dog husets omgivelser: der løb en bæk

fra Vidåen langs med huset. Bækken havde rent, klart vand, så vi børn badede tit i den, det var jo helt ufarligt. Bagved huset lå en stor tømmerplads, en herlig legeplads med mange muligheder. Ejeren, tømmerhandler Ratje, havde sin villa der, ham og hans familie stod vi på god fod med. Bag ved tømmerpladsen løb Vidåen, som det var os strengt forbudt at komme i nærheden af, hvad min lillebror dog ikke respekterede. Han faldt da også i vandet og blev kun reddet ved to 10-årige drenges resolute optræden, den ene holdt hans hoved oven vande ved et godt greb i hans lange krøller – han var 3 år, men hans ømme mor havde ikke nænnet at lade ham klippe – den anden dreng løb efter hjælp. Lillebror fik en solid endefuld, hvad jeg fandt meget uretfærdigt.

I 1912 var så vort hus færdigt, det var tegnet af arkitekt Jep Fink i »dansk stil«. Det var det første hus i Tønder, der fik centralvarme. Og så fik vi elektrisk lys – et helt mirakel!

Samme år var der Landdagsvalg; i Tønder var der 80 danske stemmer. Nu måtte der ske noget! »Tønder Læseforening« blev stiftet. At det indebar en vis risiko, vidste man, derfor det neutrale, helt upolitiske navn. I en bagbygning til »Tønder Landmandsbank« på en gulvflade på 56 m² indrettedes der bibliotek, læseværelse og mødesal.

Det var lykkedes at erhverve en del bøger samt frieksemplarer af nogle danske dagblade. Men der måtte gås forsigtigt til værks af foreningens ledelse; dansksindede tjenestemænd turde ikke komme der, og min far, der var formand, løb en ikke ringe risiko. Af og til dukkede gendarmen op for at høre på, hvad der blev læst op, og om der blev sunget en af de forbudte sange i »Den Blå«. Han var fra Mecklenburg-Schwerin og har næppe forstået et ord.

Tyskerne var forbavsede over de mange danske stemmer. Amtmanden, Landrat Rogge, sagde ved et møde: »Zum Teufel noch einmal! Nun sagen Sie mir doch einmal, wo stecken denn die 80 Dänen in Tondern – ich kenne nur ganz vereinzelt.« (For pokker da! Sig mig dog, hvor findes dog de 80 danskere i Tønder – jeg kender kun ganske få).

Skolen

I 1910 skulle lille Margrete i skole, tysk skole, der var intet valg. Far og mor ville ikke lære mig tysk, og jeg havde ingen tyske legekammerater; vi var jo ret isolerede, fordi der var så få danske familier i byen.

Bag de to vinduer i bagbygningen til Tønder Landmandsbank – oprindelig en stald – havde »Tønder Læseforening« sit beskedne lokale. Foto Johs. Timm, Tønder. Privateje.

Man kan synes, det var lidt hårdt at sende et 6-års barn i skole, uden at det kunne forstå eller tale sproget. Den første skoledag husker jeg svagt, men ikke som noget ubehageligt. Forstanderinden havde meddelt min klasselærerinde, at hun fik en lille pige fra et dansk hjem i sin klasse. Hun, Fräulein Michelsen, fortalte mig senere, at der gik

tre måneder – så talte jeg tysk. Børn i den alder tilegner sig jo utroligt hurtigt et fremmed sprog. Til gengæld var det jo lærerindernes korrekte tysk, jeg lærte; mine tyske kammerater talte det også i timerne, men indbyrdes talte de selvfølgelig det rædsomme »hjemmetysk«, de var vant til fra deres hjem. Det måtte jeg også hurtigst muligt lære, for jeg fik meget tidligt at vide: »Och, was bist du affig, Grete«. (hvor du skaber dig).

Her vil jeg gerne indskyde nogle iagttagelser om det ganske specielle Tøndersprog, som i min gymnasietid interesserede mig meget – en interesse, jeg delte med min far, der under byrådsmøderne i al hemmelighed noterede særlige »godbidder« til mig. Senere har jeg ofte ærgret mig over, at jeg ikke i tide skrev om det, men jeg blev gift kort efter min skoleembedseksamen, og så var jeg jo husmor og studerede kokebøger, efter den tids mønster skrev husmødre ingen afhandlinger! Og efter genforeningen forsvandt dette specielle sprog langsomt under påvirkning af dansk skole, senere radio og fjernsyn.

Sociologen professor Kaare Svalastoga bruger i sin bog om Tønder: »En By ved Grænsen« flg. som motto: »Æ finner et sørgle ven to minnesker å' den sam bildungsstufe aus politischen gründen int kan forkeer« (Jeg finder det sørgeligt, når to mennesker på samme dannelsesstrin ikke kan omgås af politiske grunde).

Da min mor engang opdagede, at vores unge pige fik herrebesøg, og bebrejdede hende det, fik hun svaret: »De æ da min kavalier, va æ forkeer mæ«. (verkeren = omgås).

Den bedste af min fars »godbidder« fra byrådet stammer fra en fest: »Må de væ mæ gestattet a ubringe et lebehoch for den genosse, de gesundheitshalber int kan væ anwesend hæ e jawten«. (Må det være mig tilladt at råbe et hurra for den kollega, som af helbredsgrunde ikke kan være til stede i aften).

Mange andre eksempler sidder der endnu, jeg hørte dem jo alle vegne; lad mig nøjes med disse to: »Och was bin ich schitt zupass«. (Ih, hvor er jeg skidt tilpas) og »Es ist gut un haben einen schinken zu und schneiden ab von, wenn da kommt einer«. (Det er godt at have en skinke at skære af, når der kommer nogen). Min bror oplevede i vort renseri flg. replik – det må have været efter genforeningen: »Vå di doch gror herr Andresen, di vær jo snart en hel riese«. (Hvor De dog vokser, herr A., De bliver jo snart en hel kæmpe).

Fräulein Michelsen mindes jeg med sympati; hun havde i modsætning til de andre lærerinder, et vist kendskab til dansk kultur, f.eks. den danske højskole. Hun var altid sød imod mig. Vi havde engang et

plattysk digt for: Klaus Groths »Min Modersprak«. Hun tog mig op for at sige det udenad og tilføjede: »Du kannst ja an Deine eigene Muttersprache denken, Grete«. (Du kan jo tænke på dit eget modersmål). Sådant en bemærkning varmede jo, men dem var der ikke mange af. Ikke fordi de andre lærerinder var direkte ubehagelige, men jeg følte altid min særstilling i klassen som den eneste elev fra et dansk hjem. En gang om året skulle der laves statistik om elevernes hjemmesprog. Så kom den usympatiske Frl. Grundmann, datter af byens stationsforstander, ind i klassen og spurgte: »Wer spricht Deutsch zu Hause?« (Hvem taler tysk hjemme?), hvorpå hele klassen – undtagen jeg – rejste sig – det kunne hun vel have nøjedes med, men nej! »Wer spricht Dänisch zu Hause?«, og så måtte jeg jo op at stå – alene.

Jeg husker en episode fra legepladsen. Det var ret tidligt, i 3. klasse måske. Klassen legede en sangleg, men de ville ikke have mig med i rundkredsen; sådan en oplevelse sidder meget fast i hukommelsen, det er 70 år siden. At der kom en lærerinde og beordrede pigerne til at tage mig med, gjorde jo ikke sagen bedre. Vi måtte ikke tale dansk på legepladsen, så da min bror kom i skole, måtte vi tale tysk med hinanden.

Fagligt klarede jeg mig godt, undtagen i regning; især var hovedregning min skræk. Vores regnelærerinde havde den meget upædagogiske idé at flytte os rundt i klassen efter vore præstationer efter et mærkeligt system, som jeg ikke erindrer. I en time klarede jeg mig meget skidt og havnede på første bænk ved siden af klassens dumme dreng; han lugtede meget ilde, da han undertiden tissede i bukserne, så der stod en lille sø under hans plads. Jeg husker min dybe skam, og hvordan jeg rykkede helt ud på kanten af bænken for at lægge så stor en afstand imellem os som muligt!

De virkelige vanskeligheder i skolen begyndte dog først ved 1. verdenskrigs udbrud i 1914 og varede helt indtil jeg påske 1919 forlod skolen.

Der var blevet bygget en ny, fin skole i Nørregade, hvor »Die höhere Mädchenschule« rykkede ind i 1915; det var en tiklasset skole, nogenlunde svarende til en dansk realskole, dog uden eksamen, man fik kun et afgangsbrev. Skolens protektrice var den tyske kronprinsesse Cecilie (søster til Christian X's dronning Alexandrine), og skolen fik navn efter hendes lille datter – Alexandrinschule! Hendes portræt hang i alle klasseværelser sammen med et prangende foto af Wilhelm II til hest, med den lamme hånd dekorativt anbragt, og et af den barske general Hindenburg.

Vi begyndte allerede med fransk i 5. klasse, engelsk fik vi i 7. klasse. Umiddelbart efter krigens udbrud blev det almindelig anvendte adieu (i daglig tale »djøs«) erstattet med et tysk »Auf Wiedersehen«. Samtidig startede man en møjsommelig og ofte helt latterlig udrensning af de utallige franske ord, der fandtes i tysk ligesom i alle andre vestlige sprog. De værste eksempler er vel nok: »kneten« (ælte) for massere og »Knetter« for massør – en, der ælter sine patienter, og »Kraftwagenführer« for chauffør, føreren af en »Kraftwagen« (bil). De er forlængst gledet ud af det tyske sprog igen, undtagen enkelte, der er ganske fornuftige, såsom »anrufen« = ringe op. De skøre ord skulle huskes, ellers kostede det 5 Pfg. I et skab stod der adskillige æsker: én til bøderne, én til medbragt afredt hår til erstatning for tvist til kanonerne, én til staniol, også til kanonerne! Der kom også ordre om at aflevere alle kobberting; mor havde en flot, stor kobberkedel på komfuret. Den afleverede hun, hun turde ikke andet, men en lille, fin, trebenet kobberkedel og en gammel lyseslukker gemte hun! Hun kravlede ind under gavlen på loftet og skubbede tingene ind under gulvet, der lå de godt. Alle de afleverede sager kom for resten aldrig længere end til et rum på seminariet, hvor vi kunne hilse på dem gennem et vindue.

Lærerinderne var alle seminarienuddannede; to søstre »grosse Knüppel« og »kleine Knüppel« underviste i engelsk og fransk; de havde kun tilbragt et par måneder i de pågældende lande, og de bibragte os en gyseligt udtale, som mine lærere i gymnasiet senere måtte kæmpe hårdt med.

Vi fik en ny forstanderinde, Frau Major von Fahland, hun var krigsenke. Hun havde majorens sabler hængt op på kryds på sin væg og var altid i sort. Vi syntes, hun var »en fin dame«. Hun var fra Pommern og havde derfor ikke de hjemmetyske lærerinders snæversyn. Vi havde hende i tysk, hun startede tidligt med Goethe – hans uudholdelig kedelige episke digt »Hermann und Dorothea«, som jeg aldrig siden har villet beskæftige mig med. Hun var altid meget sød imod mig, kaldte mig »Gretelein«, og da jeg i 1919 var i afskedsaudiens hos hende, og hun vidste, at jeg skulle på dansk efterskole, talte hun – absolut uden ironi – om »Dein liebes Dänemark«.

Engang under krigen havde jeg en oplevelse i skolen, der rystede mig dybt. Fra 1. klasse havde jeg siddet sammen med Maria, vi var rigtige slyngveninder. Jeg kom meget i hendes hjem, hendes far var forstander for det gamle vajsenshus, der i 200 år husede forældreløse drenge. (Huset er fredet og nænsomt restaureret og tilhører nu seminariet). Marias forældre var rare og venlige, og hun havde nogle spænden-

de brødre. Der blev aldrig talt politik. Pludselig en dag svarede Maria mig ikke, når jeg talte til hende eller spurgte hende om noget, hun var lukket som en østers. Jeg forstod det absolut ikke, før en af de andre piger kom hen til mig og sagde: »Das ist aus politischen Gründen«. Jeg blev dybt fortvivlet; da jeg kom hjem, græd jeg så utrøsteligt, at mor stod helt hjælpeløs. Det var en virkelig sorg, jeg følte mig forrådt. Vi kom selvfølgelig ikke sammen mere, og i de år, vi gik i klasse sammen til 1919, vekslede vi aldrig mere et ord.

Jeg kan jo ikke give et billede af Tønder i tyskertiden uden at nævne alle de unge seminarieelever, der prægede byen. De betød et stærkt indslag i gadebilledet på grund af deres huer, en slags uniformskasketter, blå for præparanderne, røde for seminaristerne. Det gamle seminarium, oprettet i 1788, det ældste i Norden, var meget anset, søgt ikke alene af byens og oplandets unge mænd, men også af mange sydfra. De boede rundt omkring hos tyske småborgere, og for den tyske, kvindelige ungdom betød de meget; mange piger blev forlovet med en vordende lærer – et pænt parti! I min klasse havde næsten alle piger en »flamme« (en flirt): om eftermiddagen gik vi piger hele »strøget« igennem, det hed »bummeln gehen« (slentre ad strøget); det samme gjorde seminaristerne. Når man så passerede sin »flamme«, tog han huen af og så én dybt i øjnene – ikke et ord blev vekslet. De tyske piger kendte måske drengene fra deres eget eller andres hjem, men hvordan jeg kom ind i den turnus, husker jeg absolut ikke, men her kunne jeg i alt fald for en gangs skyld være med. Min flamme havde et godt dansk navn – Rasmus Frandsen – og var fra et hjemmetysk hjem i Skærbæk. Vi mødtes i dyb, spændende hemmelighed, gik hver for sig ad forskellige gader og mødtes så først ved Bachmanns mølle og vandrede ud ad diget mod vest. Det var næsten altid vinter, synes jeg. Stien på diget var meget pløret, og jeg kom altid hjem med meget snavsede støvler, som mor ikke måtte se. Jeg var ikke spor forelsket i Rasmus, og mon han var det i mig? Det var et ritual, som gav mig et slags sammenhold med mine tyske kammerater. Ved genforeningen fik seminarieeleverne valget mellem at fortsætte på dansk seminarium eller rejse sydpå; Rasmus valgte det sidste, det mente han, han skyldte sit fædreland. Jeg var begyndt på gymnasiet og var helt opslugt af det – det var naturligt og stærkt lettende at sige stop, og det gjorde vi så aldeles uden dramatik. I 1934 mødte jeg Rasmus under et besøg i Tønder, han var såmænd dansk lærer og dansk gift!

Første verdenskrig 1914–18

Efter mordet i Serajevo 28. juni 1914 trak tunge skyer sammen over Europa. Vi var sidst i juli på ferie på »Røjhus«, men far ville hjem til Tønder. Den 2. august mobiliserede Tyskland. Krigen var en kendsgerning. Den dag står meget tydeligt for mig – overalt plakater med besked om mødested for de indkaldte soldater, kirkeklokkernes uafbrudte ringen og ikke mindst mine forældres bekymrede ansigter. Mor var især bange for, at tyskerne – hun sagde pøbelen – skulle knuse vore vinduer. Det blev nu kun til, at de malede de to af de tre hvide stolper i vores indkørsel, så det blev det tyske flags farver: »Schwarz – weiss – rot«. Det kunne da nemt vaskes af. Men natten mellem den 2. og 3. august blev far arresteret. Denne episode er nok den fra 1914, der står tydeligst prentet i min hukommelse. Vi blev vækket ved en kraftig banken på gadedøren, derefter lyden af metal (sabel?) mod messinghåndtaget. Mor tiggede og bad far om ikke at lukke op, men da de havde tændt lys i soveværelset, og da der blev fløjtet signal fra haven, lukkede far op. Det var byens eneste betjent eller gendarm, som man sagde dengang, den tykke Bergmann med det rare, skikkelige ansigt. »Herr Andresen, Sie sind verhaftet« (anholdt). Jeg kan se mor for mig i natkjole med en mørk fletning ned ad ryggen. Hun sagde fortvivlet: »Aber Herr Bergmann, mein Mann hat doch nichts getan« (Min mand har dog ikke gjort noget). »Es ist Befehl (ordre), Frau Andresen«, var svaret. Mange blev anholdt den nat i Tønder og omegn; det var mænd og kvinder, der var formænd for danske foreninger, ledere af danske gymnastikhold o.m.a. Far var jo formand for »Tønder Læseforening« og desuden kasserer og meddirektør i »Tønder Landmandsbank«. Redaktøren for en lille dansk avis »Vestslesvigsk Tiden«*de*, P. Skovrøy, var selvfølgelig med og lensgreve O.D. Schack, Schackenborg, og hans godsinspektør, der tegnede portrætter af alle de mænd, der senere sad fængslet i Flensborg. Hans tegninger udkom med kommentarer til hvert portræt i 1973, bogen fik titlen »Forbryderalbum«. Officielt blev anholdelserne begrundet med mistanke om spionage. Fangerne blev ført til fængslet, nogle små, mørke, uhumske celler i det gamle porthus, den eneste bevarede del af det gamle slot »Tønderhus«. Disse celler blev normalt kun brugt som detention eller natlogi for »bosser« (vagabonder). Næste morgen kom der bud til mor om at komme med noget tøj til far. Fangerne skulle føres til fæstningen Magdeburg (statsfængsel). De blev i samlet flok ført ad hovedgaden til stationen. Mor overværede ikke denne forsmædelige spidsrods-

march, hun turde vel ikke forlade huset og os børn, men hendes gode veninde, hvis mand også var med, havde set det fra deres forretning. Jeg husker hendes grædende beretning om de tyske borgeres hånlige skrigen og deres trusler.

Jeg ville ikke i skole den morgen, men mor sendte mig alligevel af sted, »jeg havde ikke noget at skamme mig over«. Kammeraterne sagde da heller ikke noget. Der gik nogle dage, hvor det svirrede med rygter; far var allerede skudt! Så en tidlig morgen stod far ved fodenden af vore senge! Fangerne var ikke nået længere end til Altona statsfængsel, hvor de blev fotograferet på behørig vis til forbryderalbummet og forhørt. Da ingen af dem havde noget kriminelt at tilstå, blev de løsladt og kunne rejse hjem – for egen regning. Det var den tyske Landrat (amtmand) dog ikke tilfreds med; en uge senere kom Bergmann igen, denne gang dog ved dagslys. Far så ham komme ude på Ribevej og udstødte den eneste ed, jeg nogensinde hørte fra hans mund: »Så kunne de fanden gale mig da have beholdt os med det samme.«

Denne gang var man blevet klogere; man ville ikke sende fangerne sydpå, hvor myndighederne åbenbart ingen forståelse havde for den politiske situation i Tønder, så denne gang blev de interneret i Flensborg, hvor de sad i 6 uger. De led ingen nød, de kunne på egen regning supplere fangekosten med mad udefra; deres koner kunne få lov til at besøge dem. En ung bonde blandt fangerne var uddannet på Ollerup Gymnastikskole. Han samlede et gymnastikhold, andre holdt foredrag, de sang meget. Imens gik krigen sin gang, og snart måtte tyskerne løslade de unge mænd, der blev indkaldt. Nu kom »spionerne« i tysk uniform og blev sendt til fronten. Så blev de efterhånden alle løsladt. I Tønder blev de stillet op på stribe foran amtshuset, og »landråden« holdt en dundrende tale til dem; hvis de på nogen måde beskæftigede sig med politik, ville de øjeblikkelig blive fængslet igen. Så kunne de gå hjem. Vi var lykkelige over at have far hjemme igen. Han kunne jo aldrig komme med i krigen, han var som ung blevet kasseret på grund af sine svage øjne. Alligevel blev han allerede i 1915 indkaldt og måtte gennemgå en meget hård rekruttid i Berlin. Han blev selvfølgelig betragtet som simulant, og der gik lang tid, før man tog hans øjensvaghed alvorligt og erklærede ham for G.V. – garnisonsverwendungsfähig = egnet til garnisonsarbejde. Til fronten kom han altså ikke, men tilbragte de næste to år i Polen og Flandern som furér og regimentsskriver. Han lå jo hele tiden bag frontlinien, men mor var alligevel altid bange for, at der kunne ske ham noget. Når hendes veninder, hvis mænd også var indkaldt, kom til rugkaffe med deres bittesmå madpak-

De internerede »hygger sig« på Navigationskolen i Flensborg den 2. september 1914. Fra venstre bankdirektør Rossen, og siddende redaktør Skovrøy. Midt for skabet greve O.D. Schack. Landsarkivet i Aabenraa, R. P. Rossens privatarkiv.

ker, sang de tit, og jeg kunne ikke begribe, hvorfor jeg altid skulle spille »nattens dæmrende tåger« ... »der kun soldaten våger på sin ensomme vagt«, og de gamle damer (ca. 35 år) sad med tårer i øjnene!

For mig blev den kommende tid slem. Den tyske hær faldt ind i det neutrale Belgien og drog i de følgende måneder sejrrigt gennem Belgien og Nordfrankrig; den ene by efter den anden faldt. Hver gang, der meldtes en sejr, fløjtede sirenerne på »Tondernsche Zeitung«, og der sendtes flyveblade ud. På skolen standsede undervisningen, eleverne samledes i festsalen, forstanderinden holdt en flammende tale, og vi sang »Deutschland, Deutschland über alles«. Jeg prøvede først at lade være med at synge, men én af lærerinderne kom hen til mig og sagde: »Du musst mitsingen, Grete!« Da jeg beklagede mig til far, sagde han: »Du bliver nødt til at synge med, men du kan tænke noget andet i dit hjerte.« Det hjalp mig – jeg tænkte mange grimme ting!

Vi fik ofte fri, flere gange om ugen, og hver gang var jeg ked af det. Jeg vidste jo hjemmefra, at en genforening med Danmark kun var mulig, hvis Tyskland tabte krigen, og vi kunne få vores afstemning. Og nu gik den tyske hær fra sejr til sejr.

Andreas Andresen tegnet af godsinspektør Davidsen i 1914. Fra Godsinspektør H.C. Davidsens »Forbryderalbum«. Tønder 1973.

Det var ikke rart i den tid at være datter af en kendt dansk mand. Når jeg gik ad Østergade, stod der næsten altid en fed dreng, større end jeg, i en port, han råbte efter mig: »Danskertpak, mæ æ lus å æ nak« (med lus på nakken), noget sludder, men det var nu ikke så rart. Jeg klagede igen til far og fik svaret: »Du skal tie stille og holde hovedet højt.« Man kan synes, at det var for meget at forlange af et 10–11 års

barn, men det betød meget for mig og hjalp mig. Og nu kan jeg klart se, at de ord måtte være de danske sønderjydernes lov i de svære krigsår; tie stille og vente, men aldrig bøje sit sind under tyranniet.

Alt kunne glemmes, når jeg læste; men det var vanskeligt at få bøger nok. Jeg lånte selvfølgelig tyske pigebøger af mine kammerater; skolen kan ikke have haft noget bibliotek, for jeg husker kun at have læst ganske få »ordentlige« bøger på tysk dengang. Hjemmebiblioteket var ikke stort nok for mig, selv om jeg allerede i 12–13-årsalderen læste Henrik Ibsen – med ringe udbytte – og Henrik Pontoppidan »Det forjættede land«, som jeg dog forstod en del af. Jonas Lie var jeg meget glad for, især »Familien på Gilje« og »Kommandørens døtre«. Mine yndlingsbøger, som jeg læste gang på gang, var dog Ingemanns historiske romaner. Min læsehunger var så stor, at jeg altid var på jagt efter bøger. Kom jeg første gang i et hjem, spejdede jeg stjålent efter en reol; havde de mon bøger, og kunne jeg være bekendt at bede om at låne nogle?

Hurtigt efter krigsudbruddet ændredes dagligdagen: der kom rationering, og den strammedes fra måned til måned. Der var en officiel »opråber«, der gik rundt i byen med sin tromme og forkyndte, hvad vi kunne få og hvor. Jeg husker følgende, måske mest på grund af de forkerte tyske kasus: »Frisches Fleisch von ein junges Pferd zu haben bei Martin Olesen, Süderstrasse« (friskt kød af en unghest). Så måtte lillebror og jeg af sted. Vores mor skrantede, hun kunne ikke tåle at stå så længe, og der kunne gå timer, inden det blev vores tur, og så var der ofte udsolgt. Eller det gjaldt hønsefoder, det var i en gade, der dengang hed »Bag Staldene«. Vi drog derhen med trækvogn, vi kedede os rædsomt. Efterhånden var rationerne så små, at det kneb for mor at skaffe nok at spise. Vi sultede vel ikke, men fik jo en elendig ernæring. Nu havde vi jo familien på Sundeved, de ville hellere end gerne hjælpe, men det var forbudt at føre eller tilsende madvarer fra amt til amt. Gendarmerne foretog nu og da razziaer i togene, og så måtte man aflevere alle de dyrebare sager.

Alligevel vovede vi den dristige fødevareekspedition, mor, min bror og jeg. Den oplevelse står meget klart for mig. Først arbejdet på Rojhus hos min farbror. Der blev revet kartofler til kartoffelmel. Sukkerroer blev revet i hånden, så vi alle havde flåede fingre; roerne blev kogt i en gruekedel til en tyk sirup, der ikke smagte godt, men sød var den. Mor fik to flæskesider, en uvurderlig skat, hun syede to lommer på sit lange underskørt, så de passede til flæsket. Så var der rugkerner til kaffe og noget meget dyrebart hvedemel. Det allerkosteligste var $\frac{1}{2}$ kg

smør, det skulle min bror have i sin matrosbluse (med elastik forneden). Han måtte sidde meget rank, så smørret ikke skulle smelte mod hans varme mave, og han var klar over situationens alvor, det så man på hans lille alvorlige ansigt: tyskerne skulle ikke tage hans smør. Og så startede den lange og besværlige hjemrejse, man skiftede tog flere gange og havde lange ophold. Mor turde ikke sætte sig ned, for så bumpede flæskesiderne mod gulvet. Vi rejste på 4. klasse; der var bænke på langsiden af kupeen, gulvet var beregnet til al mulig bagage. Mor slæbte den tunge kuffert, jeg havde en lille junge med siruppen. Det var frygtelig spændende for os børn, men stakkels mor – da vi ankom til Tønder Nord, hentede vores unge pige os, og vi kunne ikke begribe, hvorfor mor faldt hende grædende om halsen.

Jeg kan ikke huske, at vi børn led nød, men nok, at vi altid var sultne, især efter brød, som var stærkt rationeret og efterhånden blev blandet med mærkelige ingredienser. Mor fortalte mig engang år senere, at hun en aften sad alene og blev så forfærdelig sulten. Hun faldt for fristelsen og smurte sig en rugbrødssukkermad og havde den elendigste samvittighed: hun stjal jo mad fra sine børn!

Men hele min barndom var da ikke skolen og dens genvordigheder, ubehaget ved den lede drengs tilråb, krig og rationeringskøer. Når først gadedøren på Ribevej 8 havde lukket sig bag mig, var alt godt og trygt. Min barndom var så god, mit forhold til mine forældre var problemfrit og lykkeligt. Jeg elskede min far meget højt til hans sidste svære tider. Nok var han en fåmælt og stille mand, måske endda på en måde indesluttet, men vi børn følte altid hans omhu og kærlighed. For mig var han en klippe af tryghed. Jeg kan ikke mindes ét hårdt, vredt eller utålmodigt ord fra hans mund.

Far var meget interesseret i astronomi og havde et stjernekort, som vi sammen studerede. På klare vinteraftener gik vi så somme tider ud, hvor vi kunne se hele horisonten – det var jo ikke så svært i Tønder – og fandt stjernebillederne på himlen, jeg kan en del af dem endnu. Når jeg så blev kold om hænderne og varmede dem i hans frakkelommer, kunne intet ondt nå mig – hverken tyskere eller trolde.

Da jeg i 1926 var et semester i Heidelberg, blev far Ridder af Dannebrog. Dengang blev ridderkorsene ikke strøet ud som nu – jeg skrev i min lykønskning til ham, at han for mig altid havde stået som »ridderen uden frygt og dadel«. Sådan kunne man *skrive*, men ikke *sige* til ham.

Mor og jeg snakkede meget og godt sammen; hun var så umådelig »nem« og ukompliceret. Hun levede sit liv som husmor efter den tids

mønster: flittig, dygtig og utrættelig aktiv for familiens ve og vel – og lykkelig ved sin tilværelse. Jeg var jo sådan en klog og dygtig pige, der klarede skolen fint og ville studere; jeg skulle sandelig ikke belemres med huslige pligter, det havde vi jo en pige til. At mor ikke drømte om at give noget af sin store huslige erfaring og dygtighed videre til mig, aldrig stillede krav til mig og forkælede mig hele min barndom og ungdom igennem, kom jeg til at beklage dybt senere. Rent praktisk betød det, at jeg i 1929 som nybagt cand.mag. og nygift husmor stod uden huslig øvelse og erfaring.

Sommerferier og gæstebud

Til de lyse sider af min barndom hører også de mange lange sommerferier på Rojhus, det var sorgløse, dejlige dage. Der var fire børn, den ældste pige var jævnaldrende med mig, vi var nære veninder. Begge var vi store læseheste og altid på jagt efter bøger. De voksne var en sommer meget optaget af en bog: »Syersken«. Vi måtte ikke læse den, den blev låst inde i et bogskab. Det lykkedes os dog en dag at få fat i den, og vi læste den sammen, liggende på maven med et stearinlys på hovedpuden – strengt forbudt. Den blev en meget stor skuffelse. Syersken fik et barn, og hun var jo ikke gift! Der var noget med en måneskinsnat og nogle døre, der blev åbnet og lukket. Vi forstod ikke et kuk og syntes, at de voksne var fjollede. Der var dejlige dage på den smukke strand ved Flensborg Fjord, hvor vi altid var de eneste, der badede – køreture mellem de smukke levende hegn, der er så karakteristiske for Broagerland, i børnenes lille jumbe med deres pony, den overfede Bella; hun var så doven, at hun næsten ikke var til at drive frem. Så var der familiebesøgene, hvor vi alle drog af sted i charabanc med to raske heste foran, oftest til »Smølmark«, hvor en af fastrene boede. Vi ankom tidligt på eftermiddagen og startede med det overdådige sønderjyske kaffebord: en skærekage til at lægge bund med, to kæmpelagkager, den ene en svesketærte med butterdej, den anden en mere almindelig lagkage med højt flødeskum, og aldrig under seks slags småkager, masser af tynd kaffe. Så gik mændene markvandring, og konerne havevandring med megen snak om blomster, grøntsager og frugt.

Til aftensmad var der altid to stege, f.eks. okse- og flæskestege, og masser af frikadeller – én sovs til det hele, men den kunne jo også blive god! Dertil surt og sødt, og vist også koldt bord. Jeg kan slet

ikke huske, hvad man drak til, ikke vin, det var kun til bryllupper. Mændene har vel fået øl, måske hjemmebrygget, men der var aldrig snaps! Inden vi skulle hjem, tonede resten af lagkagerne frem igen og de 6 slags småkager, og vi børn undrede os over, at de voksne virkelig kunne spise igen. Vi var på det tidspunkt meget søvnige og længtes kun efter at komme i vognen, hvor vi, indpakket i tæpper, omgående faldt i søvn og sov, kun vækket nogle få minutter, når vognen rullede over Broagers toppede brosten, indtil vi tumlede ud af vognen hjemme på Rojhus.

Når der var gæster her, forløb det nogenlunde på samme måde. Om aftenen spillede mændene kort (skat), konerne sad i stuen ved siden af og snakkede over strikketøjet. På et eller andet tidspunkt af aftenen var der altid en, i reglen farbror Hans, der sagde: »Kan du ikke spille lidt, Margrete?« Og det var ikke mine surt tillærte musikstykker, som jeg havde lært hos min særdeles kedelige musiklærerinde i Tønder, nej, det var »Danmarks Melodibog« – og så sang vi alle, sang efter sang. De fleste sange kunne vi udenad, ellers tyede vi til »Den Blå«, som vi altid kaldte den efter dens blå bind. Officielt hed den »Dansk Sangbog«, udgivet 1891.

Atter fred

Den 11–11–1918 måtte Tyskland give op, og der blev sluttet våbenstilstand. Efter fredsslutningen i Versailles sammensattes der en international kommission (Frankrig, England, Sverige og Norge), som i afstemningstiden skulle administrere de to zoner, som man efter mange vanskelige overvejelser og forhandlinger var blevet enige om. Nordslesvig skulle have sin afstemning.

Efter Tysklands sammenbrud blev tilværelsen på skolen helt utålelig for mig. Alle vidste, at afstemningen var en kendsgerning, det blev diskuteret, hvor zonegrænsen for 1. zone ville komme til at gå, syd om »den truede firkant«, hvor Tønder lå, eller nord om. Jeg husker en replik fra klassen: »Dann können wir in Dänemark reinspucken!« (spyttede ind i D.). Til sidst blev det nærmest uudholdeligt, og far besluttede at melde mig ud. Det tyske skoleår sluttede til påske; jeg havde ikke fortalt nogen i klassen om min udmeldelse. Jeg blev kaldt op til forstanderinden, der sagde pænt farvel til mig. Kammeraterne havde set, at der stod »Abgangszeugnis« i min karakterbog, og da jeg kom ned i klassen, var de alle meget forbavsede og kunne slet ikke forstå,

Aufruf.

Da heute mittag in der Zeit von 12 Uhr bis auf Weiteres in Tondern eine Versammlung vom Arbeiter- und Soldatenrat in der Tonhalle stattfindet, wird befohlen, daß während dieser Zeit sämtliche Fenster und Türen geschlossen sind. Auch wird darauf hingewiesen, daß sämtliche Frauen und Kinder sich während dieser Zeit nicht auf der Straße aufzuhalten haben.

Diesen Anordnungen ist unbedingt Folge zu leisten.

Arbeiter- und Soldatenrat
Tondern.

8/11-1918

Tøndernske Zeitung, Gustav V. Thomsen, Tønder.

Ved revolutionen i november 1918 blev der oprettet et arbejder- og soldaterråd i Tønder. Den 8. november var der møde på »Tonhalle«. Ved et manende oprøb blev det befalet, at døre og vinduer skulle holdes lukket under mødet, og kvinder og børn måtte ikke opholde sig på gaden. Landsarkivet i Aabenraa, R.P. Rossens privatarkiv.

hvorfor jeg gik ud. Der var jo kun et år tilbage. Nu var der åbenbart ingen, der tænkte på »politishe Gründe!«

Lad mig ikke glemme, at jeg samme år var blevet konfirmeret. Jeg husker ikke ret meget om den begivenhed ud over, at det var den eneste gang, mine forældre var til tysk gudstjeneste. Pigerne var – efter tysk skik – i sort. Mor havde gemt et stykke fint, sort, uldent stof og syet en pæn kjole til mig. Alle de andre piger havde blanke kjoler af »krigstaft«. Det rørte mig nu ikke, for jeg var så kolossalt optaget af mine støvler. Dem havde min faster købt til mig i København; på det tidspunkt kunne man med særlig tilladelse rejse til Danmark. Man måtte ikke bringe varer med hjem, men faster og jeg brugte samme skonummer, så hun havde dem på hjem. Det var et par *meget* fine støvler af blødt skind med en bred lakkant forned. Jeg sendte en tanke til de forhadte træskostøvler, jeg havde under krigen. Da der ikke mere fandtes læder til forsåling, satte skomageren træsåler på. De var sandelig varme og tørre, men hvor de bumpede mod brostenene, og tænk, hvis man mødte nogen, man gerne ville gøre indtryk på! Jeg snød mig fra dem så tit, jeg kunne, men mor var årvågen, når føret var dårligt. Så undgik jeg »Strøget« og sneg mig ad sidegaderne. Faster havde desuden købt et par sorte silkehandsker, og jeg må tilstå, at jeg under hele den kirkelige handling i smug beundrede mine støvler og handsker! Mor havde også klaret et sæt fint undertøj. Andendagstøjet var derimod helt igennem krigsvare, en dragt og en hat af et mærkværdigt stof, der ikke kunne tåle én dråbe regn.

Skibelund Efterskole

Ventetiden måtte udfyldes med noget fornuftigt, det blev et ophold på Skibelund Efterskole. Dér ankom jeg i maj 1919 til et sommerkursus for 80 piger. Min kusine fra Røjhus blev også elev. Det er svært at sige, hvor meget det ophold kom til at betyde for mig. Rent fagligt ikke ret meget. Vi blev prøvet i skriftlig dansk og delt i fire niveauer. Min kusine og jeg skrev begge fejlfrit dansk, så vi kom i første. Det andet skolefag var regning, og jeg kan endnu formlen for en andengradsligning *på melodi* – jeg tror nok, jeg forstod den dengang! Så havde vi mange håndarbejdstimer, vi lærte at sy Hedebo og talrige fine hulsømme, og vi strikkede den »lille, hvide Skibelundmodelstrømpe« – en lille udgave af en lang strømpe med fuldt navn i huller foroven!

Der var mange foredrag, mest historiske, vi sang meget, jeg lærte

en masse sange. Gymnastik – vore to søde, unge lærerinder turde ikke give os for hårde øvelser; de var klare over, at vi sønderjyske elever simpelthen ikke havde kræfter til at udføre dem efter den mangelfulde ernæring, vi havde fået under krigen. Der var også få elever fra »Kongeriget«; vi beundrede dem meget, deres tøj, deres sprog, deres sikre optræden. Vi syntes de var så »fine«.

Skolens kost var rædsom, der var jo også rationering i Danmark, og økonomien var vist ikke alt for god. Vi var altid sultne, især efter søde sager. Lørdag eftermiddag havde vi fri og havde lov til at gå til Vejen. Der hjemsøgte vi »Palmehaven«, drak chokolade med flødeskum og spiste store flødeskumskager til. Så købte vi en stor, tyk plade kogechokolade – den var altid spist inden søndag aften. Vi trængte jo så frygteligt til sødt.

Det var en sorgløs tid med gode kammerater og venlige lærere, dansk historie, dansk sang, dansk frihed. Vi oplevede dagen for fredsslutningen den 28. juni 1919. Den 1. november var jeg hjemme igen.

Afstemning og genforening

I de sidste måneder før genforeningen forandrede forholdet mellem tysk og dansk til direkte fjendtlighed, især at næsten alle indførte at gå med små sløjfer på overtøjet, vore rød-hvide, tyskernes schwarz—weiss-rot. Nu endelig kom det klart for dagen, hvem der var hvad! Ganske vist skulle man ikke uden videre godtage demonstrationen af sindelaget; mange forretningsfolk, far kaldte dem for »blakkede«, måtte jo tage fremtiden i betragtning og sætte den rød-hvide roset i knaphullet.

Endelig kom den store dag, 10. februar 1920, hvor afstemningen i 1. zone skulle finde sted, og zonen kom til at gå kun 3 km syd for Tønder. Vi var blevet enige om at vente til den dag med et hejse vort flag af frygt for at få det ødelagt. Dagen oprandt med et aldeles forfærdeligt vejr, stærk storm, sne og slud. Tidligt om morgenen var hele familien i forhaven for at hejse Dannebrog for første gang. Endnu i dag 65 år efter får jeg en klump i halsen, når jeg skriver det. Om aftenen var vi samlet i »Tonhalle«, resultaterne kom ind på telegraf, gode og dårlige, men vi vidste jo, at resultatet for 1. zone på forhånd var givet. I Tønder var der 75% tyske og 25% danske stemmer.

Det blev i øvrigt et ret dramatisk møde, da der var mødt en hel del tyskere op, de prøvede at forstyrre mødet ved at synge den forhadte

slagsang: »Schleswig–Holstein meerumschlungen«, og den tyske nationalsang. Vi har jo ikke sange, der kan hamle op med de tyske slagsange. Fader Grundtvig siger om det danske sprog: »Det smelter dog mere, end fremmedes slår«. Vi måtte nøjes med at synge »I alle de riger og lande«. Den var så rask i melodien. Hvordan mødet endte, husker jeg ikke, men jeg har læst, at man til sidst måtte tilkalde de engelske soldater. De var kommet til Tønder allerede i 1919 for at holde ro og orden i overgangstiden. Jeg husker, at vi ventede spændt på dem uden for »Tønder Vest«. Toget kørte ind, ved vinduerne stod soldaterne, stive og alvorlige, næsten fjendtlige – de var jo stadigvæk i Tyskland og kunne ikke vide, at den skare, der ventede på dem uden for banegården, var lykkelig for at se dem. Først da jublen slog sammen om dem, og vi stak blomster i deres bøssepiber, slappede de af.

Nu var vi danske, det var næsten ikke til at fatte, men endnu var der lange måneder til den næste store begivenhed: Genforeningen. Endelig den 5. maj kom de første danske soldater: »Sønderjysk Kommando«, der var særligt udvalgt til opgaven. De ankom også til »Tønder Vest«, og »med vajende faner og klingende spil« marcherede de gennem hele byen. Vi fik et ganske særligt forhold til dette første hold, idet alle danske hjem åbnede sig for dem: de var velkomne til at besøge os, når de havde lyst. Vore to var nr. 22 og nr. 14, jeg husker overhovedet ikke, hvad de hed. Kun at de var søde og hyggelige at snakke med. Vi holdt fest for soldaterne og de for os. Den 9. maj ankom der en deling dragoner, de kom ridende nordfra ad Ribe Landevej – lige forbi nr. 8 – i strålende solskin. Det billede står meget tydeligt i min erindring: den flotte ritmester Dornonville de la Cour, hilsende mor og os børn med dragen sabel – blomster – de blå soldater – sol og lykke.

Først den 5. juli blev traktaten om Nordslesvigs genforening med Danmark underskrevet i Paris, og den 10. juli red Christian X over grænsen på sin hvide hest. Vi overværede ikke det historiske øjeblik, der er blevet skildret så tit i ord og billeder – nej, vi ventede hjemme i Tønder, kongefamilien skulle jo komme. Der var truffet store forberedelser med flag og blomster på torvet, hvor kongen skulle modtages af byens tyske borgmester, købmand Olufsen (der var jo endnu i mange år tysk flertal i byrådet). Han var heldigvis en rigtig »tøndringer«, besindig og moderat, og i sin korte velkomsttale – på dansk! – lovede han fuld loyalitet over for Danmark.

For mig blev den 12. juli en meget stor dag: jeg var valgt til at overrække dronningen en buket blomster, ledsaget af 7 »æresjomfru-

Kongemodtagelsen i Tønder den 12. juli 1920. På talerstolen den tyske borgmester Oluf P. Olufsen. Yderst til højre Margrete Andresen som den første af de hvidklædte »æresjomfruer«. Privateje.

er«; vi var alle helt i hvidt med et rødt skærf på skrå over brystet. Jeg var hundenervøs, dengang var der endnu toppede brosten på torvet. Hvordan skulle jeg klare et dybt »hofkniks« og samtidig aflevere buketten og derefter neje igen efter de kongelige håndtryk. Jeg øvede mig hjemme i en uendelighed. Jeg tror ikke den store ære steg mig til hovedet, men noget rørte sig alligevel i mig, da jeg i avisen læste, at »bankdirektør Andresens unge datter« skulle overrække blomster til kongeparret. Jeg havde jo i så mange år skullet »tie stille og holde hovedet højt«, som far sagde, jeg havde været en paria i min klasse, jeg havde ikke været nogen, nu var jeg »bankdirektør Andresens unge datter«.

Vi kom til at vente længe på grund af kongens uheld ved grænsen: han blev kastet af hesten. Han haltede stærkt, da han steg ud af bilen. Alt forløb godt; de røde roser var blevet noget matte, det var meget varmt den dag, og dronningen beklagede venligt, at vi havde måttet vente så længe – »og så har De ikke hat på.« Jeg svarede, at det ikke

betød noget, når det var dronningen, vi ventede på, og bag efter var jeg så flov over, at jeg ikke havde sagt Deres Majestæt. Kongen ønskede at hilse særligt på de mænd og kvinder, der blev fængslet i 1914, mistænkt for spionage. De stod på række foran amtsrådsbygningen, hvor den tyske »Landrat« i sin tid holdt sin barske tale. Jeg var kommet væk fra mor og stod i mængden af tilskuere. Da kongen trykkede fars hånd, kom jeg til at græde. En herre ved siden af mig spurgte, hvorfor jeg græd; da jeg svarede: »Det er min far«, sagde han: »De kan være stolt af Deres far«. Senere fik jeg at vide, at herren var statsminister Niels Neergaard, der åbenbart ville lodde stemningen i den store folkemængde.

Tyskerne i byen holdt sig selvfølgelig på behørig afstand af torvet. Til gengæld stod de bag gardinerne, da kongen kørte gennem byen. Ved et åbent vindue så jeg en tysker stå i stram, fjendtlig stilling med armene over kors; kongen fik øje på ham og salutede med et venligt smil, der fik tyskeren til at bukke dybt! Efter kongebesøget kom der adskillige anerkendende bemærkninger fra tyskere: kongen var jo i hvert fald soldat, og dronningen var jo en tysk prinsesse!

Efter modtagelsen i Tønder skulle kongefamilien (den gamle enke-dronning Louise, Frederik VIII's enke og de to prinser, Frederik og Knud, var også med) til Møgeltønder og Højer, og min veninde og jeg var så heldige at komme med i en pressebil, vi var gode venner med de to lokale journalister. Vores bil, den sidste i kortegen, blev overdænet med blomster, og vi lærte hurtigt at takke med de kongelige håndbevægelser. Overalt stod der folk og ventede på kongen, og vi oplevede mange rørende episoder: undervejs til Skærbæk blev der gjort holdt i en landsby, hvor en af byens gamle bønder, Laust, hilste kongen velkommen: »Goddaw, hr. kung, og velkommen.« Laust fortalte kongen, at han da så gerne ville med til modtagelsen i Skærbæk: »I ku vel it kør så sinne, te æ ku følle mæ i æ jumbæ«. (I kunne vel ikke køre så langsomt, at jeg kunne følge med i jumben). Kongen lod ham så tage plads i en af de kongelige vogne – det blev nok hans livs store oplevelse! Børnene sagde frimodigt: »Æ do æ kung? (er du kongen?) goddáv, kung!«

Det danske nordfra

Nu blev der sat danske gadeskilte op, men de tyske blev siddende indtil 1945. Det ville da også have været synd for Tønders tyske borgere,

hvis de ikke kunne finde vej og sti i deres gamle by! Men på de to stationer blev Tondern afløst af Tønder. En ung trafikassistent overværede udskiftningen på Tønder Vest og skrev dette digt:

I den slørede juninat
var luften fredfyldt og lun,
over Tonderns første perron
fløj flagermus bløde som dun.

Fra den stille grønne marsk
kun en langeligt brøl af en ko,
- men på Tonderns første perron
brødes den natlige ro.

Danske jernbanemænd
med funklende huer på sned
satte besluttet en stige til
og tog tyske skilte ned.

Ikke en sabel rasled
gennem den natlige fred:
man rejste bare en stige
og tog nogle skilte ned.

Verden har mange sprog,
men dansk, det er nu mit,
forunderligt: over første perron
stod Tønder i rødt og hvidt.

Sagte som plov vender muld,
eller bøg strækker roden i jord,
strakte mit land sin rod
så langt, som de danske bor.

Trafikassistenten var Johannes Buchholtz, der i 20'erne og 30'erne var en anerkendt og meget læst forfatter, men hvis navn nok ikke huskes mere.

Når jeg tænker tilbage på året 1920, var det én lang fest, en næsten berusende oplevelse. Jeg var kun 16 år, jeg fik mit livs første balkjole, den var af æblegrøn crêpe de chine, mor havde syet den; jeg fik mine

første silkestrømper, mine første laksko. Vi gik fra fest til fest; den gamle Tønder Læseforening fra 1912, som far var med til at starte, genopstod som Tønder Læse- og Ungdomsforening; der var foredrag, dilettantkomedie, baller; alt foregik i »Tonhalle«, der havde den rummeligste sal – med scene – i Tønder. Der optrådte jeg i »Valbygåsen« som en enfoldig pige (jvf. titelen!) og sang alene på scenen en sang: »Jeg havde mig en kæreste, som alle piger har, men jeg skal råde alle fra at tro på en husar!« Det anfægtede mig ikke det mindste at optræde for en fyldt sal – ét år senere ville ikke ti vilde heste have kunnet trække mig derop! Bagefter gav en løjtnant mig en rød rose.

Der var andre morsomme oplevelser fra den tid. Jeg husker en ung mand ved navn Fabricius, som kom hen til det bord, hvor jeg sad sammen med far og mor. Han præsenterede sig, bukkede og bad dem om tilladelse til at danse med mig. Sådant noget var jo helt nyt og ukendt for os. Under dansen spurgte han mig, om jeg var »en rigtig sønderjysk pige«. Det kunne jeg jo da bekræfte, så ville han så gerne have mig med hjem til sine forældre i Fredericia – i nationaldragt! Jeg måtte bedrøve ham med, at jeg aldrig havde ejet sådan en. Der var en lokomotivfører ved D.S.B., »den kendte oplæser Andersen«, der en tid optrådte med Jeppe Åkjærs digte, især de jyske. Han havde måske overværet min scenedebut, i alt fald foreslog han mig, at vi sammen skulle tage på turné i landsdelen! Jeg måtte afslå hans tilbud – jeg skulle jo i skole!

De store festers tid var forbi – »Det akademiske Skyttekorps«, »Studentersangerne«, Det kongelige Teaters opførelse af »Elverhøj« på »Tonhalles« lille scene, hvor der kun var plads til to af balletens par ved ballet på Højstrup! Nu begyndte hverdagen og det daglige samvær med vore kære landsmænd »nordfra«. Hvordan gik det så? For mit eget vedkommende forløb det ganske problemfrit, jeg begyndte jo min gymnasietid og forholdet til vore dejlige lærere var kun positivt og godt. At der viste sig at være et skel mellem os sønderjyder og »dem nordfra«, følte jeg ikke dengang. Men hvor kunne det være anderledes? 56 års passiv, men stædig modstand mod fremmedherredømmet, en vedvarende bevidst kamp for at bevare vort sprog og vor kulturarv måtte præge vore sind, vi tog tungt på tingene. Nu mødte vi vore landsmænds lette, muntre væsen, deres smidighed, vi forstod ikke altid deres holdning og tog deres muntre drilleri alvorligt. Så kunne replikken falde: »Ja, men han/hun *er* jo også nordfra.« De var anderledes end vi, det måtte vi konstatere, men jeg mener bestemt, vi gjorde det uden bitterhed.

Den kendte danske drillende tone dækker – tror jeg – over en slags åndelig blufærdighed. Følelserne, det tunge, det vanskelige, gemmer man hos sig selv. Jeg har i løbet af mit lange liv lært at forstå den tone – tror jeg da – men tilegne mig den kan jeg ikke.

Jeg selv følte først »forskellen«, da jeg i 1923 kom til København som student; d.v.s. jeg konstaterede ikke bevidst nogen forskel, jeg følte mig kun meget ensom, skønt jeg færdedes blandt mange unge på universitetet og i mit dejlige pensionat. Hurtigt blev jeg dog klar over, at mine jævnaldrende ikke interesserede sig det allerringeste for min sønderjyske fortid, at genforeningen ikke havde engageret dem mere end et folketingsvalg. Så jeg tav. Forskellen lå i *sproget*, somme tider forstod jeg dem simpelthen ikke. Jeg husker, at en af pensionærerne kaldte mig en »fnadderbanan«, drillende med et venligt smil. Men *hvad* betød det mærkelige ord? Jeg talte med udpræget sønderjysk accent, præget af mine forældres syngende sundevedsk, d.v.s. uden *stød*. En af pensionatets studenter sagde en dag til mig: »De har dansk som bifag, ikke sandt? Så skulle De tage og lære det!« Jeg gik ind på mit værelse og tudede, men så sagde jeg til mig selv: »Manden har jo ret!« Jeg gik i kamp, teoretisk, ved hjælp af min danske fonetikbog, i praksis ved at lytte. Det var stødet, kampen gjaldt, ofte slugte jeg en replik, når vi diskuterede, fordi jeg kom i tvivl: er der stød i kar og ar eller ej? Langsomt lykkedes det, og siden da har ingen »beskyldt« mig for at være sønderjyde. Min professor i tysk litteratur, Carl Roos, var også sønderjyde – han kaldte sig nu slesviger – og talte med sønderjysk accent, hvad vi studerende – også jeg – morede os over. Mange år senere, da jeg havde sendt 5 kr. til en indsamling i anledning af hans 70-års fødselsdag, fik jeg et elskværdigt brev fra ham, hvor han bl.a. skrev: »Jeg husker så godt den lille frk. Andresen fra Tønder, der så fuldstændig havde overvundet sin barndoms dialekt!« Det betyder ikke, at jeg har glemt mit gode sønderjyske mål, mit egentlige *moders-mål*. Når jeg en sjælden gang møder en landsmand, er intet glemt.

Gymnasietiden 1920–23

Efter drøftelser om at oprette en dansk realskole i den tyske drengerealskole, hvor min bror havde tilbragt nogle ubehagelige år, sejrede det stærke ønske fra den danske befolkning om et dansk gymnasium, der kunne få meget stor betydning netop her i »den truede firkant«. I maj 1920 gav undervisningsministeriet tilladelse til oprettelsen af et nysprogligt gymnasium.

Lige siden havde jeg med længsel og meget store forventninger set frem til den dag, skolen åbnede – den 25. august – og det blev en meget stor dag for mig. Genforeningens rus, den store forandring i mit daglige liv – intet kunne måle sig med den følelse, der fyldte mig, da jeg som elev i I.g. for første gang stod i skolens festsal. Jeg husker ikke de taler, der selvfølgelig blev holdt af rektor A.J. West, af amtmanden, grev Schack og sikkert flere. Jeg husker kun, at vi sang Grundtvigs dejlige salme: »Den signede dag med fryd vi ser fra havet til os opkomme, det lysner på himlen mer og mer, os alle til lyst og fromme, det kendes på os som lysets børn, at natten hun er nu omme«. Det var den dag ikke kun en salme, og sidste vers var som en verdslig jubelsang: »Så rejse vi til vort fædreland, der ligger ej dag i dvale ... så frydelig der til evig tid med venner i lys vi tale.« Jeg har jo sunget den så mange gange, men den har aldrig tabt sin jubeltone for mig.

Skolen havde fra starten kun 1.–4. mellem og én I.g. Der var vist ingen adgangs begrænsninger til gymnasiet: der krævedes kun, at eleverne havde lært noget engelsk og fransk og havde lidt kendskab til matematik, så det blev en meget broget I.g., 15 elever, hvoraf kun to skrev et korrekt dansk, jeg var den ene; der var to tyske præstesønner, der dårligt nok forstod lærernes dansk, flere elever fra dansksindede landbohjem, der ikke kunne tale rigsdansk ret godt. Det var en virkelig vanskelig opgave, vore lærere påtog sig. De var så godt som alle unge, nogle havde søgt embedet af idealistiske grunde, og fordi de følte arbejdet som en stor udfordring, andre havde nok ladet sig lokke af et klækkeligt stedtillæg.

Sværest var opgaven i dansk, men lektor Andreas Egeberg Jensen, der havde opgivet en stilling på Sorø Akademi for Tønder Statsskole, var opgaven voksen. Han måtte lade os skrive diktat hele I.g. igennem. Han lærte sig at tale sønderjysk. Han var en storartet dansklærer, stærkt engageret i sit fag, meget levende i sin undervisning. Han skrev i et jubilæumsskrift om sine første år på skolen: »Aldrig før eller senere har jeg haft så lydhøre tilhørere, når jeg læste op af den danske litteratur, og aldrig har mit eget sind følt glæden og rigdommen ved dansk aandsliv så stærkt som i disse år.« Selv oldnordisk grammatik, som hørte til pensum dengang, var spændende. Da jeg hørte, at visse omlydsformer i verberne udelukkende var bevaret i sønderjysk, rankede jeg mig, stolt over mit før så forhånede »kartoffeldansk!«

Skolen havde et godt bibliotek, endelig kunne jeg få tilfredsstillet min mangeårige læsehunger; det var dejligt, jeg læste fantastisk meget i de 3 år.

Det hændte, at borgmesteren lagde sig syg, når kongen kom til Tønder. Så måtte Andreas Andresen, som var viceborgmester fra 1925, tage sig af velkomsten, og også vise kronprinsen vej på det lokale kort. Foto i privateje

Egeberg deltog ivrigt i foreningslivet, iscenesatte diletantkomedier i ungdomsforeningen og var med til fester og baller. Når vi havde danset – dog kun til kl. 24, hvor vi alle stod pænt og stille og sang – en aften- eller fædrelandssang – og vi skulle have dansk i første time næste dag, lovede min dansklærer ikke at tage mig op!

Da vi afsluttede I.g., var de 15 skrumpet ind til 6. Der blev oprettet en realklasse, der optog nogle af de 15, andre søgte andetsteds hen, måske til tyske skoler.

Da vi var så få, fik vi et sjovt lille klasseværelse, der lå helt for sig selv. Det havde hørt til pedellens lejlighed og havde en lille entré. Vi sad omkring et stort bord, tre piger og tre drenge; jeg var den eneste fra Tønder, de andre kom fra oplandet med tog. Vi havde det hyggeligt; de fem drillede mig med mit syngende østsønderjyske, jeg dem med deres vestsønderjyske, der havde et meget kraftigt stød. Vi talte aldrig »rigsdansk« med hinanden, det var utænkeligt. Når det store frikvarter nærmede sig, sivede der en dejlig kaffeduft op fra pedellens køkken i

kælderen. Vi var som alle sønderjyder meget kaffeglade, og en skønne dag mødte jeg op på rektors kontor for at spørge, om vi ikke også måtte få kaffe. Det blev sandelig tilladt. Jeg tror ikke, vi betalte noget for den. Når 3. time var ved at være forbi, lød der en hyggelig klirren fra vores entré, det var pedellens kone med vores kaffebakke. Somme tider inviterede vi en af vore to yndlingslærere, Egeberg eller Kiørboe. Så løb vi til bageren efter wienerbrød. Lærerne kom med deres madpakker, det var utrolig hyggeligt.

Rektor Axel Jürgensen West var barnebarn af den store komiske tegner Fritz Jürgensen, men han havde bestemt ikke arvet noget af sin morfars humor. Han var en meget formel mand og en tør lærer, og vi kom ham aldrig rigtig nær. Han var en meget dygtig administrator, og det var meget tiltrængt i skolens første år; bl.a. fik den tidligere tyske realskole lov til at afvikle nogle klasser på skolen. De kom marcherende et par gange om ugen for at benytte gymnastiksalen.

Så gik der rygter i byen: man havde set rektor gå tur i engene med en ung seminarielærerinde, der var 20 år yngre end han og et halvt hovede højere. Og en skønne dag i en historietime, hvor han havde gennemgået Valdemar den Store og Tove, gik han hen til vinduet, stod med ryggen til klassen og citerede et vers fra J.L. Heibergs »Syvsoverne«: »Det er tungt, når hjerterne skilles ad, som da Volmer skiltes fra Tove, trøst ej findes ... kongen er alene, kongen er tavs.« Vi sad undrende og nærmest tilbøjelige til at småfnise. Da han var gået, sagde vi: »Han er forelsket!« Hjerterne blev ikke skilt, kongen fik sin Tove og tre børn – den gamle mand på mindst 45 år!

Lektor Kiørboe, som vi så op til og holdt af, kæmpede hårdt med de tre fag, han havde med os. Latinen gik det endda med, den var jo ny for os, men han sled med at forbedre den skrækkelige udtale i engelsk og fransk, som vi alle medbragte fra vore tidligere lærere. Vi måtte slide i det, men vi nød de år. Vi blev unægtelig også forkælet af næsten alle vore lærere, og vi levede vort eget stille liv i vor fjerne lille klasse.

1923 – studentereksamen forløb udmærket med et pænt mg i gennemsnit. Jeg fik mg i min danske stil og mg– i matematik, som man dengang havde i alle tre år, også i nysprogligt gymnasium. Jeg nævner denne karakter, fordi det mg– nærmest var et mirakel. Desværre husker jeg ikke, hvad jeg var oppe i, men derimod, at min lærer afleverede karakteren med de ord: »Det har De sandelig ikke fortjent!« Vi var ikke gode venner med ham, han var ikke tilfreds med at undervise sproglige elever og viste os lidt for tydeligt sin foragt for

vores dybe uvidenhed og manglende interesse for faget. Den eneste af os, der kunne noget, var Rasmus, han plejede at skrive hjemmeopgaverne på tavlen, så skrev vi dem af. Da Kobbernagel en dag stærkt ophidset spurgte os, hvordan det kunne forklares, at vi alle havde den samme lille regnefejl, erklærede vi frejdigt, at vi altid skrev af efter Rasmus!

Tysk var der jo ikke problemer med for os; vi snakkede løs på tysk og fik fine karakterer; jeg fik ug i mundtligt, men kun ug ÷ i skriftligt p.gr. af en lille sjuskefejl, det ærgrede mig meget. Vi festede dagen efter sidste eksamensdag med vore yndlingslærere på en kro uden for Tønder. Dagen efter, tidligt om morgenen kom en os ukendt ældre mand hjem til os og ville tale med mig. Mor måtte jo sige, at jeg sov, og han bad hende sige til mig, at han havde hejst sit flag for mig, fordi jeg var den første danske student i Tønder.

Den 31. august sagde jeg farvel til min fødeby, til min barndom og første ungdom, til en tid rig på stærke modsætninger! Smertelig tvang og jublende frihed, savn og opfyldelse. Nu drog provinsstudenten til hovedstaden. En epoke var endt, en ny begynde – et nyt liv.

Anmeldelser

Per Ethelberg: Hjemsted – en gravplads fra 4. og 5. årh. e.Kr.

Med bidrag af Stig Jensen, Lise Bender Jørgensen og Torsten Madsen. Skrifter fra museumsrådet for Sønderjyllands amt 2, Haderslev 1986.

Kendskabet til Nordslesvigs oldtid set i forhold til hele vor viden om Danmarks – og for den sags skyld også Sydslesvigs forhistorie er ringe, for så vidt man tænker på en samlet fremstilling af hele den skriftløse tid forud for den egentlige historiske tidsalder. Bortset fra katalogbind over fund fra ældre og yngre bronzealder og beskrivelsen af enkelte, særdeles vigtige oldfund fra området mellem Skelbæk og Kongeå (Nydam, Hjortspring, Bundsø og Olgerdiget) giver de foreliggende publikationer kun et utilstrækkeligt billede af forholdene, til trods for museernes forholdsvis tidligt påbegyndte arbejde med at indsamle materiale og supplere dette ved udgravninger. Det er derfor glædeligt, at den arkæologiske fagverden udenfor Nordslesvig fire år efter Hans Neumanns store værk om Olgerdigets historie får kendskab til en vigtig udgravning fra århundrederne efter Kristi fødsel i Vestslesvig.

Pet Ethelbergs bogtitel dækker ikke værkets indhold fuldtud: Udover de behandlede gravfund fra romersk og ældre germansk jernalder gives en kort første samlet præsentation af hele udgravningen på Hjemsted Banke siden 1977 med seks enkeltkomplekser: 1. bopladsspor fra førromersk jernalder, 2. urnegrave fra ældre romersk jernalder, 3. jordfæstegrave og urner fra ældre romersk jernalder til ældre germanertid, 4. et vejstykke »ældre end ældre germanertid«, 5. bopladsfund fra 4.–5. århundrede og 6. bopladsrester fra 6. århundrede. Heraf behandles dog kun jordfæstegravene og urnerne fra ældre romertid og ældre germanertid udførligt (2). Den videnskabelige analyse omfatter især materialet fra sidstnævnte periode. Vurderingsgrundlaget hertil er suppleret med bl.a. udvalgte gravfund fra Næsbjerg ved Esbjerg, Enderupskov ved Gram og Stenderup ved Toftlund samt et par daterede bopladsfund fra Vorbasse nord for Vejen og Dankirke sydvest for Ribe.

Ved at inddrage de sidstnævnte fundkomplekser forskydes værkets sigte på en u hensigtsmæssig måde, idet den udførlige konklusion af udgravningens resultater stort set koncentrerer sig om kronologiske spørgsmål, mens en diskussion af bebyggelsesforløbet på Hjemsted Banke eller af det lokalhistoriske perspektiv set i forhold til andre regionale udgravninger tilsidesættes. I indledningen henvises ganske

vist til den enestående fundpladstopografi, der både omfatter samtidige bopladsspor og gravpladsrester side om side og parallel brug af såvel jordfæstegrave og urnebisættelser på nært hold, og til gravenes opbygning, orientering og stratigrafi (side 7–19). Dog fremstår disse udredninger kun som nødvendige præliminaries overfor den efterfølgende undersøgelse af yngre romertids og ældre germanertids periodeinddeling og af samtidige lerkars kronologiske gruppering.

Forfatteren præciserer i et indledende oplæg til denne afhandlingsdel selve problemstillingen: Det gælder om at fastlægge den keramiske udvikling i regionen, at vurdere de kronologiske forhold i slutningen af yngre romertid i Sydvestjylland og at påvise en eventuel samtidighed mellem boplads og gravplads på Hjemsted Banke. Mens den sidstnævnte opgave kun diskuteres i selve slutkapitlet i forbindelse med en præsentation af et par keramikfund fra den samtidige boplads (side 77 ff.), er de øvrige arbejdsfelter tilgodeset på forskellig måde: Efter en beskrivelse af gravenes metalgods (fibulaer, bæltespænder, knive, ringe, kistebeslag, hægter, maller og nåle) og perlefund af glas eller rav (side 25–49) følger en indviklet analyse af de »trelede lerkar« i et forsøg på at udskille denne vigtige materialegruppes »periodetypiske karakteristika« i yngre romertid og ældre germanertid. Det var bl.a. forfatterens hensigt med denne undersøgelse at få bedre mulighed for at tidsfæste tilsvarende skårfund fra bopladserne, idet disse ofte er svære at placere indenfor de enkelte perioder. I denne sammenhæng inddrages materialet fra 15 gravkomplekser i Stenderup.

Ved hjælp af komplicerede beregninger af vinkler og afstande på enkeltkarene, en ornamentbeskrivelse med 45 (!) af hinanden uafhængige elementer på 63 lerkar, og brug af avanceret EDB-udstyr synes resultatet – ifølge forfatterens egen mening (side 60) – at underbygge et kronologisk udsagn, der dog næppe kan anvendes til datering af enkeltskår. I historisk henseende bidrager Hjemsted-karene ganske vist med et udsagn om en sikret kontinuerlig gravpladsbelægning fra yngre romertid frem til ældre germanertid. En ubrudt gravfølge mellem de første jordfæstelser i ældre romertid og den omtalte senere gravgruppe fra det 4.–5. århundrede synes ud fra de meddelte oplysninger og publicerede fund at dømme derimod usandsynlig. Problemet omkring gravpladsens ophør engang i det 5. eller tidlige 6. århundrede berøres ikke af forfatteren, selvom dette spørgsmål interesserer arkæologisk forskning både i Danmark og i den del af verden, der ligger syd for den af Ethelberg åbenbart stærkt respekterede grænse af 1920. Manglen på dokumenterede forsøg på at inddrage videnskabelig forskning uden-

for rigets grænser i bogens analysedel reducerer værkets troværdighed, men kan selvfølgelig også forklare stavfejl, f.eks. i forbindelse med tyske stednavne: »hemmoorspandenes« navn skyldes stadigvæk landsbyen Hemmoor i Nedresaksen, »saukraufibelen« sættes i forbindelse med stednavnet Sackrau i Slesien, osv.

Derfor fremstår den udførlige katalog som bogens vægtigste indhold: Materialet fra Hjemsted Banke beskrives på siderne 111–193, mens den af Stig Jensen sammenstillede fortegnelse over fundene fra Stenderup findes på siderne 195–201. Hjemstedgravene præsenteres ved en fyldig omtale, der suppleres med opmålingsplaner af selve gravlægningen. Metalfund og perler er dokumenteret på en fuldtud forsvarlig måde ved brug af fremragende tuschtegninger, tilsvarende gælder for rekonstruktionsskitser og røntgenbilleder, mens keramikken kun foreligger i blyantkolorede tegninger. De sidstnævnte er ganske pæne, men ofte vanskelige at bruge udfra faglige kriterier. Det ville have været bedre og billigere, hvis denne vigtige del af gravgodset var blevet fremlagt med enkle stregtegninger, der tydeliggjorde f.eks. randfacetter eller antallet og størrelsen af de skår, som man havde benyttet til karrekonstruktionen. Den slags illustrationer kunne desuden have lettet udenlandske, dansk-ukyndige forskeres tilgang til de værdifulde fund.

Udover et tysk resumé af værkets enkelte kapitler forefindes et tillæg om tekstilresterne fra Hjemsted ved Lise Bender Jørgensen og et oplæg om EDB-analyserne ved Torsten Madsen.

Den fremførte kritik gælder hverken forfatterens personlige indsats i forbindelse med udgravningen og bearbejdelsen af fundene eller udgiverens/redaktørens arbejdsydelse med at færdiggøre bogen. Den udtrykker bare et ubehag overfor det manglende historiske udsyn: Hjemstedfundenes betydning ligger blandt andet deri, at gravpladsens ophør åbenbart daterer til engang i det 5. eller begyndelsen af det 6. århundrede, dvs. at nedlægningen af kirkegården forløber parallelt med et markant brud på bebyggelsesintensiteten i hele Nordtyskland, Holsten, Slesvig og Nørrejylland. Modsat mange andre steder findes der på Hjemsted Banke dog rester af en lidt yngre bebyggelse. Dette er af største betydning for regionens tidligste historie. Hans Neumann diskuterede i bogen om Olgerdiget denne spærrevolds historiske dimension som mulig afgrænsning mellem to stammeområder omkring og efter 200 e.Kr., Hjemstedfundene dokumenterer den efterfølgende periode, som indtil 1986 nærmest kun var kendt igennem exceptionelt materiale fra Nydam (II), Ejsbøl (II) og Galsted. Dermed ligger vi i

tidsmæssig henseende umiddelbart før den fase i Nordslesvigs oldtidsudvikling, der muligvis på et arkæologisk grundlag kan give de første oplysninger om etniske grupperinger i senere tiders grænseland.

Ole Harck

Erich Hoffmann: Spätmittelalter und Reformationszeit.

Geschichte Schleswig-Holsteins. Vierter Band, Teil II. Vierte Lieferung. Neumünster 1986 (s. 261–352).

Professor i Landesgeschichte Dr. Erich Hoffmanns sidste delbind af det slesvig-holstenske historieværk sluttede 1440. Nu fortsætter forfatteren fremstillingen frem til 1524.

Selvfølgelig kan man umuligt på så få sider redegøre for alt i Slesvig og Holstens historie – og da slet ikke når både Ditmarsken og hertugdømmet Sachsen-Lauenburg skal behandles.

Hoffmann vælger at lade den røde tråd i fremstillingen være politisk handlen. Fyrsterne og det slesvig-holstenske ridderskab spiller deres magtspil.

Set ud fra denne synsvinkel leverer forfatteren en kompetent og vidende fremstilling af 1400-tallets begivenheder.

En central plads indtager valget af Christian I til fyrste over Slesvig og Holsten i 1460. Hoffmann ser Ribevalget som et udtryk for et kompromis mellem fyrste og adel. Det var hverken kongen, der købte råd og ridderskab, eller råd og ridderskab, som købte kongen. De havde brug for hinanden.

Fremstillingen giver gode portrætskildringer af de politiske aktører. Der er medtaget de oplysninger, man kan fordrø om disse. Kun med hensyn til hertug Frederik (Frederik I) lades man i stikken. Netop her havde det været muligt at skabe et samspil mellem tekst og billede. Vi leder imidlertid forgæves efter en gengivelse af det værk, der mere end noget andet viser hertug Frederik som iscenesætter af sig selv – Hans Brüggemans alter i Slesvig Domkirke. Hertugens vældige økonomiske engagement forbliver også unævnt.

Ved at begrænse sig til traktaternes region afskærer Hoffmann sig fra et virkeligt indblik i fyrstelig ideologi og økonomi.

Hvad værre er – begrænsningen til politisk handlen udøvet af fyrster gør, at hele den øvrige befolkning kun optræder som skyggefigurer. Kun i det øjeblik, de krydser de stores veje, får de interesse. Det sker, da også bønderne tildeles en beskyttelsesparagraf i Ribeprivilegiet fra 1460. Det sker under oprøret 1472. Det sker i det privilegium fra 1524,

der giver den slesvig-holstenske adel hals- og håndsret over deres undergivne.

Men selve befolkningens kår finder man intet om. Og selv de steder, hvor bønder virkelig deltager i Hoffmanns historie, er skildringen af dem ikke særlig præcis.

Jeg kan eksempelvis henvide til siderne om bonde- og borgeroprøret 1472. Om grev Gerhard af Oldenburgs flugt fra Husum dette år siger teksten, at greven 'i al hast sejlede fra Husum' – i virkeligheden red han med en halv snes mand ad landvejen. Den frisiske oprørsfører Edlef Knudsen fremtræder som staller over Nordstrand fra 1463–1472 – hvis han nogensinde udøvede stallerhvervet, var det ihvertfald kun i de 14 dage oprøret varede. Hoffmann funderer over, om lederen af oprøret i Elbmarsken Henneke Wulf flygtede herfra 1470 eller 1473. Et opslag i et almindeligt kildeværk viser, at ditmarskerne 1471 24/8 havde udstedt forbud mod at huse den flygtende oprører – der er altså ingen grund til usikkerhed.

Erich Hoffmanns syn på hvilke personer, der er interessante som politisk handlende mennesker, tilfredsstillende næppe den moderne læser. Det er kun som oversigtsværk over et begrænset øvre lag af slesvigere og holstenere, at dette bind har sin uomtvistelige værdi.

Bjørn Poulsen

Gottfried Ernst Hoffmann/Klauspeter Reumann: Die Herzogtümer von der Landesteilung von 1544 bis zum Kopenhagen Frieden von 1660.

Geschichte Schleswig-Holsteins. 5. Band. 1–2 Lieferung. Neumünster 1972–86. 241 sider, ill.

Femte bind af den slesvig-holstenske historie har haft en svær tilblivelsesproces. Allerede 1960 lagde Hermann Kellenbenz et delbind indeholdende perioden 1660–1721 på bordet. For skildringen af tiden 1544–1660 stod Gottfried Ernst Hoffmann. Det lykkedes imidlertid kun denne at fuldføre en mindre del – 1. Lieferung på 74 sider, som udkom i 1972. Ved Hoffmanns død 1/3 1978 forelå kun enkelte kapitler til næste del i manuskript, og først 1986 kunne Klauspeter Reumann slutte arbejdet.

Ventetiden har imidlertid ikke været forgæves. Den oversigt, vi får, formidler på mange felter de nyeste forskningsresultater og giver os visse steder endda selvstændige specialundersøgelser. Den politiske historie tildeles den plads, den fortjener, men man finder også struktu-

relt anlagte afsnit, der skildrer emner som 'Europa i det 16. århundrede', 'økonomi og landvindinger', 'kirke og skole', 'samfundsmæssige og økonomiske ændringer'.

Bindet lægger ud med redegørelsen for Slesvig og Holstens deling 1544, hvor den danske kong Christian III og dennes brødre Hans og Adolf delte hertugdømmerne. Det slutter 1660, da hertugdømmernes deling nåede en mere markant tilstand ved anerkendelsen af fyrsternes suverænitet – såvel i den danske del af Slesvig som i den slesvig-holsten-gottorpske. Imellem 1544 og 1660 fandt der en næsten uafbrudt styrkelse af fyrstestemagten sted.

Allerede i 16. århundrede tog territorialstaten form. Statsmagten koncentreredes i stigende grad. Samtidig med at hele Europa blev politikens arena, trængte staten ind overalt i landenes indre liv. Et bureaukrati groede frem. Love og retspleje reguleredes. Byer anlagdes og diger byggedes.

For det foreliggende værks behandling af statopbygningens videre forløb i sidste del af 16. århundrede og 17. århundrede er en specialundersøgelse af Ulrich Lange af væsentlig betydning ('Die politischen Privilegien der schleswig-hosteinischen Stände 1588–1675. 1980). Dette arbejdes tese er, at statsmagten omkring 1600 på afgørende vis trængte stændernes (dvs. adelens) magt tilbage. Stænderstaten gik sin undergang i møde, da adelen måtte give afkald på valgret, ret til de højere embeder, ret til godkendelse af skatteudskrivning. Netop de tyngende og efterhånden permanente skatter blev et fundamentalt træk ved tiden. Kun ved hjælp af skatterne blev den nye finans- eller skattestat mulig.

I flere udmærkede afsnit skildrer forfatterne, hvordan adelen, samtidig med at den fortrængtes fra det statspolitiske område, i stigende grad involverede sig i økonomien og udbyggede rettighederne over sine egne fæstere. De udvidede hovedgårdsmarker gjorde det muligt at udnytte et voksende marked for landbrugsprodukter.

Det er med hensyn til økonomihistorien, at en af de få klager mod værket kan rettes. I iveren efter at betone det nye ved de skildrede århundreder betones forskellen mellem disse og det foregående århundrede til tider for stærkt. Den tidlige kapitalistiske ånd var formentlig tidligere, end man her får indtryk af.

Men alt i alt – vi har i dette bind af Slesvig-Holstens historie et arbejde, der er inspirerende for videre studier. Værket tjener som et godt eksempel på, at der ud af de mange specialundersøgelser kan vokse en helstøbt historieskrivning.

Bjørn Poulsen

Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542.

Udgivet af Walter Göbell under medvirken af Annamarie Hübner og Hans-Joachim Ramm (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., bd. 34), Karl Wachholtz, Neumünster 1986, 395 s.

»Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542«, en stor bog på næsten 400 sider, er en nyudgivelse af den slesvig-holstenske landskirkes grundlov, foretaget af Kieler-universitetets nestor i kirkehistorie, professor, dr. Walter Göbell. Den er udsendt som nr. 34 i det slesvig-holstenske kirkehistoriske selskabs 1. række (der fortrinsvis består af monografier, mens 2. række udgør artikelstof). Nyudgivelsen afløser Ernst Michelsens udgivelse i samme skriftrækkes bd. 5 (1909) og bd. 10 (1920), et pionerarbejde, idet Ernst Michelsens to bind består af en historisk indledning og af selve tekstudgaven.

I det nye bind er det udgivelsen af teksten, der er hovedsagen. Nok er der en indledning, der fortæller om baggrunden og om indholdet, men den fylder kun 19 sider. Teksten er udgivet på den måde, at den plattyske original bringes affotograferet på bogens venstresider, mens der på højresiderne er en højtysk oversættelse, foretaget af dr. Annamarie Hübner.

Også af tyskere anses det åbenbart i vor tid for at være nødvendigt at have en oversættelse af kirkeordningens plattyske tekst, og en dansker, der netop i forbindelse med udarbejdelsen af en skildring af reformationen i Sønderjylland, har måttet pløje sig igennem den plattyske tekst, kan naturligvis kun beklage, at det ikke lykkedes at få Walter Göbells, Annamarie Hübners og Hans-Joachim Ramms arbejde afsluttet i 500-året for Johann Bugenhagens fødsel i 1485, således som det oprindelig var tanken.

Er den historiske indledning end skåret ned til et mindstemål, er det store noteapparat til gengæld overordentlig værdifuldt. Navnlig er det en stor vinding for forståelsen af kirkeordningens tilblivelse, at den latinske »*Ordinatio Ecclesiastica*« fra 1537 overalt citeres, hvor der er tale om en oversættelse til plattysk af dennes latinske tekst. Også Haderslev-artiklerne fra 1528 er jævnlige anført som paralleltekster (i hvert fald syv gange, mens registeret kun nævner dem én gang!). Den kyndige bruger af den nye udgivelse har derfor forholdsvis nemt ved at konstatere, hvorfra kirkeordningen fra 1542 har hentet sit stof.

Det siges nemlig meget rigtigt, at den ikke er forfattet af Johann Bugenhagen, men at han alene har redigeret denne (og givet den med

visse tilføjelser) forud for dens vedtagelse på landdagen i Rendsborg i 1542. Christian III's betydning som reformator nævnes, men da både artiklerne fra 1528 (NB: to år før den augsburgske trosbekendelse) og ordinansen fra 1537 er blevet udarbejdet i Haderslev (der derfor med rette kan kaldes Nordens Wittenberg!), kunne det måske have været hensigtsmæssigt at pege på teologerne i Haderslev som de vigtigste ophavsmænd til kirkeordningens indhold og af disse især Johann Wenth. Da denne mand døde i 1541 som Ribes biskop (under navnet Johan Vandal), var det for Christian III simpelthen nødvendigt at få Bugenhagen nok engang op til sine riger og lande for at få afsluttet arbejdet med en kirkeordning, der kun gjaldt for Slesvig og Holsten, idet det slesvig-holstenske ridderskab under ingen omstændigheder ønskede at dele ordinansen fra 1537 med kongerigerne Danmark og Norge! Der er en masse politisk sprængstof i alt dette, men da Walter Göbells udgivelse udelukkende samler sig om en tekstkommentar, der ganske vist nøje påviser kirkeordningens afhængighed af de tidligere ordinanser, må man andetsteds hen for at forstå baggrunden. Dog burde der nok have været gjort opmærksom på, at kirkeordningen i henhold til titelbladet gjaldt begge »fyrstendømmer« Slesvig og Holsten, men som det rigtigt siges i note 615 (uden at en nærmere forklaring gives), var ikke des mindre de sønderjyske sogne under Ribe og Odense bispedømmer unddraget kirkeordningens bestemmelser. At Ærø i denne omtale bliver forvekslet med Årø, er en fejl så grov, at ingen danske læsere vil få den galt i halsen!

Alle bøger har trykfejl; de skal ikke pedantisk opregnes. Registrerne er alt i alt gode, især sageregisteret, mens man nok kan studse over, at Sodoma og Zion, ja selv Satan (!) er medtaget i hhv. sted- og personregister. De pågældende steder henviser dog kun til Bibel-ord.

Henvisninger til dansk litteratur synes somme tider lidt tilfældige, hvilket åbenbart skyldes den sproglige barriere. For en dansk sønderjyde kan det synes noget ejendommeligt at finde en omtale af Christian III's folkeskoleordning fra 1544 med henvisning til specielt Ensted sogn i en langt senere tid og med opslagsord som Røllum-Torp, Sdr. Hostrup etc. Der kunne her med større vægt have været henvist til den flensborgske »Probsteibuch« fra 1538 og eventuelt til en større behandling af de kultursproglige forhold i Sønderjylland.

Vedtagelsen af den slesvig-holstenske kirkeordning på landdagen i Rendsborg i 1542 betød afslutningen på det arbejde for en evangelisk-luthersk reformation, som Christian III i sine unge dage havde påbegyndt ved sin ankomst til Haderslev i 1525. Det siger ikke så lidt om

betydningen af dette arbejde, og det må derfor hilses med glæde, at der med den her omtalte nyudgivelse er givet en bekvem adgang til at lære kirkeordningens indhold at kende. Kirkehistorikere og historikere, der beskæftiger sig med reformationstiden, vil fremover ikke kunne komme uden om dette værk.

H. V. Gregersen

H. V. Gregersen: Reformationen i Sønderjylland.

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 63, Aabenraa 1986. 260 s.

Her foreligger nu den første samlede fremstilling på dansk af reformationen i Sønderjylland. En oplagt idé i det år (1986), da man mindedes 450-året for reformationens officielle »indførelse« i kongeriget gennem oktoberrecessen (1536). Som bekendt spillede netop den sønderjyske reformation en stor rolle for udviklingen i Danmark. At kongens ældste søn, Christian, gennemførte konfessionsskiftet i sit område, medens kongeriget og resten af hertugdømmerne endnu var katolske, gav moralsk støtte til de evangeliske kræfter der. Haderslevreformationen virkede desuden »missionerende«, især gennem præsteskolene, og det var af stor betydning, at der i Haderslev ligefrem skabtes en model for luthersk reformation, som senere kunne anvendes i kongeriget.

Inden forfatteren tager fat på selve reformationsforløbet, giver han en gennemgang af de administrative, den kulturelle og kirkelige tilstand i landsdelen i den katolske senmiddelalder. Bl.a. redegøres der klart for de specielle forhold, hvor stiftsgrænserne ikke fulgte de gamle sysselgrænser, og for de særlige juridiske opdelinger inden for Slesvig stift, som fik afgørende indflydelse på den sprogligt-kulturelle situation i reformationstiden. Den præcise udredning af forholdet mellem sprogene latin, plattysk og dansk er vigtig for forståelsen af reformationsbegivenhederne og deres eftervirkninger helt til 19. århundrede. Det samme gælder oplysningerne om det reorganisationsarbejde, som iværksattes af Claus Wulf i 1400-tallet.

Selve reformationsforløbet skildres i kronologisk, ikke tematisk, orden. Dette giver et godt overblik over de sammenhænge, som bestod mellem de politiske resultater på møderne i Rendsborg (1525), Kiel (1527), Odense (1526, 1527) og reformationens udbredelse i købstæderne, – forhold, som forfatteren overskueligt redegør for. Særligt vigtige

personer og væsentlige begivenheder vies selvstændige afsnit. Dette gælder bl.a. de to lærde tyskere, Wenth og Weidensee, brevvækslingen mellem hertug Christian og Ribebispen Iver Munk, Haderslevmødet 1528 og Haderslevartiklerne, opgøret med sværmeren Melchior Hoffman. Udviklingen følges op til nyordningen af bispedømmerne Ribe og Slesvig i 1544.

Hovedpersonen er hertug, senere konge, Christian (III), og forfatteren tegner et udmærket billede af »præstekongen«'s kirkepolitik, dens motiver og hensigter. Han gør opmærksom på den vanskelige balancegang mellem politik og religion, som Christian undertiden blev nødt til at gå (s. 238), men forfatteren standser åbenbart her ved 1544. Det havde dog været rimeligt også at omtale perioden efter Speyertraktaten og frem til 1559, hvor problemet religion/politik jo for alvor blev nærværende for kongen i hans forhold til de tyske protestanter og den katolske kejser Karl V. Gang på gang lagde kongen sig her tæt op ad kejseren, fulgte hans politik og svigtede sine lutherske trosfæller i Tyskland. Hvorfor? Var det økonomiske og dynastipolitiske motiver, som drev ham? En fast konfessionsbevidst luthersk udenrigspolitik førte han i hver fald *ikke*. Dette nævnes, fordi forfatteren bidrager til at cementere det traditionelle billede af den fromme Christian, ja, mener ligefrem, at hans virke som reformator er »et bevis for, at der gives andre drivkræfter i historien end de rent materielle« (s. 58, 237). Dette kan være sandt nok. Christians fromhed og lutherske overbevisning er hævet over enhver tvivl, men billedet af ham bør tegnes lidt mere nuanceret. Hvad regenternes kirkepolitik angår studser man også lidt over forfatterens opfattelse (s. 107): at Frederik I gennem herredagen i Odense 1527 »åbenlyst« tilsluttede sig Luthers kristendomsforståelse og opgav planen om en reformeret katolsk nationalkirke til fordel for en evangelisk fyrstekirke. Så vidt var det da ikke kommet endnu. Kongen videreførte gennem dette møde sin balancepolitik, selvom de evangeliske tilsyneladende fik lidt større spillerum. Begge konfessioner kunne nu leve side om side, men Frederik I gik næppe nogensinde officielt over til den nye tro.

Hovedpunkterne i selve Haderslevreformationen gennemgås nøje, og man kan kun istemme forfatterens overordnede synspunkt, at vi her fik en wittenbergske-luthersk landskirke, som i et og alt var underlagt hertugen. Haderslevartiklerne vies en særlig opmærksomhed, og de meddeles i oversættelse, vedføjet nogle kommentarer. Man kunne måske nok af og til her have ønsket en mere dybtborende analyse af de enkelte artikler og de teologiske standpunkter, som de afspejler. Men

i det hele taget sidder man stadig med en række spørgsmål til denne vigtige kilde. Det er jo oplagt, at artiklerne forudsætter en tidligere udsendt – nu tabt – »bekendtgørelse« eller »lov«. Er det ikke muligt at indkredse dennes indhold nærmere? Var det en fuldstændig udformet kirkeordinans, således at Haderslevartiklerne blot skulle tydeliggøre visse afsnit? Hvorfor stiles Haderslevartiklerne kun til landsbypræsterne? Er svaret virkelig blot det enkle (s. 122, 136), at de gejstlige i købstæderne ikke havde behov for dette skrift, fordi de var skolede? Hvorfor beskæftiger artiklerne sig så meget med sakramentspørgsmål. Var der her særlige forhold i landsdelen, måske farer, som vi ikke længere kender, jfr. indholdet af præsteeden? I øvrigt er det vanskeligt at se noget »tilløb til at afskaffe exorcismen« i art. 18 (s. 131). Djævlendrivelse kunne naturligvis ikke finde sted, hvis tidligere dåb var konstateret, som det hedder i artiklen. Til småtingsafdelingen hører: Erasmus udgav ikke Bibelen i grundtekst, men nøjedes med at udsende Det ny Testamente på græsk og latin (1516) (s. 65). Den nye undervisningsanstalt i Haderslev, hvor der var én fastansat og én på deltid, kan ikke kaldes et »universitet« (s. 109), højst et teologisk omskolingskursus eller en »præstehøjskole«, idet der kun undervistes i de fag, man plejede ved de evangeliske fakulteter.

Bortset fra disse bemærkninger skal det fremhæves, at der er tale om en velskrevet, pædagogisk fint tilrettelagt bog. De store linjer trækkes op, og væsentlige enkeltheder uddybes. Denne lokale reformationshistorie ses i nøje sammenhæng med den kirkepolitiske udvikling i ind- og udland, og forfatteren lægger vægt på den snævre forbindelse, der var mellem konfessionsskiftet og de sprogligt-kulturelle forhold. Der er en behagelig, velafbalanceret tone i vurderinger og analyser. Forfatteren forfalder ikke til billig ironisering over fortidens personer og begivenheder, og han undlader at fremstille senmiddelalderens katolicisme i mørke farver for at fremhæve reformationens indsats. Talrige steder bygger forfatteren på selvstændige studier af utrykte og trykte kilder. Som bilag findes Haderslevartiklerne og Georg Boetius' og Thomas Knudsens indberetninger fra 1564 og ca. 1576. Godt, at vi nu har disse vigtige kilder i lettilgængelig form. Endelig skal bemærkes, at illustrationerne – ikke mindst kortene – supplerer fremstillingen på bedste vis. En dygtig og helstøbt fremstilling af den sønderjyske reformation, – og et værdigt sønderjysk bidrag til »kongerigets« reformation »jubilæer« i 1986 og 1987.

Martin Schwarz Lausten

Poul Andersen: Graasten – et slot og et sogn.

Historisk Forening for Graasten By og Egn, 1986. 279 s., indb., ill.

Historisk Forening for Graasten By og Egn er en af de mange historiske foreninger, der er opstået inden for de sidste 15–20 år. Den har markeret sig stærkt i det lokale oplysnings- og formidlingsarbejde, den stod bag oprettelsen af det lokalhistoriske arkiv, og den udgiver et udmærket årsskrift. I 1979 sørgede den for genudgivelsen af A. D. Jørgensens afhandling »Graastens ældre Historie«, der blev trykt i Sønderjyske Aarbøger i 1889. Nu har foreningen udgivet en statelig bog »Graasten – et slot og et sogn«, forfattet af Poul Andersen. Ikke noget ringe resultat af en forening med forholdsvis få år på bagen.

Gråsten har, hvad litteratur angår, delt skæbne med andre småbyer, der har været domineret af et slot eller en herregård: forfattere har koncentreret sig om slot eller adelsslægt, og sognet eller byen er blevet overset. I Gråsten har det været Ahlefeldterne og slottet, der har præget tidligere skildringer, både de ældre (som der er flest af), og Tine Svenssons mindre vellykkede bog fra 1958. Forfatteren har derfor ret, når han i forordet skriver, at der »var behov for en ny, bredere fremstilling«. Den foreligger nu i et smukt tryk, en bred to-spaltet tekst med gode muligheder for varierende format på illustrationer og en god indbinding.

Naturligvis må slottet og dets ejere spille en vigtig rolle i byens historie, men i Poul Andersens bog er balancen mellem slottet, egnens bondeland og byen langt bedre end i tidligere skildringer, og byens indre liv får lov at optræde som en selvstændig faktor.

Af indholdets ca. 260 sider er første halvdel bygget tematisk op. Ahlefeldterne og hertugslægten fra Augustenborg får ca. 65 sider, kirkerne og præste- og skolehistorien knap 40, og sognets herregårde omkring et dusin sider. Den tematiske opdeling gør det muligt at føre slottets historie frem til den danske stats overtagelse i 1921 i et samlet kapitel, og f.eks. samlet at gøre rede for herregårdsjorden frem til de store udstykninger i begyndelsen af 1930'erne.

Bogens anden halvdel er bygget op kronologisk, begyndende i 1848 med hovedafsnit som Mellem krigene 1850–1964, 1864–1914, Efter genforeningen osv. Det er vanskeligt at bebrejde en historiker, at han bygger sin fremstilling op kronologisk, eftersom historien netop er karakteristisk ved, at tingene følger efter hinanden i en bestemt orden. Alligevel er der ulemper ved denne opdeling, fordi mange kulturelle

træk overlevede Genforeningen (som anmelderen i modsætning til forfatteren skriver med stort), og der er således ikke kun brud, men også kontinuitet f.eks. i foreningstraditioner o.l. Den helhed, der er over første halvdelens afsnit, sammenhængen mellem fortid og nutid, savnes i nogen grad i bogens anden halvdel. Et enkelt eksempel kan illustrere problemet: Meget forståeligt indtager det Ahlmanske Handeldshus en fremtrædende plads i skildringen af Gråstens erhvervsudvikling. O. F. Ahlmann kommer til byen 1809, og det berettes der om s. 57. Udviklingen af hans forretning følger s. 66, først s. 140 fortsætter beretningen om hans virke (og vanskeligheder) og sønnen Hans Ahlmanns overtagelse af virksomheden, og endelig får man s. 169 afslutningen på forretningseventyret med fallitten i 1882.

Om det ældste Gråsten vides ikke meget, og en virkelig undersøgelse af området, hvor nu Ahlmannsparken ligger, blev ikke gennemført i tide. Også det næste Gråsten, bygget af Gregers (død 1620), fortaber sig i usikkerhed, med forfatterens ord er vi »på lige så gyngende grund, som den slottet blev rejst på«. Vi ved heller ikke, i hvor høj grad gravstenene i Klipleve kirke f.eks. af Frants og Gregers (begge døde 1559) udtrykker portrætlighed. Trods denne usikkerhed tegnes der alligevel et godt billede af de stridbare Ahlefeldter, der ved handel, ægteskab og køb forøgede deres godser, og derved kom til at præge egnenes landbostruktur i århundreder frem. Både i fremstillingen og ved brug af citater markeres den kyniske udnyttelse af bønderne, som var baggrunden for de store godsdannelser i datiden. Gråstens storhedstid fra den senere storkansler Frederik Ahlefeldts tid i begyndelsen af 1660'erne til fallitten i 1725 får sin rimelige beskrivelse, og nu kendes endelig et billede af pragtslottet, nemlig fra Erik Pontoppidans *Theatrum Daniae* 1730. Med nogle udmærkede ejerlister og enkle stamtafler bliver de mange indviklede slægtforhold formidlet, og på samme måde er der en fortrinlig oversigt over slottets bygningshistorie (s. 34-35).

Både præste- og skolehistorien rummer gode oplysninger, og i stedet for en opremsning af alle navne er der valgt nogle centrale skikkelser ud, som der fortælles om. Den dominerende indflydelse, der altid udgik fra slottets ejer, kom til at præge både skole og kirke, og der gives eksempler på, hvordan det kunne være svært eller umuligt for en præst at være loyal både mod hertugen og mod sin menighed.

Afsnittene om byens erhvervsmæssige udvikling gives i en række korte afsnit, understøttet af et godt billedmateriale. Byens præg af

hyggeby med fjordsejlads og kurhotel afløses gradvist af en mere målrettet erhvervspolitik med udnyttelse af jernbane og senere anlæg af havn. En særlig interesse vier forfatteren byens foreningsliv, et forsømt emne i mange by- og sognehistorier. Der fortælles om mange, alligevel skriver forfatteren (s. 246) at måske burde spejdertroppen være medtaget. Det burde den, med samt dens navnkundige leder Otto Rasmussen, kaldet OR af store og små i byen. I det hele taget er ungdomsarbejdet inden for foreningslivet lidt forsømt. Skyldes det mon, at det er de ældste foreningsarkivalier, der er endt på det lokale arkiv? De stærke nationale og religiøse bevægelser prægede ikke Gråsten, der er dog et missionshus og et samfund bag som kunne være nævnt, og brydningerne mellem Flensborgfolk og Åbenråfolk efter 1. verdenskrig var ikke uden indflydelse på oprettelsen af Gråsten Andelsslagteri, men den dimension har forfatteren ikke medtaget.

Intet er lettere for en anmelder end at remse en masse ting op, som ikke er med i bogen. Det er ikke hensigten, for det er en udmærket bog, Poul Andersen har skrevet. Der er samlet stof sammen, som fortæller om byens frigørelse af et feudalt afhængighedsforhold og udvikling til et selvstændigt bysamfund, der er gode overblik og mange enkeltheder om byens institutioner og byudvikling.

Undervejs kritiserer forfatteren – ikke mindst i billedteksterne – bystyret for mangel på pietet over for gamle bygninger og bypartier. Den kritik er bystyret vel undt, nedbrydningen af hertugens hospital i Skolegade og ødelæggelsen af den gamle fattiggård – æ armhus – er blot to eksempler på synder, der ikke tilgives uden videre. Godt, at det bliver skrevet i en byhistorie.

Som altid slipper der småfejl med i en bog af denne størrelse, om ikke andre steder så i registeret. Sådan også her – en enkelt kan måske vildlede. S. 258 skriver forfatteren i omtalen af frihedsmonumentet at den ene hånd er *ustrakt*. Det skal være *udstrakt* – nemlig imod syd. Det er der en mening med, fordi den anden hånd er knyttet.

Det er en smuk bog Gråsten har fået, og den tjener sin forfatter til ære.

Verner Bruhn

Zum 150. Jahrestag der schleswigschen Ständeversammlung, 11. apr. 1836–11. apr. 1986.

Udgiver: Der Präsident des Schleswig-Holsteinischen Landtages. Redaktion: Klaus Volquartz. Forlag: Husum Druck- und Verlagsges., 1986, indb., 152 s., ill.

Den slesvigske stænderforsamling, som Frederik 6. indkaldte i 1835–36, må ses som en milepæl i udviklingen fra landdag til det moderne parlament; måske også som en transformator imellem absolutisme og demokrati, – for man kan jo ikke bebrejde denne forsamling, at der senere kom slemme tilbageslag i forfatningens historie. Og endelig, og det er da væsentligt, kan man tilmed se stænderforsamlingen som det samlende midtpunkt for de to store nationaliteter, der mødtes og lever i det gamle hertugdømme.

For at fejre 150-året for stænderforsamlingens oprettelse har Den slesvig-holstenske Landdag financieret denne bog, og man må konstatere, at Landdagen har fået gedigen valuta for pengene.

Den virker professionel eksklusiv: meget mindre som et ordinært mindeskrift, men meget mere som en vidende og veloplagt levende organisme.

Det centrale indhold er bidrag fra syv forskere, hvoraf de fem dels skriver om stænderforsamlingens medlemmer og aktiviteter omkring tidspunktet for dens etablering og dels beskæftiger sig med borgerens politiske rolle i større perspektiv. Sværvægterne og 'det, der bærer bogen' er i den forbindelse de tre professorers artikler, Erich Hoffmanns om »Fürstlicher Absolutismus oder Mitbestimmung der Staatsbürger«, Lorenz Rerups om »Gleichsam als vermittelndes Prinzip«, der er bogens danske bidrag, og endelig Ulrich Langes om »Der Sitzplan der schleswigschen Ständeversammlung von 1836«. Men det er glædeligt, at der i bogen foruden 'bjerget' og borgerskabets første embedsmænd også medvirker meget unge og mindre etablerede forfattere. Her må fremhæves de inkluderede biografier over fem deputerede fra prins til bonde: hertug Christian August, prins Friedrich-Emil, Peter Hiort Lorenzen, Magnus Grev Moltke og Friedrich August Wethje, som Wolf-Peter Piotrowski har leveret i samarbejde med Ulrich Lange.

De to sidste af de syv skribenter formidler henholdsvis et billede af Slesvig i 1836 og fortæller om livet i Slesvig i 1986; det vidner om en god disposition; det gør resultatet mindre snævert og således mere anvendeligt.

Værket er udstyret med en righoldig både dansk og tysk orienteret bibliografi, en årstalsliste, et godt noteapparat, kort og register. Det er krydret med mange og meget fine illustrationer. Det er endelig pakket ind i 'embedsord' af Rudolf Titzck, præsident for Den slesvig-holstenske Landdag, og Slesvigs borgmester.

Og derfor præsenterer det sig, som anført indledningsvis, på en professionel eksklusiv måde, der smukt afstemt tilgodeser alle de forskellige ambitioner, der har været forbundet med denne udgivelse.

Christian Skov

Theodor Steltzer: Reden, Ansprachen, Gedanken 1945–1947

Grundlegende Ausführungen des letzten Oberpräsidenten und ersten Ministerpräsidenten Schleswig-Holsteins. Redaktion og kommentar ved Kurt Jürgensen. Karl Wachholtz Verlag 1986. 255s., ill. Udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte som bind 88 af skriftrækken Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.

Der er al mulig grund til at glæde sig, hver gang der fra officiel slesvig-holstensk side bliver gjort noget for det stærkt forsømte samtidshistoriske felt. Både perioden 1933–1945 og tiden, der fulgte, er stadig sparsomt belyst, selv om det spores, at yngre historikergenerationer trænger frem.

Professor Kurt Jürgensen har i denne dokumentsamling præsenteret udvalgte taler og andre skriftstykker fra den umiddelbare efterkrigstid. Det er den første slesvig-holstenske ministerpræsident Theodor Steltzer, der kommer til orde for perioden 1945–1947, den første britiske besættelsestid. Det officløse understreges ved, at ministerpræsident Uwe Barschel leverer et kort, venligt og meget officielt forord. Men det er godt, at delstaten Slesvig-Holstens nuværende ministerpræsident vil være ved sin frisindede forgænger. Det officielle Slesvig-Holstens akcept af en nuanceret fortid kan kun værdsættes.

Theodor Steltzer var officer og akademiker med kristen baggrund. Han blev 1920–1933 landråd i Rendsborg, afsat af nazisterne og var 1942–1944 tilknyttet den antinazistiske opposition i den såkaldte Kreisauer Kreis, hvad der efter arrestationen i 1944 nær havde kostet ham

livet. Efter de allierede troppers befrielse af Tyskland blev han hurtigt håndplukket til at være politisk topfigur i Slesvig-Holsten. Han blev således den første hårdtprøvede slesvig-holstenske ministerpræsident. Bogen præsenterer hans principielle synspunkter på forskellige aktuelle spørgsmål i den bevægede første periode efter den tyske katastrofe. Steltzer har selv i sine erindringer beskrevet denne tid med sult, nød, flygtninge og Sydslesvig-problem. Professor Kurt Jürgensen har forsynet teksterne med kommentarer, noter og henvisninger. Ikke mindst henviser han flittigt til egne større og mindre værker og artikler. Derimod er der ikke plads til henvisninger til f.eks. politologen Heinz Josef Varain, der er upopulær i CDU-kredse, eller til den hæderkronede nu afdøde professor Alex. Scharff. Det er godt, at Theodor Steltzer bliver mindet. Det kan måske undre, at der ikke kan blive råd og energi til egentlige biografiske skildringer af ham og en profil som ministerpræsident Fr. W. Lübke. Den her foreliggende dokumentation er en meget tam præsentation i forhold til den daværende virkelighed. Dimension og proportioner i den tyske katastrofe, også et totalt moralsk sammenbrud, anes næppe. Derved lever præsentationen heller ikke op til Theodor Steltzer, der udmærket var klar over katastrofernes omfang.

Fortyndingsmetoden spores ligeledes i de korte bemærkninger til flygtningeinvasjonen, afnazificeringen og Sydslesvig-problemet. I kommentaren til Steltzers holdning til den danske bevægelse kunne erindringsværket passende have været citeret. Her hedder det rent ud, at den stærke mand i CDU efter Steltzer, den højreorienterede politiker Carl Schröter, bevidst udnyttede de nationalpolitiske problemer syd for grænsen indenrigspolitisk. Den aggressive tyske nationalisme var et godt indenrigspolitisk bindemiddel i borgerlige kredse i de trange tider fra Schröter til Lübke. Kurt Jürgensen citerer grundigt sit eget værk om den slesvig-holstenske landskirke 1945–1947, »Stunde der Kirche« fra 1976. Det ville have været rimeligt at henvise til Troels Finks skarpe kritik af synspunkter fremført i dette værk (jvf. Carsten Nicolaisen (red.) »Nordische und deutsche Kirchen im 20. Jahrhundert«. Göttingen 1982, s. 113–118).

Professor Kurt Jürgensen er en flittig og velmenende historiker, men med al respekt for disse første ansatser til en skildring skal der mere præsentation og analyse til, hvis der skal ydes personligheden Theodor Steltzer retfærdighed.

Anders Ture Lindstrøm

Nedenstående anmeldelse af Steensens borg ved Frants Thygesen er væsentlig længere end anmeldelser normalt. Redaktionen har fulgt anmeldelsens tilblivelse og har skønnet, at den på god måde giver læseren et indblik i frisernes særlige historie, samtidig med at den rummer en række af anmelderens personlige iagttagelser. Der er derfor dispenseret fra det normale omfang for anmeldelser.

Thomas Steensen: Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert (1879–1945).

Udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte som bind 89 og 90 i serien Quellen und Forschungen. Wachholtz forlag, Neumünster 1986. 526 s. + 2. bind (Dokumente) 198 s.

Det er imponerende, hvad der i dette århundrede er udført af grundig hjemstavns- og sprogforskning om det lille nordfrisisk folk på højst 60.000 personer, når man medregner alle af egentlig frisisk afstamning i Nordfriesland, hvoraf dog nu kun ca. 9000 bruger frisisk som daglig-sprog.

Her foreligger et større værk af en yngre frisisk historiker Thomas Steensen i Husum om »den frisiske bevægelse« fra 1879, da den første lokale nordfrisisk forening oprettedes i Dedsbøl, til Nazi-Tysklands nederlag i 1945, som også for nordfriserne skabte en helt ny situation. Selve teksten er på 418 sider med en masse oplysninger om store og små ting og talrige henvisninger til trykte kilder og et stort og meget værdifuldt utrykt stof fra arkiver m.m. Den viser ikke blot forfatterens levende interesse for emnet og hans store og dygtige forskerarbejde, men også hans evne til at uddrage hovedlinierne af det omfattende stof. Et tillæg på ca. 100 sider indeholder 1) personoplysninger om alle medlemmer af styrelsen for »Nordfriesischer Verein für Heimatkunde und Heimatliebe« fra oprettelsen 1902 til 1945, 2) 20 sider billeder og 3) oversigt over anvendte kilder og litteratur foruden person- og stedregistre. Værkets andet bind gengiver 90 dokumenter fra 1845 til 1937, herunder nogle hidtil utrykte breve og rapporter.

Bogen skildrer bl.a. omhyggeligt den dybtgående splittelse efter 1918 mellem de frisere, som ønskede at høre til Danmark, og det flertal, som stod på tysk side i grænsekampen. Steensen understreger imidlertid, at bogen ikke er skrevet for at genoplive tidligere modsætninger, men tværtimod for på sagligt grundlag at fremme den gensidige forståelse mellem de forskellige nordfrisisk retninger. Den udmærker sig også ved en virkeligt objektiv skildring med anerkendelse af ærligt frisisk

virke fra begge de to fløje – i modsætning til en del tidligere skrifter om grænselandet, overvejende tyske, der skæmmedes af fordrejning eller især fortielse af kendsgerninger, som ikke passede ind i det tyske billede af Slesvig. Som eksempel herpå citerer Steensen den tyske grænselandshistoriker professor Karl Alnor, Kiel, som i 1923 i et fortroligt skrift forlangte, at tyske historikere ikke offentliggjorde videnskabelige resultater (»Erkenntnisse«), som kunne skade tysk-nationale interesser!

Den store Nordfriesischer Vereins mangeårige, omfattende virke fylder naturligt nok godt i bogen, som dog også fortæller udførligt om de prodanske friseres arbejde. Steensen kan godt kritisere den nordvendte friserfører Johannes Oldsen (1894–1958), bl.a. for hans skarpe sprog, men understreger samtidig, at Oldsen og hans meningsfæller ikke var »dansker-lakajer«, som tyskfriserne kaldte dem, og tværtimod konsekvent satte det frisiske øverst, over valget mellem Danmark og Tyskland, – modsat tyskfriserne. I bogen påtales skarpt de metoder, tyske myndigheder også under den officielt demokratiske Weimar-republik brugte imod de prodanske frisere; de sammenlignes med den præjsiske politik over for de danske sønderjyder i Köller-tiden.

I det følgende går jeg ind på nogle punkter i bogen, som har særlig interesse for danske læsere.

En hovedtese for Steensen er, at bevægelsen til støtte for nordfrisisk sprog og kultur i lange tidsrum blev afsporet af den dansk-tyske strid om Sønderjylland/Slesvig. Også friserne stod i første række over for valget mellem de to stater Tyskland og Danmark. Det splittede dem og trængte længe for de fleste af dem det særligt frisiske i baggrunden. Dette er ubestrideligt, og Steensen påviser, hvordan det foregik allerede kort efter, at den romantiske bevægelse i Europa med krav om folkefrihed m.m. omsider begyndte at røre sig i Nordfrisland, hvor næsten al højere kultur siden middelalderen havde været plattysk og senere højtysk. Efter 1840 tog nogle få vågne nordfriser til orde for at værne Frislands folkelige særpræg og det misrøgtede frisiske almuemål, der da endnu taltes af over 30.000 personer. Den frisiske præst Chr. Feddersen, der var præget af både Herder og Grundtvig, håbede, at hans folk i sit lille »fædreland« Nordfrisland kunne leve i venskab med både danske og tyske. Men da den liberale slesvig-holstenismes energiske ledere i Kiel blev klar over faren for en sær-frisisk bevægelse, fik de i 1844–46 ved såkaldte »nordfriserfester« i Bredsted draget friserne ind i den slesvig-holstensk-tyske front mod danskerne. Steensen konstate-

rer, at dermed strandede det første tilløb til en nordfrisisk sprog- og nationalbevægelse.

Efter Prøjsens erobring af Slesvig i 1864 var der fra 1879 nogle kortvarige forsøg med lokale frisiske foreninger. 1902 oprettedes i Husum den førnævnte Nordfrisiske Forening for hele det nordfrisiske område, ifølge Steensen for en stor del præget af ikke-friserne. Det var en hjemstavnsforening for forskning i den nordfrisiske »folkestammes« historie og egnsforhold og for indsamling af minder om frisisk folkeliv, før al gammel frisisk skik og brug gik tabt. Bogen kalder dette en »museumsinteresse« hos folk, der gik ud fra, at nordfrisisk sprog og kultur snart ville uddø. Den voksende interesse for det nordfrisiske sprog prægedes også længe mest af ønsket om til glæde for sprogvidenskaben at samle så meget sprogstof som muligt, før det var for sent. Det var nok den almindelige opfattelse, at frisisk var et selvstændigt germansk sprog på lige fod med tysk, dansk og engelsk, og officielle prøjsiske sprogkort viste det frisiske sprogområde for sig. Men i Nordfrisisk Forening var der ikke stor interesse for at styrke brugen af frisisk talesprog, navnlig ikke blandt de mange tyske præster i foreningen; kirkens arbejde lettedes jo, når folk gik over til at tale tysk – ganske som i de dansktalende dele af Sønderjylland.

Opfordringer fra det nederlandske Vestfrisland, hvor 1/3 million mennesker stadig taler frisisk, til folkefællerne i Nordfrisland om en kraftig indsats for at bevare det truede frisiske talesprog modtoges køligt af ledelsen i Nordfrisisk Forening; men interessen var større hos en del indfødte nordfriserne. Med støtte fra Kiels universitet begyndtes det svære og langvarige arbejde på en fælles ordbog over det nordfrisiske sprog, der er delt i 7 dialektområder, herunder Helgoland. Særlig aktiv var bonden Nann Mungard (1845–1935) i Kejtum på øen Sild, der selv talte frisisk, dansk, tysk og 6 andre sprog og var med til at gennemføre store friserfester for øfriserne. Der blev skrevet frisiske digte og teaterstykker, og 1912 tryktes en ordbog for Før og Amrum, skrevet af en læge, der var født på Før. Men også de aktive folk i dette arbejde følte sig stadig både som gode friserne og trofaste tyskere.

Der var dog også i Frisland uvilje mod det fremmede, centralistiske prøjsiske styre fra kejserens fjerne Berlin, og da den prøjsisk-tyske nationalisme efter at have ført til den første verdenskrig led nederlag i 1918, stod man i Slesvig pludselig i en helt ny situation. Nu skulle Danmarks grænse flyttes mod syd, men hvor langt? Bogen fortæller udførligt om den bevægede tid indtil grænsedragningen i 1920, herunder om tyskernes energiske indsats for at holde friserne på den tyske

kurs. Man samlede henvend 10.000 deltagere til et folkemøde i Nibøl 10/8 1919 under betegnelsen »friserdag«, men mest præget af ikke-frisiske talere og overophedet tysk nationalisme mod »arvefjenden Danmark«. Ved den indledende gudstjeneste kaldte præsten det en stor synd imod Gud at virke for tilslutning til Danmark og sluttede – som Steensen skriver – med ligefrem at konfirmere hele den store menighed ved et fælles løfte til Gud om at holde fast ved Tyskland. Denne vellykkede iscenesættelse bidrog til at sikre tysk flertal i 2. afstemningszone 14/3 1920, efter at 1. zone den 10. februar havde stemt dansk.

Bogen bruger mere plads på de frisere, der gik ind for at stemme hjemstavnen væk fra Prøjsen og tilbage til Danmark, vel nok fordi det var første gang, en gruppe betydende nordfrisere brød med den hidtil fulgte linie, hvor nordfrisere nok var frisere, men altid, når det gjaldt, lod det frisiske vige for tysk-nationale hensyn. Særlig interesse viser Steensen for den begavede, men mærkelige Cornelius Petersen (1882–1935), der var født i Ejdersted, lærte noget frisisk og blev storbonde ved Tønder. Her blev han kommuneforstander, men gik klart imod den hårdhændede fortyskningspolitik. Efter 1918 sagde han sig løs fra Prøjsen, som havde undertrykt Slesvigs egenart. Han var ikke dansk, men friser og udpræget slesviger og følte sig forbundet med Norden, hvor han mente, frisere ville få friere kår. Derfor gik han ind for en grænse ved Ejder-Sli-linien, så Nordfrisland kom samlet til Danmark. Selv tyske modstandere måtte indrømme, at han stort set fremstillede Slesvigs historie korrekt og ærligt udtrykte det, han ville. Men han var grov i sine virkemidler og stødte mange, både tyske og danske. Steensen har ret i, at han i sin agitation slog for stærkt på økonomiske strenge. Det gjorde nogle tyske agitatorer dog også, der med henvisning til »det fattige Jylland« påstod, at Slesvig ville blive til en fattiggård ved tilslutning til Danmark og adskillelse fra det store tyske marked. Netop blandt slesvigske bønder var mange bange for at bytte Prøjsens stærkt beskyttede landbrugsvilkår med dansk landbrugs virke under frihandel og fri konkurrence. For småfolk var det mere nærliggende at stemme dansk af økonomiske grunde, især med henblik på den sociale forsyning.

Den stærke stemning for Danmark specielt i Ejdersted i 1919 bundede efter Steensens mening især i økonomiske overvejelser, også hos bønderne med deres nære forbindelser til Nordslesvigs bønder, hvis kvæg plejede at komme til græsning hos dem, foruden i anti-prøjsisk indstilling og ønsket om et udelt Slesvig. Her må man nu for det første huske, at den prodanske stemning helt dernede efter 1918 ikke er en

isoleret episode. Ejdersted havde allerede tidligere vist mere dansk sindelag end f.eks. Husum-området, bl.a. ved valgene i 1867, og det samme var tilfældet efter 1945. Desuden havde der netop i det rige Ejdersted bosat sig en del karle fra magrere egne i Sønder- og Nørrejylland; den lille halvø havde som andre nordfrisiske kystegne mange gamle bånd op til Vestjylland. Dertil kommer så noget, som tildels også mærkedes hos andre sydslesvigere, en sans for ret og retfærdighed. Man vidste, at Slesvig fra gammel tid hørte under Danmark, til Prøjsen tog det med magt i 1864. Da Tyskland nu var slået, var det historisk rigtigt, at landet kom tilbage til Danmark, når befolkningen ønskede det. Efter oplevelserne med Prøjsen følte mange almindelige slesvigere, også i Frisland, at de hørte mere hjemme i Norden end i »det store tyske fædreland« som allerede fremhævet i 1844 af den frisiske frihedshelt Harro Harring. Disse tanker slog for alvor igennem i 1945.

Til Steensens oplysninger om den ejderstedske storbonde Nicolai Chr. Reeders vaklende holdning i 1919 kan føjes noget, som for nogle år siden berettedes af gårdejer Wilhelm Hönck (1903–85) i Harblek, der i en del år efter 1945 var amtsformand for Sydslesvigsk Forening for Ejdersted. Hans fader, den store bonde August Hönck, gik i 1919 i samarbejde med N. C. Reeder ind for en grænse ved Ejderen; men den planlagte 3. afstemningszone blev slettet efter ønske fra den danske regering. Kort efter blev Reeder indbudt til en forhandling hos regeringspræsidenten i Slesvig, hvor man lagde pres på ham for at få ham til at opgive dansker-kursen, som nu så håbløs ud i Ejdersted, mod løfte om at blive landråd. Efter nogen overvejelse sagde han ja, blev landråd og førte siden en hård kurs mod de dansksindede. A. Hönck kaldte det forræderi mod Ejdersteds frihedskamp og tilgav aldrig Reeder. Men efter 1945 stemte et flertal af Ejdersteds hjemmehørende befolkning dansk, og også Reeders søn Waldemar Reeder (1893–1950) og hans kone sluttede sig fuldt ud til den prodanske bevægelse. Som dygtig landmand og fremragende folketaler blev Waldemar Reeder en af bevægelsens førere og valgtes til landdagsmand for det danske parti, men døde desværre ganske kort efter.

Steensen fortæller også om den skæbne, der overgik den førnævnte førende friser på Sild Nann Mungard. Han havde aldrig brudt sig om den voldsomme tyske nationalisme og heller ikke som mange velhavende frisere set ned på »jyderne«. Bogen nævner, at en af hans forfædre kom fra Møgeltønder; jeg kan tilføje, at selve navnet kommer fra et jysk stednavn Munkgaard. Han gik straks efter 1. verdenskrig ind for tilslutning til Danmark og blev siden hånet og truet som

forrhæder, spion og dansk agent. I januar 1921 hærgedes familiens gård af en påsat brand; gerningsmændene blev ikke afsløret. Derefter flyttede Mungard over grænsen til Møgeltønder og besøgte aldrig mere sin fødeø. – En søn Jens Mungard (1885–1940) var også prodansk, men blev på Sild og blev den betydeligste digter på nordfrisisk. Han var åben modstander af nazismen, og kom 1938 i koncentrationslejr, hvor han døde.

Steensen er meget kritisk over for den overophedede tyske nationalisme, der prægede både afstemningstiden og årene efter 1920, hvor enhver prodansk ytring kunne medføre fanatisk forfølgelse i pressen og på anden måde. Denne holdning fandt man også hos mange præster og højere myndigheder, endda den socialdemokratiske overpræsident. Han og andre advarede gang på gang i fortrolige skrivelser Berlin mod »den danske fare« i Sydslesvig; tyskerne så langt tydeligere end folk nordpå de store muligheder for dansk fremgang syd for den nye grænse. Da den store danske fremgang så kom efter 1945, fik ledende grænsetyskere travlt med at fortælle den britiske militærregering, at det hele var »uægte« og kun en følge af Tysklands nederlag og ruin. Det kan jeg ikke få til at stemme med de mange advarsler mellem 1920 og 1945.

De håndfaste tyske metoder under afstemningskampen i 1920 pressede en del svage sjæle til at stemme tysk. Steensen mener dog, at hovedårsagen til det store tyske flertal i Frisland var den massive tyske kulturpåvirkning ovenfra gennem flere hundrede år. Friserne var blevet vænnet til tysk som kultursprog, mens der endnu knap nok eksisterede et nordfrisisk skriftsprog. De fleste frisere turde i 1920 ikke gå ind for noget, der ville svække det tyske sprogs stilling i kirke og skole. Større danske stemmetal forekom næsten kun på øerne, især på Før. Der havde det vestligste sogn i 1867 stemt 96% dansk, og i 1920 var der endnu dansk flertal i 3 små kommuner. Steensen har iøvrigt skildret Før i afstemningstiden udførligt i en spændende artikel i festskrift til dr. Frederik Paulsen 1984.

For tidsrummet efter 1920 skildres Nordfrisisk Forenings fortsatte virke, nu i samarbejde med det nye Schleswig-Holsteiner-Bund og med – beskeden – statsstøtte til visse opgaver, bl.a. den velredigerede nordfrisiske årbog. Førende i arbejdet for frisisk sprog blev Studienrat L. C. Peters, Husum, født på Før, og lærer Albrecht Johannsen fra Dedsbøl. Tyskerne, som gerne brugte friserne i kampen mod danskheden, ønskede dog ikke at styrke frisisk sprog. Det afslører Steensen s. 167 ved omtale af myndighedernes afslag 1923 på en ansøgning fra

Peters om orlov for at pleje det frisiske sprog på Før; interne papirer viser, at myndighederne tværtimod ønskede at fortrænge dette sprog ved hjælp af plattysk for at fortyske Før.

Som modstykke til den tysk-frisiske forening oprettedes i 1923 Frisisk-Slesvigske Forening af en gruppe frisere, som nok ønskede nær kulturel forbindelse med Norden og samarbejdede med det danske mindretals hovedorganisation, Den Slesvigske Forening, især ved valgene, men konsekvent fastholdt, at de hverken var tyske eller danske, men frisere. Bogen omtaler udførligt disse nordvendte friseres fører, bondesønnen Johannes Oldsen fra Lindholm, som stridbar, en begavet taler og politisk taktiker og modig nok til at gå alene mod strømmen. Som mange begavede frisere blev han som helt ung præget af tysk kultur, gik efter realeksamen i Husum frivilligt med i 1. verdenskrig og blev reserveofficer. Et ophold i det besatte Belgien gav ham afsmag for tysk erobringspolitik. Efter krigen kom han med i arbejdet for tilslutning til Danmark. Den gamle ejdersteder Wilhelm Ludwig Andresen fortalte mig engang, at det skete under en natlig drøftelse i 1919 mellem Oldsen, Cornelius Petersen og en tredje friser. Som Steensen skriver, kom Oldsen dog først efter folkeafstemningen i 1920 i spidsen for det prodanske arbejde i Frisland, nemlig da han i august 1920 blev redaktør for det af Cornelius Petersen startede blad »Der Schleswiger«. Oldsen var hovedmanden bag oprettelsen af den ny forening og var dens formand fra 1923 til sin død 1958.

Bogen omtaler også Oldsens nærmeste medarbejdere, herunder den før nævnte W. L. Andresen fra Kating. Han forlod det tyske socialdemokrati i 1914, da partiet stemte for kejserens krigsbevillinger. Efter Tysklands nederlag i 1918 læste han Slesvigs historie og gik så med i arbejdet for genforening med Danmark. Trods skuffelsen 1920 virkede han resten af sit liv for den frisiske og slesvigske sag og var en tro ven af Danmark, også efter det officielle Danmarks kølige afvisning af sydslesvigerne efter 1945. – En anden interessant, men tragisk person var Martin Lorenzen fra Bargum, der først efter afstemningen 1920 kom med i det danske arbejde i Sydslesvig som medarbejder ved den dansksindede presse og ved frisisk sprogundervisning. Han var voldsomt antiprøjsisk og skrev i et digt om prøjserne »med lav pande og rundt slavisk hoved, hvis mørke, falske øjne viser deres race«. Som antydet af Steensen var det næppe helt tilfældigt, at netop denne mand i februar 1941 under alvorlig pengenød gik over i den tysk-nazistiske lejr for at få fast arbejde.

De grænsetyske ledere var meget ængstelige for de tysksprogede

dansksindede aviser i Sydslesvig, som i 1923 havde stærkt fremgang. Da Tyskland i september 1923 sattes i militær undtagelsestilstand efter uro i den fransk-besatte Ruhr-område, så regeringspræsidenten i Slesvig en chance, da undtagelsestilstanden øgede mulighederne for at forbyde aviser. Han fik den kommanderende general til den 23/11 1923 med et helt uholdbart påskud at forbyde de 3 tyskskrevne prodanske aviser i Sydslesvig indtil videre. Dette grove overgreb, som også kritiseres af Steensen, fremkaldte en række protester fra Danmark; men forbuddet ophævedes først sidst i januar 1924, efter at mange holdere var faldet fra ved kvartalsskiftet efter forskrækkelsen ved forbuddet. Kort efter foretoges nogle temmelig urimelige politiaktioner mod dansksindede pressefolk, bl.a. Oldsen, som også oplevede at få nogle ruder knust af unge tyskere. Der Schleswiger ramtes hårdt; bladet havde før forbuddet over 2000 holdere, men et år senere kun 344. Det skyldtes dog delvis, at den tyske markkatastrofe afsluttedes netop i november 1923 ved indførelsen af en stabil Reichsmark.

Nu følger bogens vigtigste afsnit om det skarpe, principielle modsætningsforhold mellem de to friserforeninger, som udviklede sig efter oprettelsen i 1924 af »Forbundet af nationale Mindretal i Tyskland«, stiftet bl.a. af det polske mindretal, de danske slesvigere og Frisisk-Slesvigst Forening som repræsentant for »det frisiske mindretal i Tyskland«. Deltagelsen her var en logisk følge af det standpunkt, Oldsen og hans meningsfæller havde hævdet konsekvent lige fra starten, nemlig at nordfriserne ikke blot har et eget sporg, sideordnet med tysk, dansk osv., men også må anses for et særeget folk, ikke blot en stamme. Allerede det fremkaldte skarpe protester og angreb fra tysk og tysk-frisisk side. Striden blev endnu hårdere efter den første Europæiske Nationalitets-Kongres i Geneve i 1925, hvor de polske og danske mindretal i Tyskland protesterede, fordi »friserne i Tyskland« ikke var indbudt. Nu rejstes på internationalt plan selve spørgsmålet om, hvad der overhovedet kan anerkendes som et nationalt mindretal.

Den store nordfrisiske forenings ledelse havde hidtil fastholdt den linie, at de som frisere var gode tyskere, men iøvrigt ønsket at holde foreningen uden for politik. I 1925-26 blev foreningens tyske linie skærpet, idet den nu sagde direkte nej til at betegne nordfriserne som et folk. Steensen dokumenterer, at denne udvikling skridt for skridt styredes af tyske grænsepolitikere, der ganske som i 1840'erne fik frisere spændt for den tysk-nationale vogn. Initiativet kom fra de tyske nordslesvigeres mand i det danske folketing, pastor J. Schmidt, Vodder, som i oktober 1925 talte om sagen med lederen af »Grenzmit-

telstalle Nord« i Flensborg, den danske statsborger Ernst Schröder, som i hele tiden til 1945 var den grå eminence bag alt tysk grænsearbejde i Sønderjylland nord og syd for grænsen. Det førte til en opfordring til formanden for Nordfrisisk Forening om at protestere mod tanken om nordfriserne som nationalt mindretal – men absolut uden at nævne de to igangsættere; folk skulle tro, det var en spontan frisisk demonstration. Nordfrisisk Forenings bestyrelse vedtog så i november 1925 en offentlig erklæring om, at der ikke fandtes noget nationalt frisisk mindretal i modsætning til tyskheden, og at friserne følte sig som en uløselig del af det tyske folk.

Men i juni 1926 ansøgte Johannes Oldsen den Europæiske Nationalitets-Kongres om anerkendelse af det i Frisisk-Slesvigsk Forening organiserede frisiske mindretal og hævdede at have støtte fra »langt den største del af dem af vore landsmænd, der stadig føler sig som friser«, en sætning, Steensen med rette påtaler. Ligeegyldigt hvilken mening, Oldsen selv ville lægge i sin formulering, måtte han vide, at hans udtalelse var vildledende for modtagerne. – Kongres-ledelsen måtte nu gøre noget og nedsatte en kommission, ledet af kongressens faste præsident J. Wilfan fra det slovenske mindretal i Italien. Han ville gerne anerkende nordfriserne som mindretal, hvis en større del af dem ønskede det. Men det mødte stærk modstand fra de mange tyske mindretal, som talmæssigt beherskede kongressen, især pastor Schmidt, idet de tyske planer om igen at flytte 1920-grænsen mod nord kunne strande, hvis der ved siden af det lille danske mindretal i Sydslesvig kunne optræde et national-frisisk mindretal.

Nu traf Schmidt tilfældigt en mand, som kom til at spille en afgørende rolle i Nordfrisland i denne vigtige periode. Det var den unge præst i Tating i Ejdersted pastor Rudolf Muuss. Han var selv præstesøn, født i Ditmarsken, altså ikke i Frisland og kunne ikke tale frisisk, men havde dog en frisisk bedstemor. Han var vokset op i Flensborg og havde studeret et semester i København. I afstemningstiden var han en stærkt tysk-national chefredaktør for Flensburger Tageblatt, og bagefter ville han som mange andre ledende tyskere på ingen måde anerkende den nye grænse. Efter 10 år i Tating var han fra 1930 præst i Stedesand i Sydtønder amt. Steensen nævner hans betydelige dygtighed og handlekraft samt hans alsidige åndelige interesser, men også hans uro og hang til altid at prøve noget nyt. Han talte af og til for en forsonlig og storsindet holdning over for det danske mindretal; Steensen bemærker, at det passer dårligt til hans egen optræden f.eks. mod de dansksindede i Ejdersted og navnlig imod de »nationale frise-

re«. Jeg kan her nævne et brev af 5/10 1955 fra Muuss, hvor han »mit freundlichem Gruss« på særdeles hensynsløs måde nægtede en dansk familie i Stedesand adgang til sognekirken ved en datters bryllup – altså efter den højtidelige Bonn-erklæring af marts 1955, der skulle skabe fred i grænselandet.

Men interesse for Frisland og friserne havde Muuss i høj grad og var også før 1926 et ivrigt og energisk medlem af Nordfrisisk Forening, selv om han endnu ikke sad i styrelsen. På et møde i august 1926 traf han pastor Schmidt, som fortalte ham om den af nationalistetskongressen nedsatte friser-kommission. De var straks enige om, at Nordfrisisk Forening måtte foretage noget, helst allerede på foreningens årsmøde 12. september 1926 i Bomsted. Efter samtalen lavede Muuss omgående skitse til nogle retningslinier, der kunne vedtages på årsmødet og udsendes til almindelig underskrift blandt alle nordfriserne. I sine bemærkninger til skitsen foreslog Muuss at samle alle med frisisk modersmål eller frisisk afstamning som et »tysk-frisisk mindretal« inden for det tyske rige og derved konstituere friserne som »nationalt mindretal« – altså tæt op ad Oldsens principielle holdning, men med tilknytning til Tyskland i stedet for Norden. Så skulle de »virkelige« (tysksindede) friser repræsentere Nordfrisland på kongressen i Geneve, ikke den lille Frisisk-Slesvigske Forening.

Det passede dog slet ikke i tyskernes program. Pastor Schmidt advarede på det kraftigste mod det farlige udtryk om friserens nationale mindretal, selv om det også efter hans mening kunne diskuteres, om friserne var et særligt folk eller blot en stamme. Muuss bøjede sig straks og skiftede brat kurs. Han skrev et nyt program på 5 punkter, der godkendtes af Nordfrisisk Forenings styrelse – dog efter ganske stærk modstand mod et sådant nationalpolitisk skridt – og vedtoges på årsmødet 12. september som »Bohmstedter Richtlinien«. Punkt 1 og 5 lød: »Vi nordfriserne er tysksindede. ... Vi afviser at betragtes som nationalt mindretal«. Selv om et andet punkt sagde lidt om frisisk i skole og kirke, stod det nu fast, at folkene i Nordfrisisk Forening anså sig selv som en tysk stamme. I den følgende tid indsamledes over 13.000 underskrifter på dette manifest, et flertal af den nordfrisiske befolkning; men Steensen tilføjer, at adskillige underskrev under tryk, da de ellers ville blive hængt ud som »danskere«.

Nationalitetskongressens præsident Wilfan forstod ikke denne holdning, da nordfriserne efter hans mening kunne anerkendes som nationalt mindretal, hvad enten man kaldte dem et folk eller en folkestamme; han bad dog om nærmere oplysninger om Frisisk-Slesvigske For-

enings virksomhed. Sagen kom så for på den næste europæiske nationalitetskongres i Geneve i august 1927, som igen beherskedes af de mange tyske mindretal i Europa. Her vedtoges det at udsætte sagen for at få yderligere oplysninger fra Nordfrisland. Derefter trådte de danske og polske mindretal i Tyskland og de øvrige slaviske grupper ud af den europæiske mindretalsorganisation, som altså spaltedes på det frisiske spørgsmål. Affæren vakte international opsigt.

Efter sin indsats i Bomsted blev Muuss i 1927 valgt til formand for Nordfrisisk Forening. Steensen finder, at Oldsens kritik af Muuss var for skarp; men Oldsen havde dog nogen grund til at påtale, at en »ikke-friser« skulle optræde som friserens talsmand. Muuss var som nævnt overvejende af tysk afstamning og født og opvokset uden for Frisland. For ham var det derfor mere naturligt end for rigtige friserer altid at give tysk-nationale interesser forrang for de frisiske. Steensen fortæller iøvrigt selv om en fælles-frisisk kongres 1927 i det nederlandske Vestfrisland, hvor Muuss fik stort bifald for en dygtig tale på tysk, mens det bagefter undrede nogle, at han ikke kunne føre en samtale på nordfrisisk. – Året efter kom det til uenighed mellem Muuss og L. C. Peters, som derfor gik ud af foreningens styrelse.

I et interessant afsnit om det nordfrisiske Helgolands særlige skæbne gentager Steensen desværre den almindelige tyske sætning, at øen (kun) hørte til Danmark 1714–1807. Helgolænderne selv ved bedre, nemlig at øen fra tidlig middelalder som en del af Frisland lå under danske konger, fra ca. 1200 som en del af det danske hertugdømme Sønderjylland. Helgoland nævnes således i kong Valdemars jordebog 1231 og brugte fra 1241 også hans Jyske Lov, hvilket ses i øens retsbøger. Senere styredes øen i lange perioder af hertugen på Gottorp som den danske konges lensmand, men indimellem direkte af kongen selv 1460–70, 1523–44, 1684–89 og altså igen fra 1714. I 1890 kom Helgoland for første gang under det tyske rige.

Steensen fortæller om tiden efter 1. verdenskrig, da nogle helgolændere med skræddermester August Kuchlenz i spidsen forgæves prøvede at få øen under Danmark igen og derefter dannede et selvstyreparti, som en tid fik flertal i kommunerådet; ved rigsdagsvalget 1924 stemte 20% af helgolænderne på Den Slesvigske Forenings kandidat. Også her modarbejdede tyske myndigheder ønsker om at pleje det frisisk talesprog. Da der i 1928 var tale om frisiskundervisning i skolen, rådede skolerådet regeringspræsidenten i Slesvig til officielt at modtage et eventuelt helgolandsk andragende herom velvilligt, da der ikke fandtes lærere med tilstrækkeligt kendskab til øens dialekt; skulle en lærer

gå i gang med at lære sig sproget for at kunne undervise i det, måtte man i tide flytte ham bort til en bedre stilling andetsteds. Jeg kan tilføje, at en embedsmand fra Kiel, som i 1922 blev landråd på Helgoland, straks gjorde sig upopulær ved at kræve, at kommunerådet skulle forhandle på tysk i stedet for på Helgoland-målet. Bogen oplyser, at Kuchlenz under nazismen var fængslet en tid; efter 1945 søgte han og hans venner igen forgæves at få øen genforenet med Danmark.

Det officielle Tysklands holdning til det frisiske sprog fremgår af Steensens beretning om en konference i Østfrisland 1927, foranstaltet af indenrigsministeriet i Berlin, med deltagelse af lærde germanister og politikere. Her vedtog man fremtidig at betegne det frisiske sprog som en dialekt (Mundart) på linie med andre tyske dialekter. Hermed forsvandt frisisk fra den tyske sprogstatistik og de officielle tyske sprokkort. Dette resultat hilste Muuss med tilfredshed, skønt det betød et klart tilbageskridt fra Nordfrisisk Forenings hidtidige virke for frisisk som selvstændigt sprog.

Det gik også trægt med at få gang i undervisningen i frisisk, bl.a. på grund af betænkeligheder i kultusministeriet i Berlin. Først i maj 1928 blev der givet grønt lys for 1 ugentlig time i den frisiske »mundart« i folkeskolerne i det nordfrisisk sprogområde under fælles ledelse af Albrecht Johannsen. Takket være hans dygtighed og energi var denne undervisning allerede fra sommeren 1928 igang i 46 skoler, et tal, som aldrig siden er nået. Enkelte steder mødte dette nye modstand fra forældre, fordi befolkningen i århundreder var vænnet til tysk som kultursprog; men det ændredes hurtigt, da frisisk nu endelig kom ud af sin Askepot-stilling. Der fulgte ret omgående en opblomstring for frisisk litteratur og i enkelte sogne også øget brug af frisisk i daglig tale. Universiteterne i Kiel og Hamborg fremmede den videnskabelige dyrkelse af frisisk sprog, der også nød godt af nordiske og britiske sprogforskere. Men de tyske myndigheder, som lige siden 1920 havde overvåget alle tegn i Sydslesvig på kontakt med Danmark, var meget mistænksomme over for danske sprogforskere rejser syd for grænsen. Det hændte, at folk, som havde haft besøg af danske videnskabsmænd, fik vanskeligheder af det.

Fra 1933 skabte nazistyre et helt nyt klima også i grænselandet. Man forstår Steensens undren over, at nordfriserne med deres gamle frihedsideal i stort omfang stemte for Hitler i 1930 og 1932 og hilste hans magtovertagelse i 1933 med begejstring. Noget af forklaringen finder han i nazisternes grænseløse beundring for friserne som en udpræget »nordisk race« med høj vækst, lyst blond hår og lyseblå øjne.

Han nævner her ordet »aufgenordet«, som var på mode dengang. Det brugtes dog om folk, der ikke så nordiske ud, men prøvede at komme til det, især ved at affarve håret for at blive blonde. Det behøvede nordfriserne ikke; de lignede i forvejen vestjyske bønder og fiskere. Men det er nok rigtigt, at nogle af dem trods deres ellers rolige natur faldt for denne begejstring for de »nordiske« frisere. Også i Skandinavien var der folk, der lod sig fange af søde toner fra nazisterne, især visse mennesker med stærk nationalfølelse, som blev grebet af nazismens slagord, så længe det gik godt for Hitler. Friserne havde, som Steense skriver, også lange tider før Hitler hørt mange højstemte taler om de ædle germanske frisere og deres seje og tapre kamp mod havet og danske konger.

Tilbage står dog det pinlige spørgsmål, hvorfor der var så mange nazistemmer netop i Sydslesvig og især i Frisland. Nazismen, som først var et sydtysk foretagende, fik ved sit store gennembrud i 1930 stærkest fat i de nordtyske landbrugsprovinser med Østprøjsen, Bagpommern og Slesvig-Holsten i spidsen, områder uden egentlige storbyer med mange marxister og uden det katolske Centrumsparti, som stadig holdt sig i Sydtykland. Ved det valg havde Slesvig-Holsten næsten 33% nazistemmer, dog meget lavere i de større byer (Flensborg 16–17%) og højest i de egentlige landkredse med Ditmarsken som nazistisk højborg; i Sydslesvig lå Husum amt højest med over 45%. Ved rigsdagsvalget i juli 1932 fik Slesvig-Holsten den højeste naziprocent i hele Tyskland, 52,4, altså rent flertal før Hitlers magtovertagelse. Denne gang lå naziprocenten i Sydslesvig lidt højere end Holstens, men kun fordi Holsten har flere storbyområder. I Sydslesvig lå landkredsene Slesvig, Flensborg Land og Husum-Ejdersted højest med ca. 70% nazistemmer. Sydtønder amt havde knap 65%; men Steensen nævner, at netop den gamle kongerigske enklave Før Vesterland lå i top med 85,3%. Det er svært at begribe sammenholdt med det vestlige Før gamle trofasthed mod Danmark med dansk flertal 1867, smukke danske stemmetal i 1920 og i 1947 igen 45% danske stemmer, dvs. et solidt flertal blandt de hjemmehørende, når man holde de mange tyske flygtningestemmer udenfor. Tallene viser, at nogle af de føringer, der stemte dansk i 1920, stemte på Hitler i 1932, og at en del af dem, der stemte på Hitler i 1932, må have stemt dansk i 1946–48. – Det kan tilføjes, at rigsdagsvalget i november 1932 gav Hitler et tilbageslag i Sydslesvig som i Tyskland som helhed. Da var der 47% nazistemmer i Slesvig-Holsten; denne gang var det Sydtønder amt lige ved grænsen, som lå højest med ca. 68%, dog med særlig lav valgdeltagelse.

Stensen advarer imod at læse valgtallene således, at den prodanske bevægelse efter 1945 stort set skulle bestå af tidligere Hitler-tilhængere. Jeg kan tilføje, at der i en så stor bevægelse altid vil være en del mindre pålidelige medløbere af forskellige grunde. Men denne bevægelse var først og fremmest en reaktion mod nazismen som toppen af prøjsisk-tysk nationalisme og magtpolitik og prægedes helt klart af nazimodstandere og ikke-nazistiske kredse. Tidligere medlemmer af nazipartiet kunne lige til 1949 ifølge Sydslesvigsk Forenings vedtægter slet ikke optages i foreningen, og rundt om i Sydslesvig hørte de gamle nazister med ret få undtagelser til de skrappeste modstandere af den danske bevægelse. Denne opfattelse fik jeg 23/1 1948 bekræftet fra uventet side, såmænd fra pastor Muuss i Stedesand, hvor jeg besøgte ham sammen med en skotsk jurist fra militærregeringen i Kiel. Da Muuss over for skotten fremførte den almindelige tyske påstand om mange tidligere nazister i de danske rækker, fik jeg ved 5 spørgsmål Muuss til modvilligt at indrømme, at ingen af de tidligere nazimedlemmer i Stedesand havde stemt dansk ved landdagsvalget 1947; de havde enten stemt CDU eller undladt at stemme. Ingen af dem stod i Sydslesvigsk Forening. – Alligevel er det tankevækkende, at en hel del menige Hitlervælgere fra 1932 stemte dansk efter 1945, selv om man kan glæde sig over, at folk bliver klogere efter at have været på en gal vej.

Stensen har ret i, at den traditionelt ophidsede tyske nationalisme i grænselandet har været med til at bane vej for nationalsocialismen. Nazisterne overtog direkte flere elementer fra den prøjsiske og altske politik, som bl.a. foldede sig ud i Sønderjylland. Der var jo mange ting, som hjalp Hitler til magten. Den helt store løftestang var verdenskrisen 1929 og især dens virkning for Tysklands bønder med masser af tvangsauktioner, hvor gården gik tabt for slægten. Her fremstod Hitler allerede i 1930 som deres frelser med Darrés store landbrugsprogram, der straks gjorde masser af bønder til svorne nazister, fordi partiet lovede at sikre slægtsgårdene for de unge landmænd. Dette løfte indfries i 1933 ved arvegårdsloven. At naziprocenten i 1932 lå endnu højere i Slesvig-Holsten end i de andre landbrugsprovinser langs Østersøen, skyldes nok, at disse var godsområder med få jordejende familier, mens det meste af Sydslesvig samt Ditmarsken er bondeland med mange mindre ejendomme, som næsten alle var truede. Det styrkes ved valgtallene fra Egernførde amt, også en udpræget landbrugskreds, men præget af storgodser med et delvis kommunistisk landarbejderproletariat; der var naziprocenten i 1930 og juli 1932 »kun« knap 28 og ca. 50.

Steensen beretter om pastor Muuss som begejstret Hitler-tilhænger i 1933. Han var ikke medlem af DNSAP, men dog af et par tilsluttede organisationer og blev også kredsleder for trosbevægelsen »Deutsche Christen«. Men så blev han uvenner med NS-ledelsen i Sydtønder og gik derefter over til pastor Niemüllers præsteforbund. I 1934 trådte han tilbage som formand for Nordfrisisk Forening, der snart efter blev ensrettet med nazistiske ledere; han blev dog stående som medlem. Den højt fortjente friser L. C. Peters, der var frimurer, blev fjernet fra bestyrelsen allerede i 1933 og kom senere en tid i »Schutzhaft«. Foreningen, hvis navn blev ændret til »Heimatbund Nordfriesland«, holdt i 1937 en »friserdag« i Nibøl med 3000 deltagere; den gennemførtes som en ren demonstration for nazidiktaturet. Derefter trådte Albrecht Johannsen ud af foreningen, men sørgede for at redde det værdifulde materiale til en nordfrisisk ordbog frelst igennem til 1945. Efter 1937 ophørte næsten alt frisisk-kulturelt virke, som heller ikke interesserede nazisterne.

For Oldsens friserforening blev vilkårene endnu strammere. Steensen fremhæver Oldsens mod og rankhed over for nazimyndighederne i årene efter 1933. Efter en artikel af ham i »Der Schleswiger« i 1935 fik bladets redaktion en eftertrykkelig advarsel, og da bladet blev forbudt som dagblad i 1937, mistede de prodanske frisere deres sidste talerør over for offentligheden. Det er nok det, Oldsen betegner som et skriveforbud mod ham. Steensen har ikke kunnet konstatere noget formeligt forbud mod Frisisk-Slesvigsk Forening; men også dens arbejde var reelt helt lammet. Ethvert forsøg på offentlig virksomhed fra Oldsen og hans venner risikerede at medføre fængsel eller KZ.

Det var situationen, da jeg i sommeren 1938 besøgte Oldsen i hans beskedne bolig på loftet i broderens gård i Lindholm. Der sad denne krøbling temmelig isoleret, overvåget af Gestapo og uden mulighed for at ytre sig offentligt. Men han havde stadig sin klare hjerne, mod og tro og evnen til at udtrykke sig. Han sagde til mig, helt profetisk: »Kom igen, når stormen har lagt sig. Når vi atter kan tale frit, er vi tusinder.« – Steensen skriver også, at modvilje mod nazismen vakte sympati for Danmark hos mange, der nu fortrød, at de stemte tysk i 1920. Det kan der nævnes talrige eksempler på, også nogle frisere, der i 1932–33 gik ind for nazismen, men siden fik afsmag for den.

Til slut understreger Steensen igen de mange vanskeligheder gennem tiderne for folkeligt frisisk arbejde, men også den kæmpeindsats for frisisk sprog m.m., der i de første årtier efter 1900 udførtes af en gruppe enkeltpersoner. De bidrog til, at frisisk folkemål stadig lever i

nogle kerneegne, nu støttet af et stadig bedre udbygget frisisk kultursprog.

Skønt bogens titel kun går til 1945, medtages der også lidt fra efterkrigstiden. Steensen skriver, at nogle frisere efter oplevelserne under nazismen forlod Nordfrisisk Forening og gik ind for status som nationalt mindretal i samarbejde med danskerne, herunder Albrecht Johannsen og L. C. Peters. Her kunne bl.a. tilføjes den ansete og modige advokat og hjemstavnsforsker Goslar Carstens i Husum. Såvidt jeg ved, var Rudolf Muuss i 1946 den eneste af Nordfrisisk Forenings styrelse før 1933, der blev på tysk side, mens alle andre overlevende fra den gamle ledelse gik over til Oldsens forening, der nu hed »Foriining for nationale Frashe«. Ved valgene 1946–48 stod et klart flertal af frisierne bag ønsket om et frisisk Nordfrisland i tilknytning til Danmark.

Bogen nævner, at disse nationale frisere i 1949 gik igang med at skabe et Nordfrisisk Institut i Bredsted (med økonomisk støtte nordfra, senere også fra Kiel). Det har i de forløbne år præsteret meget værdifuldt arbejde for frisisk sprog og kultur. Landsregeringen i Kiel anser stadig ikke frisierne som et nationalt mindretal eller et særligt folk, men har ellers i de senere år en langt mere positiv holdning til dem, og nu på et ærligt grundlag. Fremfor alt er der gennemført et bredt tilbud om frisiskundervisning i folkeskolerne på vestkysten, hvor nu 30 skoler giver timer i frisisk. Tilbuddet skal i 1987–88 udvides til hele det nordfrisiske område, herunder Helgoland.

Denne udvikling gør de nationale frisere mindre afhængige af hjælp fra dansk side og mere selvbevidste som frisere. Nogle danske frygter, at det kan svække den samlede dansksindede front i Sydslesvig. Jeg synes, at nordfrisernes danske venner syd og nord for grænsen kan glæde sig over at have støttet et lille beslægtet folk i dets kamp for at redde sit eget sprog og kultur i den lange tid, hvor de herskende i Tyskland havde meget lidt forståelse for frisierne, undtagen når de kunne spændes for den tyske vogn, som Steensen har påvist det. Men jeg er ked af, at der idag vist ikke er danske videnskabsmænd med i forskningen af det frisiske sprog, som tidligere har beskæftiget en række dygtige danske sprogforskere, og som nu foruden af mange frisere og tyskere dyrkes af både britiske og svenske sprogfolk.

Værket er, som Steensen selv siger, skrevet ud fra et frisisk standpunkt, uden den underordning under »højere« rigstyske interesser, som tidligere begrænsede mange ledende nordfrisieres indsats for deres hjemstavn. Derfor indeholder den også en oprejsning til Johannes

Oldsen efter de forhånelser og forfølgelser, han oplevede i mange år indtil 1945, ikke blot fra præjsisk og holstensk side, men også fra fanatiske fortyskede landsmænd. Skade, at han ikke selv oplevede det.

For denne fortræffelige bog har Thomas Steensen modtaget en doktorgrad ved Kiels universitet og en hædersgave fra Hamborgs. Vigtigere er det, at han fra juli 1987 er ansat som lektor ved Nordfrisisk Institut i Bredsted, en helt naturlig ting efter hans hidtidige omfattende, dygtige og ærlige videnskabelige indsats. Man kan se frem til meget godt fra hans hånd i årene, der kommer.

Frants Thygesen

Skt. Hjælper.

En randnote til en afhandling i Sønderjyske Årbøger 1986.

H. V. Gregersen gør i sin »randnote« opmærksom på, at sagkundskaben ikke kender eksempler på legenden om »Wilgefortis« på dansk område.

I sidste årgang af Sønderjyske Årbøger findes en særdeles læseværdig afhandling om Skt. Hjælper, forfattet af oberst, civilingeniør J. K. Hansen, der er bosat i Kliplev sogn.

Der gøres heri kort rede for hovedtrækkene af, hvad det overleverede kildemateriale fortæller om Skt. Hjælperens tilknytning til Kliplev. Man kunne dog måske have ønsket, at Skt. Hjælper-dyrkelsen i Kliplev var blevet forbundet med øksehandelen ad Hærvejen, eftersom Hjælperens to årlige højtidsdage, forårets og efterårets korsmessedage, netop faldt sammen med oksedrivningen i de to årstider. Denne eksport findes bevidnet fra 1409 og falder således tidsmæssigt sammen med den ældste omtale af Skt. Hjælper i Kliplev, bl.a. i breve fra dronning Margrethe I.

Langt det meste af J. K. Hansens afhandling samler sig om de forskellige steder i Europa, hvorfra der kendes vidnesbyrd om Skt. Hjælper,¹ men vel ikke mindst på grundlag af de i noteapparatet anførte afhandlinger af K. Rehorn (fra 1887) og af G. Schürer og J. Ritz (fra 1934) gør forfatteren sig til talsmand for en anderledes opfattelse af Skt. Hjælper. Han vil mene, at der bag dyrkelsen af denne i virkeligheden skulle ligge en legende om en portugisisk prinsesse »Wilgefort«.

Denne opfattelse er forfatteren i sin gode ret til at have. Kliplevs tidligere sognepræst, Svend Zachariassen, var i sin tid af samme mening. Men når denne opfattelse fremsættes som den eneste gyldige og

tilmed i en historisk årbog, så må det være tilladt at komme med en indsigelse.

I det store værk »Danmarks Kirker« (hvortil der henvises i J. K. Hansens afhandling) skriver udgiverne, ægteparret Erik Moltke og Elna Møller, samt Vibeke Michelsen, om krucifixet i Nustrup, at »der ikke kan være tvivl om, at Nustrup »S. Hjælper« intet har med Wilgefortis at gøre«. De begrundet deres opfattelse med, at de fire kvadrater på korsarmene må have afgivet plads til symbolerne for de fire evangelister, ligesom naglegabene i fødderne peger hen på den korsfæstede.²

Det kan tilføjes, at en ligeledes kyndig forsker, museumsinspektør ved Nationalmuseet, Niels-Knud Liebgott, hvis afhandling fra 1971 er benyttet af J. K. Hansen (og hvis oplysninger er bragt i 2. udgave af min »Messe og Marked«³), i sin bog fra 1982, »Hellige mænd og kvinder«,⁴ overhovedet ikke tvivler om, at Skt. Hjælper i Klipleve og i Nustrup og pilgrimsmærket på kirkeklokken i Kværns, er identisk med Kristus-skikkelsen.

Ikke des mindre mener J. K. Hansen at kunne affærdige udtalelserne fra disse kyndige forskere. Hvad Nustrup-krucifixet angår, »vil han tro, at korsarmenes kvadrater er et rent dekorativt element«, og at naglegabene gennem fødderne »muligvis kan være udført efter reformationen«.⁵

Lad os i det følgende prøve at løfte en flig af sløret omkring Skt. Hjælper-skikkelsen, og det sker bedst ved – ligesom J. K. Hansen – at tage udgangspunkt i »Volto Santo« (det hellige åsyn), et undergående krucifix af cedertræ, der ifølge legenden siden 782 har været at se i domkirken i Lucca. Talrige er de pilgrimme, der i århundredernes løb har valfartet til dette billede. Som J. K. Hansen nævner i overensstemmelse med kirkeværket, har også Erik Ejegod (konge 1095–1103) været i Lucca. Knytlinge-sagaen oplyser, at kongen i Lucca »skænkede penge til det formål, at alle pilgrimme, som talte dansk tunge (d.v.s. alle nordboere), skulde få vin nok at drikke og have ret til fri overnatning i det herberg, han havde oprettet«.⁶

Ifølge legenden skal det have været den jødiske rådsherre Nikodemus, der efter sit møde med Jesus har skåret figuren, ligesom det også fortælles, at billedet på underfuld vis kom til Lucca. Blandt kunsthistorikere synes der at være enighed om, at »Volto Santo« må være et østerlandsk arbejde, mens dateringen svinger mellem ca. 400 og ca. 700.

Erik Ejegods valfart til Lucca fortæller, at kendskabet til »Volto Santo« var almindeligt udbredt allerede i tidlig middelalder. Legendens

om den portugisiske prinsesse kendes derimod først fra senmiddelalderen. Selve navnet »Wilgefortis« er muligvis en tysk forvanskning af »virgo fortis« (den standhaftige jomfru), og det nordligste sted, hvorfra der haves vidnesbyrd om hende, er Skt. Nikolai kirken i Rostock. »Wilgefortis« vises her skægløs (måske en restaureringsfejl) og i overensstemmelse med legenden omgivet af en spillemand, og hvad der ellers hører sig til i denne legende.

Dyrkelsen af »Wilgefortis« tog først fart i middelalderens sidste århundrede. Den bredte sig i de romersk-katolske lande efter reformationen, og et vidnesbyrd herom er, at hun i 1586 blev optaget i det romerske martyriologium.

Skt. Hjælper derimod blev – som J. K. Hansen påpeger⁶ – aldrig kanoniseret. Men det er jo heller ikke så underligt, når Skt. Hjælper er sindbilledet på selveste Frelseren, Skt. Salvator. Som Ny Testaments Kristus er han hævet højt op over helgenskaren. Ikke mindst denne kendsgerning vidner om, hvem Skt. Hjælper retteligt var.

Billedet af Skt. Hjælper kendes ikke mere i Klipleve kirke, men som den Kristus, han var, forkyndes han endnu søndag efter søndag også i denne kirke. Mere betænkeligt kan det måske synes, når man i vor tid i Luccas domkirke oplever, at det kun er den enkelte, der søger til »Volto Santo«, mens hovedparten af kirkefolket samles foran Mariaalteret; det er her, de mange kærter brænder.

Det er ikke hensigten med denne randnote til en afhandling i Sønderjyske Årbøger 1986 at begynde en diskussion om Skt. Hjælper; det har blot været min agt at gøre opmærksom på, at alle fagligt kvalificerede forskere uden vaklen hævder, at valfarterne til Klipleve ikke gjaldt en formummet portugisisk prinsesse, men derimod Ny Testaments Kristus.⁸

Noter

1. Ud over de nævnte eksempler burde der vel også gøres opmærksom på det store Skt. Hjælper-billede i kirken Sancti Cosma & Damiano. Denne kirke ligger ved Via dei Fori Imperiali, altså lige op til Forum Romanum i Rom.
2. Danmarks Kirker, Haderslev Amt, s. 662.
3. Kapitlet »Skt. Hjælper« i 2. udg. 1974, s. 37–44.
4. Sønderjyske Årbøger 1986, s. 53.
5. Anf. værk, s. 44–45, 168.
6. Knytlinge Saga, 1977, s. 104.
7. S. Årb. 1986, s. 51.

8. Den grundigste nyere afhandling om Sct. Hjælper og Wilgefertis er: Carl R. af Ugglas: *Krucifix från Visby Domkyrka* (Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 75, Stockholm 1951, s. 23–52). Fil. dr. Tore Nyberg, Odense Universitet, har for år tilbage henledt min opmærksomhed på denne afhandling, hvilket jeg hermed takker for.

Svar på randnote

Overfor H. V. Gregersens opfattelse af, at Sct. Hjælper er identisk med det Ny Testaments Kristus, vil jeg citere det meget anerkendte opslagsværk af O. Wimmer fra 1982.¹

»*Kümmernis* (Kummernus, Ontcommer, Wilgefertis, Hülpe, Liberta, Eutropia, Caritas). Sie ist eine mythologische Volksheligen, historische Nachrichten fehlen ganz. In Norddeutschland hiess sie »Sankt Hülpe« (heilige Hilfe), in den Niederlanden »Sct. Ontcommer« (die von Kummer Befriender), im röm. Martyrologium seit 1506 »Wilgefertis«.

Vi er enige med hensyn til Sct. Hjælperes udspring, men når »Volto Santo« allerede før år 1100 optræder i sydtirolsk brudedragt og forærer guldsko væk, har vi da vist allerede da fjernet os fra det Ny Testamente.²

I 1907 undrede M. Mackeprang sig over, at der ikke fandtes nagler i Nustrup Krucifikset, samt at det ikke var muligt med skrabepøver at finde evangelistbilleder. Så vidt jeg er orienteret, kom Nationalmuseet til samme resultat ved restaureringen i 1954. Jeg har derfor вовet den hypotese, at det slet ikke er noget evangelistkors.

J. K. Hansen

Note:

1. O. Wimmer: »*Lexikon der Namen und Heiligen*«. Wien 1982. (Værket står på Det Sdrj. Landsdelsbiblioteks læsesal).
2. Almerico Guerra: »*Storia del Volto Santo di Lucca*«. Lucca 1881.

Bognyt

Findbuch der Reichskammergerichtsakten. Von Hans-Konrad Stein-Stege-mann. Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 16–17. 734 sider, 1986.

Fra litteraturhistorien er det kendt, at Goethe i 1772 opholdt sig ved »rigskammerretten« i Wetzlar for som jurist at øve sig i at procedere. I den gamle rigsstad fik han inspirationen til den berømte roman om »Den unge Werthers lidelser«.

Rigskammerretten var således næppe det vigtigste for Goethe i 1772, men det var dog en ærværdig institution. Retten var fra 1495 til 1806 den øverste tyske rigsdomstol. Da Holsten indtil 1806 var et tysk rigsen, kunne der herfra appelleres til rigskammerretten. Det skete især i civile sager fra den såkaldte landret, som var den slesvig-holstenske adels værneting.

I 1806 blev rigskammerretten nedlagt sammen med det tyske rige, og rettens arkiv blev opløst og fordelt på de geografiske områder, som havde fremkaldt sagerne. På den måde kom de slesvig-holstenske akter til arkivet i Slesvig, nogle få akter kom til Rigsarkivet i København.

Alle disse akter er nu minutiøst registreret i en forbillig fortegnelse udgivet af landsarkivet i Slesvig. For hver eneste af de ca. 650 sager anføres oplysninger om sagens parter, sagførere, sagens art og forløb, og det oplyses, hvilke aktstykker som ligger i sagen. Detaljerede navne- og sagregistre gør det let af finde vej i de mange sager.

Et stort materiale om samfundstilstande og deres juridiske aspekter, især med oplysninger om adels- og godshistorie fra o. 1500–1800, er her gjort let tilgængeligt for forskningen. Tidens handelshistorie belyses af en del sager om strid mellem købmænd. Det er næsten uforståeligt, at en så detaljeret aktfortegnelse har kunnet fremstilles på kun to år.

LH

Jørgen Mathiasen: Sprogforeningens Almanak. Register 1894–1983.

1. – 90. årgang.

Udgivet af Sprogforeningen, Folkehjem, 1986, 165 s.

Det er med taknemmelighed, man har modtaget dette register. Hukommelsen har måske sagt en, hvor omtrent man skulle finde det bidrag, man havde brug for. Nu behøver man ikke mere at blade.

De 90 årganges 2263 artikler er her klart registrerede; især det personalhistoriske register, hvor der åbnes op for næsten 1200 enkeltpersoner og slægter, vil være en kærkommen håndsrækning til den søgende lokalhistoriker. Det næststørste register omfatter skønlitteratur med 225 noveller og næsten 300 digte, hvoraf ca. halvdelen på folkemål. Historie, topografi, presseforhold, sprog, kirke- og skolestof er naturligvis også registreret, iøvrigt efter samme mønster, som er brugt i Poul Kürsteins »Læs om Sønderjylland«, 1964 og Indholdsfortegnelsen til Sønderjysk Månedsskrift 1948–74, 1977.

Bogen er smukt udført hos Dy-Po i Sønderborg. Man glæder sig over, at ikke mindre end ni fonde har understøttet udgivelsen, således at bogen kan erhverves for mindre end en hundredkroneseddel.

K.F.

Schleswig-Holstein in 150 archäologischen Funden. Herausgeben vom Archäologischen Landesmuseum der Christian-Albrechts-Universität.
Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1986, 329 s.

Det er ikke mindre end et pragtfuldt festskrift, Landsmuseet har udgivet i 150året for museets oprindelse som kgl. approberet samling i Kiel. Under ledelse af museets direktør, professor dr. Kurt Schietzel, har 39 medarbejdere medvirket ved udvælgelse og kommentering af fundene, som gengives i 150 teknisk fuldendte fotografier som Horst Trebor Kratzmann og Hans-Helmut Möller har ansvaret for.

Billederne taler i værket i det væsentlige for sig selv. Kommentarerne på den modstående side holdes i gennemsnit på en lille halv snes linjer – med kommentaren til Nydambåden som eneste undtagelse. Her er endvidere i stedet for foto af båden i dens nuværende placering brugt Magnus Petersens litografi fra Engelhardt: Denmark in the early Iron Age, London 1866 som illustration, og på opslaget til litografiet findes to fotos, der viser bådens transport i september 1941 fra Kiel til Ziegelsee i Mölln og dens transport i april 1947 til dens nuværende plads på slottet. Der er her tale om et stilbrud i værkets stringente opbygning, men det fastholder til gengæld et par væsentlige træk i bådens senere historie.

Naturligvis omfatter Torsbjergfundet, Nydamfundet og fundene ved Bustrup-Hedeby flere billedsider, men ellers er det enkeltfundene, der træder frem. En fremragende fotografering – i udsnit og forstørrelse – medfører, at der ofte er mulighed for en mere detaljeret betragtning, end hvis man er stillet overfor genstanden i montren på museet. – Af nordslesvigske fund er udover Nydamfundene gengivet en ornamenteret bronceøkse fra Gram og ligeledes fra bronzealderen det fornemme bæltesmykke fra Lilholt i Skrydstrup sogn.

Bogen indledes med en kort oversigt over museets historie og sluttes med en litteraturfortegnelse, hvori den vigtigste litteratur til det enkelte fund er at finde. Endelig er der kort over fundstederne. Heraf fremgår, at man under hensyntagen til den geografiske udstrækning har bestræbt sig på lighed mellem slesvigske og holstenske fundstof.

K.F.

Mikkel Scharff: Mariatavlen fra Løgum. En højgotisk alterbordsfor side.
Foto: Helge Krempin. Red.: Poul Svensson.
De unges kunstkreds, 1986, 136s.

Med denne publikation slutter kunstkredsen sin serie Sønderjysk kirkekunst fra middelalderen, der har omfattet bøgerne: Frølevskrinet, Løjtavlen og Løgumskabet. Mens de to sidstnævnte kan opsøges på hjemstedet, må man

som ved Frøslevskrinet til Nationalmuseet for at betragte Mariatavlen. Der har den befundet sig siden 1857. Tavlen, der måler 108 × 267 cm er gennemfotograferet af Helge Krempin, hvis fremragende farvefotos fastholdes over 26 helsidesplancher, mens der i sort-hvid foto dels er gjort rede for forholdet til andet kirkeinventar, dels er illustreret en række tekniske enkeltheder ved selve tavlen, der er Danmarks ældste tavlemaleri.

Ordet er i denne bog givet til konservatoren Mikkel Scharff, der også redegør for motiverne fra Mariae og Jesu liv, men naturligt fordyber sig i teknisk betragtning af tavlen. Tekniske undersøgelser bl. a. ved røntgenfotografering besvarer spørgsmålet om, hvorledes håndværkerne i sin tid fremstillede tavlen, bl. a. påvises det, at der er anvendt sav, formentlig for første gang i dansk kirkeinventar. Undersøgelse af maleteknikken, hvor der exceptionelt er anvendt rød bundfarve peger på nær forbindelse til relikvieskabet, krucifikset og celebrantstolen i kirken. Scharff opstiller teorien, at alle fire dele er udført af ét værksted, måske på stedet, men understreger, at megen forskning endnu er nødvendig for at skabe klarhed. Udover at få Mariatavlen belyst i alle enkeltheder, får læseren et indgående kendskab til en moderne konservators arbejdsteknik – en viden, der kan gavne ved betragtning af andet kirkeinventar fra tiden.

En kættersk tanke dukker op hos læseren. Hvis der er den skønnede nære sammenhæng med de tre andre stykker kirkeinventar, der bidrager til kirkens særpræg, var det så ikke en idé at få Mariatavlen hjem? Tilsyn og klima i den gamle Cistercienserkirke er jo helt anderledes i orden end i 1857, og langt flere ville have glæde af den på hjemstedet. Men foreløbig siger man tak til udgiverne for, at den med denne smukke bog er bragt ud af glemsele.

K.F.

Vonsild-Dalby tillysningsbog 1678–1683

Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Hans H. Worsøe, København 1987, 178 s.

I 1982 udgav Landbohistorisk Selskab ved Hans H. Worsøe Vonsild Kirkebog 1659–1708. Den rummer de nekrologer, som præsten Johannes Røde, født i Tønder 1633, igennem de næsten 50 år indførte i kirkebogen. Vonsild sogn dannede sammen med annekssognet Dalby til 1864 hertugdømmet Slesvigs nordgrænse mod kongeriget. Kirkebogen og den nu udgivne tillysningsbog for årene 1678–1683 giver os således et indblik i livet i de to nordligste sogne i hertugdømmet.

Tillysningsbogen rummer en fortegnelse over de meddelelser, der er givet fra prædikestolen gennem de seks år. Det er en særdeles broget blanding af officielle, statslige og lokale meddelelser til menigheden og private henvendelser, f. eks. i form af efterlysninger, der fremlægges. Bogen giver et dybt indblik i sognebørnenes dagligliv og kaster lys over en sognepræsts opgaver på denne tid.

I indledningen giver Hans H. Worsøe en slags katalog over meddelelserne samlet under fire grupper: kalenderoplysninger, der har været af afgørende betydning for bonden, meddelelser af kirkelig karakter, officielle meddelelser

fra myndighederne og interne sognemeddelelser af verdslig karakter. Det lyder tørt, men er blevet en fin lille skildring af sognets og dets menneskers vilkår i den periode, tillysningsbogen dækker. Den kan man læse med stort udbytte, men der må advares imod at gå i gang med selve teksten; den slipper man nemlig ikke så let, når man først er kommet igang med den. Så spændende er den. Man må så tage med, at den i al sin alvor ved sammendygningen af meddelelser sine steder må appellere til nutidslæserens humoristiske sans.

Kirkesproget i sognet er dansk. Men der bringes et par steder meddelelse om tysk gudstjeneste, formentlig på grund af tyske troppers nærvær i sognet.

K.F.

Dansk Medicinhistorisk årbog, 1986

215 s, ill.

Normalt omtales årbøger og tidsskrifter ikke i nærværende årbog. For ovennævnte publikation er det nødvendigt at gøre en undtagelse, idet årgangens første 104 sider rummer en vægtig afhandling af embedslæge Tage Grodum, Aabenraa, om »Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmet Slesvig indtil 1864«.

I afhandlingen bliver der indledningsvis gjort rede for de enkelte fysikatdistrikters oprettelse; deres afhængighed af de forskellige administrative forhold påvises, ligesom den politiske indflydelse følges. I 1757 skete der en »endelig« opdeling i 10 fysikatdistrikter; i 1864 var de som følge af de administrative ændringer i 1852 blevet til 17. Der gøres rede for hvert enkelt fysikatdistrikt, og der bringes kort, oftest udtømmende biografi af de ca. 100 fysici, der har virket i hertugdømmet Slesvig til 1864.

Redegørelserne for de administrative opdelinger og biografierne vil være ting, som sønderjyske lokalhistorikere har brug for. I biografierne nikker man iøvrigt genkendende til mennesker, der på anden måde har haft indflydelse på udviklingen i deres hjemby. Det gælder navne som Esmarch og Duseberg i Flensborg, P.A. Madvig i Haderslev og Ulrich i Tønder, ligesom Johan Christian Ryge, der 1807–13 var fysicus i Flensborg by og amterne Flensborg-Bredsted, før han blev skuespiller ved Det kongelige Teater i København. –

Det skal anføres, at Peter Kr. Iversen i samme årbog bringer »Medicinhistoriske noter fra Vestslesvig«. Også denne artikel, der tydeligvis er et sideprodukt af Iversens landbrugshistoriske studier, bør man interessere sig for. Trods det seriøse emne er den sine steder ligefrem fornøjelig læsning. – Bogen kan købes, og er iøvrigt at finde på Landsarkivet, Det sdj. Landsbibliotek i Aabenraa og Centralbiblioteket i Flensborg.

K.F.

Harald Jørgensen: For de gamle som faldt. Træk af Dansk Kultursamfunds indsats 1910–85.

C. A. Reitzels Forlag, København 1986, 181 s, ill.

Fhv. landsarkivar, dr.phil. Harald Jørgensen, der selv er medlem af Dansk Kultursamfunds styrelse, har i anledning af 75-års jubilæet givet en samlet

oversigt over Kultursamfundets indsats. Bogen indledes med en skildring af den privat organiserede hjælp til Sønderjylland i tiden efter 1864. Harald Jørgensen giver her på baggrund af sine tidligere studier i de kongerigske, sønderjyske foreningers historie en klar oversigt over dette arbejde. – I tiden op mod 1910 kommer der i begrænset omfang statsmidler ind i støtten, og i finansåret 1910–11 er der optaget øgede statsbevillinger, kamouflerede under forskellige konti på kulturministeriets budget. Det er til administration af disse statsmidler, Dansk Kultursamfund dannes med professor Harald Høffding som formand. Det diskuteres i bogen, om paterniteten til Kultursamfundet ligger hos professor Aage Friis. Magister H. V. Clausen har i hvert tilfælde været fadder.

Der er for tiden op til 1920 tale om en egentlig skildring af Kultursamfundets virke og vanskeligheder, det mødte. For de senere årtier får fremstillingen mere karakter af rapport, hvor der helt ud til ørebeløb gøres rede for bevillingsprocessen.

I årene op til 1. verdenskrig er det især bogarbejdet, der understøttes. I de senere år har det fortrinsvis være støtte til forsamlingshusene, der er ydet, ligesom historiske publikationer, turné-virksomhed for professionelt teater og kunstnere og i de seneste år amatørteaterarbejde er blevet støttet. I de første mange år var støtten næsten uden undtagelse koncentreret om den truede firkant; i de senere år er støtten blevet udstrakt til hele Nordslesvig, hvorimod Sydslesvig klart ligger uden for arbejdsområdet.

Forud for 1918 var det en politisk nødvendighed, at så få som muligt kendte til Kultursamfundets arbejde. Efter 1920 var denne tilbageholdenhed ikke så nødvendig, men faktisk har Kultursamfundet kun i meget begrænset omfang indviet offentligheden i sit arbejde og principperne for det. Nu kan den interesserede lokalhistoriker i denne bog finde oplysninger om støtten til hans egen, hvad enten det gælder bogarbejde, forsamlingshus eller andre aktiviteter. – Undertegnede læser må erkende, at han finder det lidt for tidligt at offentliggøre, hvilke personer, der har modtaget individuel støtte, imens de er i live.

I nationalpolitisk interesserede kredse vil der iøvrigt kunne opstå debat om nogle af de kriterier, der er anvendt under uddelingen af støtte til de enkelte steder og formål. Men Harald Jørgensen har altså skønnet, at tiden er inde til at lægge hele spillet frem til åben indsigt i form af en objektiv rapport for arbejdet; til den kan de interesserede så ytre sig.

K.F.

Mads Fr. Madsen: Christen Hansen og Landboforeningen for Sydangel.
Udgivet af Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1986, 72 s., ill.

Bonden Christen Hansen (1892–1978) var født i Skjern, men kom allerede som syttenårig til Als som landvæsenselev. Under en omfattende studierejse stiftede han bekendtskab med tysk landbrug. I 1916 kom han efter forskellige ophold i Nordslesvig til Stenfeld i Angel til en gård, hvor konen sad alene tilbage, efter at manden var faldet i Rusland. I 1919 blev det til ægteskab mellem dem, og gården blev Christen Hansens hjemsted til 1976.

Christen Hansen blev formand for Landboforeningen i Sydangel ved dens stiftelse i 1946. Det er foreningens konsulent i tiden 1949–57 Mads Fr. Madsen, der har samlet bogens stof ud fra Christen Hansens efterladte papirer og nogle båndoptagelser. Han supplerer med sine egne iagttagelser fra konsulentarbejdet.

Bogen skal ikke refereres her. Men den tegner et billede af en driftig storbonde, der lever sit liv på det indremissionske grundlag fra barndomstiden. Der fortælles om landbrugsdrift, om forholdet til tyske naboer og til det øvrige danske arbejde i området. Christen Hansen oplevede begge verdenskrige i Sønderjylland. Mest dramatik rummede den sidste, hvor gården i Stenfeld en periode husede 200 udbombede fra Kiel, i en anden tvangsinkvartering af 125 tyske soldater. – I sin helhed er bogen blevet til en skildring af en særegen personlighed og et bidrag til belysning af forholdene i Angel i en spændende periode.

K.F.

Bruno Uldall: Sådan var det. Erindringer.

Tryk: Friedrich Schwichtenberg, Flensborg, 1986, 117 s + 22 s illustrationer.

Bruno Uldalls erindringer er først og fremmest skrevet til familien, men i begrænset omfang bragt i handelen, og det er værdifuldt, at andre kan få indblik i dem. Som historisk kildestof ligger de i forlængelse af skildringerne i Barn og Ung i Flensborg og Barn og Ung i Sydslesvig.

Uldall er udgået af det flensborgske borgerskab, og det er dets vilkår, der skildres i bogens velfortalte afsnit om drengear og ungdomstid. Nazitidens og krigens indvirkning på forretningslivet beskrives. Det er vist første gang, man får en så åben selvbiografisk skildring fra en forretningsmands hånd, hvor iøvrigt særlige afsnit er viet de vanskeligheder, som jødiske forretningsforbindelser blev udsat for. – Uldall blev i 1942 indkaldt til tysk militærtjeneste, i 1943 stationeret på Trekrøner og fra 1944 tilknyttet modstandsbevægelsen, hvorefter han og familien måtte gå under jorden. Om efterkrigstiden, herunder forretningslivets vilkår i Flensborg, gives mange oplysninger. Bogens sidste afsnit er viet en omtale af dronningens og prinsens besøg i Borgerforeningen i juni 1978, hvor Uldall som foreningens formand siden 1973 modtog dem.

Uldall skriver med letflydende pen med sans for det fornøjelige, men alvoren slår ofte igennem. I sin helhed er bogen blevet endnu en værdifuld dokumentation af en sydslesvigsk brogede tilværelse.

K.F.

Fattiggården i Haderslev. Erindringer af Anne Sophie Zimmermann 1922–35

Forlaget Gammelting, Haderslev 1986, 64 s., ill.

Ferdinand Zimmermann var bestyrer af fattiggården i Laurids Skaugsgade i Haderslev fra 1922 til sin pensionering i 1948. Datteren Anne Sophie Zimmermann var 13 år i 1922 og boede hjemme til 1935. I 1936 blev fattiggården omdannet til plejehjem. Det er således den sidste periode af den egentlige

fattiggårds historie, vi får kendskab til gennem Anne Sophie Zimmermanns erindringer, som hun i 1982 indtalte på bånd.

Selv om dansk lovgivning udelukkede det, blev forholdene på fattiggården uændret, som de havde været under det preussiske styre, trods genforeningen. Fattiglemmer, subsistensløse og aldersrentenydere var her anbragt side om side. I erindringerne fortæller fru Zimmermann om bygningen og dens omgivelser, om forældrenes arbejde og med indlevelse og forståelse om de enkelte beboeres skæbne. Det er gribende læsning, og mange af beboerne ser man for sig i meget talende billeder fra fruens album.

Når man tænker på socialrealismens litterære skildringer af livet i fattiggårdene, får man her et korrektiv, der viser, at et bestyrerpar, der havde hjerte og vilje til det, kunne få meget – midt i alt det håbløse – til at se anderledes ud for dem, de havde fået betroet. – Bogens sidste sider rummer en redegørelse af Henrik Fangel for udviklingen over fattiggård, stiftelser og plejehjem i Haderslev og giver et indtryk af den debat, der i 1920'erne og 30'erne førtes om de sociale forhold i byrådet og de lokale aviser.

K.F.

Aage Sækmoser: Fra borg til herregård, Søbygård – et stykke Ærø-historie.
Forlaget Misteltenen, Ringe, 1987, 47 sider, ill.

Ærø hørte indtil 1864 til Sønderjylland, og på øens vestlige del ligger det imponerende voldsted Søby. Borgen blev anlagt ud til den dengang sejlbare Vitsø, vistnok i kong Niels' tid i 1100-årene. Voldstedet beskyttede en lille lade- og handelsplads på kysten. Allerede inden år 1300 havde borgen udspillet sin militære betydning. En ny storhedstid oprandt med hertug Hans den Yngre. Han blev herre over Ærø og nedlagde en række gårde i nærheden til fordel for den nye hovedgård Søbygård. En slotsagtig hovedbygning blev bygget lige neden for borgbanken. Fra gården bestyrede hertugslægten det store landbrug, indtil kongen blev ejer i 1729. Gården var bortforpagtet – i 1771 blev den udstykket, og bygningerne blev gradvist begrænset. I dag er resterne af det fordums »slot« i forfald.

Men det er et historisk sted, som fortjener opmærksomhed. Højskolelærer Aage Sækmoses lille bog beretter i populær form og med mange billeder om borgens historie og udgravningerne af den middelalderlige handelsplads, om hertugerne og godsbygningernes historie fra o. 1600 til i dag. Litteraturhenvisninger viser vej til videre læsning. Det er en overkommelig oversigt – forhåbentlig kan den være med til at skabe interesse om Søbygård, så resterne af det gamle »slot« kan blive restaureret til en tidsvarende nutidsbolig.

LH

H. E. Sørensen: – og havet kom. Stormflodskatastrofen ved Rejsby 1923
Forlaget Melbyhus, Skærbæk, 1986, 96 s., ill.

Bogen er udgivet af digelaget for Kong Christian den Tiendes Kog. Man er endnu engang taknemmelig for den flid, hvormed H. E. Sørensen fremdrager

træk på træk af vestslesvigsk historie. Det centrale i bogen er skildringen af stormflodsnatten den 30. august 1923, der kostede 19 arbejdere og ingeniører, der var beskæftiget ved digebygningen, livet. Men det skal ikke overses, at den giver en grundig skildring af digets tilblivelse, herunder lovforslagets behandling i folketing og landsting, og den lokale debat, der førtes om det, ligesom digets og digelagets forhold følges op til dato, således anlægget af katastrofeveje i 1950'erne. To gange – i 1976 og 1981 – var diget alvorligt truet. Begge gange besluttede digelagets bestyrelse at undlade reparationer under selve stormfloden. Der bor ingen mennesker i det truede område. Man ville ikke sætte menneskeliv på spil.

Skildringen af selve stormflodsnatten er i overensstemmelse med titlen bogens hoveddel, bygget op på pressemeddelelser, senere indhentede skriftlige beretninger og interview. Hovedvidnet er Christian Larsen nu Ringkøbing, der var kommet i arbejde den 29. august og overlevede ved at blive på diget. Herfra så han femten redde sig ved at drive med tømmer fra marketenderiet, mens to bogstavelig talt druknede for øjnene af ham under det stigende vand. Bogen rummer mange gribende enkeltræk – også i skildringen af den lokale befolknings heltmodige forsøg på at redde de nødstedte og bjerge de døde.

Bogen er rigt illustreret, væsentligt med billeder fra Historisk Forenings arkiv på Skærbækegnens Museum. Billederne viser ødelæggelserne, men mange illustrerer også de vilkår, hvorunder arbejderne måtte udføre selve digebygningen.

K.F.

Friedrich Böck: Sylt. Auf Sand Vertraut.

Verlag C. H. Wäser, Bad Segeberg 1986. 162 s. ill.

Her skal kun ganske kort gøres opmærksom på denne bog, som vesterlændingen Friedrich Böck har skrevet for organisationen Deutscher Küstenschutz. Havets indvirkning på Silds areal gennem tiderne påvises. Der gøres rede for menneskenes kamp mod havet i fortiden og for den enorme investering, der idag foretages i alle håndte former for teknik for at sikre øen. Bogen er rigt illustreret med skitser og gode fotos, der dog kunne have haft krav på en bedre papirkvalitet. Bogen må være af interesse for alle, der holder af øen, og for dem, der arbejder med tilsvarende problemer langs den jyske vestkyst. Loven om vadehavsbeskyttelse fra 22. juli 1985 findes in extenso, og bogen sluttes med en udførlig liste med forklaringer på alle begreber, der har forbindelse med kystsikring.

K.F.

Noter og nyt

Nekrolog

Jens Kristensen, Østerløgum, 12.3.1894–5.2.1987.

Gammel og mæt af dage er fhv. førstelærer, degn og organist i Østerløgum Jens Kristensen d. 5. februar 1987 afgået ved døden i en alder af næsten 93 år. Med ham er der taget afsked med en del af genforeningstidens historie, idet han var den sidste af de mange unge, kongerigske lærere, som i 1920 tog et arbejde op i det genvundne land. Han voksede op i Søndervig i Lunde sogn ved Varde, hvor forældrene havde en større hedegård. Den fysisk svage dreng egnede sig ikke til hårdt landbrugsarbejde, og han kom derfor via et præparandkursus på Ask Højskole til Ranum Seminarium, hvorfra han dimitteredes 1915. Efter at have prøvet at være lærer ved Djurslands Højskole vinteren 1915/16 virkede han nogle år ved forskellige nørrejyske folkeskoler, sidst som førstelærer i Knaplund i Hoven sogn og overtog derefter 1. maj 1920 i en alder af kun 26 år stillingen som førstelærer og degn i Østerløgum. Sammen med sin unge hustru, Karen, f. Jespersen fra Løgstør-egnen, kom han, initiativrig som han var, ud fra sit grundtvigske ståsted hurtigt til at sætte sit præg på ungdomsarbejdet i by og sogn, især inden for gymnastikken og folkedansen. Endvidere var han en tid lang formand for den lokale foredragsforening, ligesom han i nogle år var kasserer for sognets sygekasse. Om sin første tid som lærer i Østerløgum har han levende berettet i Sønderjysk Månedsskrift 1972 og 1974. Efter Østerløgum skoles nedlæggelse i 1955 fortsatte Jens Kristensen som lærer ved Hovslund Fællesskole til 1962 og efter sin pensionering virkede han et par år som lærer ved Agerskov Ungdomsskole. Degne- og organiststillingen i Østerløgum opgav han først i 1966.

Også ud over det lokale kom Jens Kristensen snart til at gøre sig gældende. Allerede 1922 indvalgte han i bestyrelsen for Åbenrå amts nordre Lærerkreds og blev et par år senere kredsens formand. Han udførte her et stort og værdsat arbejde for sine kolleger, arrangerede kurser og fester sammen med amtets øvrige tre lærerkredse. Også en forbindelse til lærerne ved de danske skoler i Sydslesvig blev etableret. En af hans kæreste erindringer fra hans mangeårige virke som lærerkredsformand var oprettelsen 1936/37 af og arbejdet med lejrskolen i Hejls, Danmarks første lejrskole, som oprindelig var et modtræk mod de nazistiske mindretalskolors ferie hjem. Her øvede han en betydelig pionerindsats. I næsten 35 år var han sin stands gode lokale tillidsmand i forhold til myndighederne, hos hvem han også i sjælden grad nød respekt. For denne indsats påskønnede hans kolleger ham ved hans afgang som formand at udnævne ham til foreningens æresmedlem.

Allerede fra sin tidligste ungdom havde han interesseret sig for Porto Novo missionsstationens arbejde i Indien, og som støtteforeningens kasserer fra 1937 havde han betydelige kontaktflader ud over landet.

Endnu som aktiv lærer fik han fra 1960 ydermere tid til at medvirke ved Historisk Samfund for Sønderjyllands indsamling af traditionsstof. Med båndoptager gennemrejste han landsdelen på kryds og tværs og fik repræsen-

*Jens Kristensen.
foto: Historiske Sam-
linger.*

tanter for det ældre slægtled til at fortælle minder fra barndoms- og ungdoms-årene. Et par hundrede mænds og kvinders stemmer har han således været med til at bevare for eftertiden. Dette arbejde fortsatte han med til efteråret 1971, og hans mange bånd udgør nu en væsentlig bestanddel af båndsamlingen i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Lige fra 1920 havde han været meddeler til Hejmdal fra Østerløgum sogn. Han har berettet om store og små, sørgelige og muntre begivenheder i sognet og lavet gode referater af lokale møder. Han havde således gode forudsætninger for i nogle år i 1960'erne at medvirke som referent ved De nationale Foreningers Samarbejdsudvalgs møder. Flid og nøjagtighed har altid været en af Jens Kristensens kendetegn. Både for sin indsats lokalt og i en større sammenhæng vil hans navn blive mindet i taknemmelighed.

Peter Kr. Iversen

Arkiver og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1986

Hvis man i korthed skal karakterisere året 1986 og dets gang på landsarkivet, træder forholdet til de afleverende myndigheder stærkt frem. Efter Rigsarkivets forbillede påbegyndte landsarkivet i 1982 en 5-årig turnus med det formål, at alle statslige embeder i løbet af en 5-års periode skulle have kontakt med landsarkivet. En sådan regelmæssig kontakt gør dels embederne mere arkivbevidste, og dels sikrer den på langt sigt en jævner strøm af afleveringer. Sammen med de tre andre landsarkiver blev der i årets løb udarbejdet en pjeces på 24 sider »Offentlige embeders og institutioners arkiver. Bestemmelser og vejledning om opbevaring, aflevering og kassation«, som både indeholder fælles forskrifter og afsnit, der tager hensyn til det enkelte arkivs særlige forhold. Pjecen udleveres til embederne i forbindelse med arkivbesøg, men kan også rekvireres fra landsarkivet mod betaling af porto. Med udarbejdelsen af pjecen er et væsentligt forarbejde til en bedre arkivpleje ved embederne gjort, hvilket er af stor betydning for de fremtidige afleveringer.

Ligesom i 1985 gav den øgede kontakt med embederne sig udslag i et stort antal afleveringer af embedsarkivalier, ofte af betydeligt omfang, således at det samlede omfang af afleveringer fra embederne i 1986 kom op på 439 m mod 380 m i 1985. Med en pladsreserve på 2 km kunne det se ud, som om landsarkivet hurtigt kunne få pladsproblemer. Vi har imidlertid den opfattelse, at der nu skulle være ryddet godt op hos de statslige myndigheder, således at afleveringerne herfra nu har kulmineret. Derimod findes der stadig adskilligt i den kommunale sektor, som må betegnes som historisk værdifuldt og afleveringsmodent.

Af større afleveringer fra den offentlige sektor i 1986 kan nævnes: Haderslev skifteret, kriminal- og civildommer (160 m), Tønder kriminalpoliti (30 m) og Statens jordlovsudvalgs kontor i Tønder (20 m). En del af disse afleveringer er udført under den nye ordning for indtægtsdækket virksomhed, som indebærer, at embederne selv skal betale for ordningen ved afleveringen. Denne ordning vil i de kommende år blive udbygget som en nødvendighed under de stramme økonomiske vilkår. Et værdifuldt topografisk materiale er kommet i hus, foreløbig som depot, fra Matrikelsdirektoratet, idet man i forbindelse med en omorganisation har overført det ældre sønderjyske kortmateriale med tilhørende protokoller fra Matrikelsarkivet i København og hertil. I løbet af en 10-års periode vil materialet overgå til landsarkivet som ejendom.

Særlig megen kraft er der i 1986 blevet ofret på de gejstlige arkiver. Fra Haderslev bispeembede er der modtaget en større aflevering (28 m), og gennem henvendelser til samtlige præster er såvel kirkebøger som andet materiale blevet hjemkaldt. Det er forbavsende, at der stadig ved sådanne kampagner kan findes ikke blot arkivalier fra 1800-tallet, men endog 1700-tals sager på lofterne i præstegårdene.

På den kommunale arkivfront er der ikke foregået større bevægelser i årets løb, men landsarkivet har med tilfredshed konstateret, at Haderslev kommune med ansættelsen af en faguddannet arkivleder har erkendt sit ansvar for det store og værdifulde købstadsarkiv. Også samarbejdet med de lokalhistoriske arkiver og deres organisation LASS har i det forløbne år været prima.

Offentlige embeders og institutioners arkiver

Bestemmelser og vejledning om opbevaring,
aflevering og kassation

LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYDSKE LANDSDELE.
AABENRAA 1986

På trods af disse aktiviteter har indsamlingen af private arkivalier ikke været forsømt. Fra foreninger og private institutioner er modtaget 50 bd. og pk., fra privatpersoner 160 bd. og pk. Fra den sidste gruppe kan nævnes: fhv. lektor Willy Buchs arkiv, fhv. rektor Georg Buchreitz' samlinger vedr. helgener, genealog Holger Franks samlinger, familien Gammelgårds arkiv fra Stubbæk og Varnæs, fhv. overborgmester i Flensborg I. C. Møllers papirer, en efteraflevering af frimenighedspræst Rasmus Thomsens (død 1905) papirer, forlagsboghandler Vilh. Tryde og sønnen boghandler Ove Trydes arkiv samt regnskabsbøger fra Tygesens købmandshandel i Sdr. Sejerslev.

Besøget på læsesalen viste en lille nedgang til 4076 mod 4210 i 1985, men til gengæld anvendte de besøgende 14791 arkivalier mod 13595 året før. Udlån og indlån har været stabilt, og der er foretaget 1356 skriftlige ekspeditioner. Værkstedet har fortsat såvel indbindingsarbejdet som blad- og bindkonserveringen. Også kopieringstjenesten i dens forskellige former er fortsat i 1986. Registraturen over toldarkiverne, som blev indleveret til trykning i Rigsarkivet 1985, er desværre endnu ikke færdigproduceret.

Landsarkivet og dets medarbejdere har udadtil markeret sig ved deltagelse i det historiske arbejde, afholdelse af kurser og 15 foredrag i og uden for landsdelen. Arkivar Lars N. Henningsen har ved Odense Universitet forsvaret sin afhandling »Provincmatadorer« for den filosofiske doktorgrad, som derefter er blevet konfereret ham. På landsarkivet har der været 16 rundvisninger for ialt 310 deltagere. P.g.a. manglende ressourcer må vi desværre sige nej til rundvisninger om lørdagen, og uden for normal arbejdstid kan rundvisninger kun finde sted mod betaling, bl.a. af sikkerhedsvagter. I de fleste tilfælde er det dog lykkedes at imødekomme ønsker om forevisning af landsarkivet, idet vi tillægger disse en vis betydning i bestræbelserne på at udbrede kendskabet til landsarkivet og dets samlinger. Vi har derfor også været meget glade for et øget samarbejde med landsbiblioteket, der i flere tilfælde har henlagt sine amlsledermøder hertil, ligesom bibliotekselever har fået arkivet forevist. Også skoleelever i erhvervspraktik har i flere tilfælde været beskæftigede i 8 dage på landsarkivet – såvidt vi har kunnet konstatere, med godt udbytte.

Landsarkivet har således på forskellig vis i det forløbne år søgt at leve op til sine forpligtelser ikke blot som et led i administrationen, men også som en levende og formidlende kulturinstitution.

Hans H. Worsøe

Studieafdelingen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1986.

I lighed med tidligere år var arbejdet i 1986 præget af bogudgivelser, intens historisk forskning og vejledning af både læg- og fagfolk.

I maj 1986 blev redaktør Alex Herz, Danevirke, medlem af Studieafdelingens tilsynsråd. Han efterfølger Ulla Fedders som repræsentant for Sydslesvigsk Forening.

Året 1986 begyndte med et højdepunkt: den 10. januar udkom »Barn og ung i Sydslesvig 1900–1982« (2 bind, 510 sider); dagen markeredes ved en reception på Flensborghus.

I juni antog det humanistisk-samfundsvidenskabelige fakultet ved Odense universitet Lars N. Henningsens bog »Provinsmatadorer fra 1700-årene. Røder-, købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernfærde i økonomi og politik 1700–1770«, som var udkommet i november 1985, til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Forsvaret fandt sted den 3. oktober 1986. Det blev en stor dag for Lars N. Henningsen – og for Studiefædelingen. Nu har vi en disputats blandt vore udgivelser og en dr. phil. blandt vore tidligere stipendiater.

Kun få dage senere, den 8. oktober 1986, udgav Studiefædelingen Jane Bossen og Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386–1986, en bog om Helligåndskirkens bygnings- og inventarhistorie. Bibliotekar Jane Bossens letlæselige og særdeles oplysende tekst og fotograf Helge Krempins fremragende billeder og layout resulterede i et meget smukt bogværk, som blev vel modtaget af kritikken. Helligåndskirkens menighedsråd takkede for udgivelsen ved en reception på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Bjørn Poulsen, stipendiat fra 1. febr. 1983 til 31. jan. 1987, har i det forløbne år overvejende arbejdet med problemerne omkring den senmiddelalderlige handel fra Flensborg og Husum. Hele hans omfattende og grundlæggende afhandling om det sydlige Slesvig i senmiddelalderen er nu ved at være afsluttet, og manuskriptet på ca. 275 sider vil foreligge i slutningen af februar 1987. Bjørn Poulsen holdt i 1986 foredrag i Det kgl. nordiske Oldskriftsselskab og i Historisk Samfund for Sønderjylland, Sydslesvigsk amtskreds, om »Okser, korn og guldmønter«, han skrev en række anmeldelser, bl.a. af »Herzog Adolfs Urteilbuch«, udg. af W. Prange, i Sønderjyske Årbøger 1986 og forfattede følgende artikler: »Danske hvide til Nordtyskland« (i: Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1986, nr. 5, s. 82–84), »Hvilke informationer giver møntfund ikke?« (sst. 1986, nr. 8, s. 150–51) og »Klokkestøberne« (Peter Hansen fra Flensborg) i Skalk 1986, nr. 5, s. 26–29.

Bjørn Poulsen fortsætter sit forskningsarbejde på Studiefædelingen, idet han er blevet tildelt et seniorstipendium fra Københavns universitet.

Mag. art. Hans Schultz Hansen tiltrådte sit stipendium den 1. januar 1987. Han vil undersøge den betydning det danske mindretals sociale sammensætning har haft efter 1800 for mindretallets politiske holdning, størrelse og udvikling. Han er gået i gang med en analyse af »Foredragsforeningen for Flensborg og Omegn«s medlemmer (1908–14).

Som led i PR-arbejdet for Lars N. Henningsens værk om Otte-familien i Egernfærde oversatte bibliotekslektoren Lars Henningsens afhandling »Ein Eckernförder Großkaufmann und die 'Ruhe des Nordens'« (Grenzfriedenshefte 1986, s. 36–53). Bibliotekslektoren holdt på Akademie Sankelmark foredrag for slesvig-holstenske dommere om »Historische und grenzpolitische Probleme« og om »Mindretalsforhold i Sydslesvig« for deltagerne i »Service Civil Internation Camp« på biblioteket. Han var desuden på historisk-arkitektonisk bytur gennem Flensborg med Foreningen Norden fra Rødovre og foretog en række rundvisninger på biblioteket, især med tyske gæster. I Sønderjyske Årbøger 1986 anmeldte han Frithjof Lödings dissertation om »Th. Storm und Kl. Groth in ihrem Verhältnis zur schleswig-holsteinischen Frage. Dichtung während einer politischen Krise«. Sammen med W. L. Christiansen blev dennes beretning om det flensborgske socialdemokratiske udvikling 1945–54 gennemarbejdet, således at manuskriptet kan afsluttes i løbet af 1987. Men frem for alt

arbejdede bibliotekslektoren på »Den danske Menighed i Flensborg 1588–1988«, han gennemgik et omfattende litteratur- og kildemateriale vedrørende dansk gudstjeneste i Flensborg. Manuskriptet skal afsluttes i 1987.

Fra april til september 1986 kunne vi tilbyde en skrivebordsplads til en historiestuderende fra universitetet i Kiel. Han skrev sin specialeopgave om »SPD og SPF 1945–1954«. Studieafdelingen var behjælpelig med at fremskaffe kildemateriale. Det blev for begge parter til nogle inspirerende måneder. Efter afsluttet arbejde modtog vi et eksemplar af hans afhandling.

I samme tidsrum ordnede adjunkt Lone Anker Jakobsen Lærerforeningens arkiv, og en historiker fra Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, gennemgik dele af Den slesvigske Samlings arkiv med hensyn til det danske mindretals udvikling efter 1920. Så mange medarbejderes og gæsters samtidige aktivitet medførte at grænsen for Studieafdelingens pladskapacitet var nået.

Følgende manuskripter er under udarbejdelse: W. L. Christiansen »Erindringer« og Franz Wingender »Modstand og illegale blade i Sydslesvig 1944–1948«; Hans Nielsen »Strejftog gennem mit liv« foreligger nu i dansk oversættelse som manuskript. Jens Svendsen, Chr. B. Karstoft og Poul Jørgensen arbejder på erindringsværket »Dansk kirkeliv i Sydslesvig efter 1920«.

Også i det forløbne år har en række danske og tyske historikere søgt og fået hjælp og vejledning i deres arbejde. Flere af dem har trukket på Studieafdelingens og Centralbibliotekets gode muligheder for adgang til information.

Johann Runge

Institut for grænseregionsforskning, 1986

Den vigtigste enkeltbegivenhed for instituttet i det forgangne år var Nils Groes fratræden som direktør den 1. september 1986. Siden sin tiltræden i 1979 formåede Nils Groes takket være sin store dygtighed og dynamik på forbausende kort tid at videreudvikle instituttet. I kraft af en omfattende kontraktforskning blev staben af videnskabelige medarbejdere næsten tredoblet, og samtidig blev instituttet landskendt ved flere af sine undersøgelser. Selv kastede Nils Groes sig særlig over uddannelses- og beskæftigelsesforskningen og stod i den forbindelse også fadder til SØnderjyllands REgionale Nationalregnskabsmodel – også kaldet SØREN. Hertil kom undersøgelser for Trafikministeriet om en fast forbindelse over Storebælt samt mange andre aktiviteter. Nævnes skal det også, at Nils Groes trods sin faglige baggrund også har viet instituttets humanistiske forskningsvirksomhed stor interesse og også her har virket som en inspirerende leder.

Ved sin fratræden har Nils Groes søgt nye græsgange som cheføkonom for Sparekassen SDS. Instituttet ønsker ham alt mulig held og lykke med dette hverv fremover. Som afløser for Nils Groes tiltrådte universitetslektor Johan Peter Noack den 1. februar 1987 som direktør for instituttet.

Überørt af direktørskiftet fortsatte instituttet i 1986 sin mangeartede forskningsvirksomhed. Takket være støtte fra såvel offentlig som privat side, herunder forskningsfonde samt kontraktforskning lykkedes det at fastholde et højt aktivitetsniveau.

Inden for det samfundsvidenskabelige område blev en stor undersøgelse om grænsehandlen for EF-kommissionen afsluttet. Institutet følger dog fortsat grænsehandelsproblematikken, der i årets løb både økonomisk og politisk har været noget af »en varm kartoffel«. Takket være støtte fra bl.a. Det samfundsvidenskabelige Forskningsråd og Konsul Axel Niensens Mindelegat laves supplerende undersøgelser i dette emne, der i takt med afgiftsforhøjelser og ændringer af rejsegodsbestemmelser er i en stadig udvikling.

I årets løb blev også afsluttet et projekt om den offentlige sektor og den regionale udvikling. Der er her tale om en studie af vækst og regional fordeling med udgangspunkt i Sønderjyllands amtskommune. Undersøgelsens resultater, der er udgivet i bogform, indbragte dets forfatter, Andreas P. Cornett, licentiatgraden ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.

Af nye samfundsvidenskabelige projekter kan nævnes energiplanlægning i Sønderjylland, hvor instituttet i samarbejde med Sønderjyllands amt og Cowiconsult udfører en række økonomiske konsekvensberegninger af forskellige energiplaner omfattende opvarmning af boliger, elektricitet, procesenergi i erhvervene og transport. Hertil kommer udarbejdelsen af en sammenlignende regionalstatistik for den dansk-tyske grænseregion, hvis formål er at oparbejde en lettilgængelig database vedr. bl.a. befolkningsforhold, erhvervs- og arbejdsmarkedsstatistik, uddannelsesforhold og valgstatistik. Med støtte fra Direktoratet for Egnsudvikling påbegyndtes endvidere i 1986 et projekt om landkommunernes fremtid, der flere steder er truet på grund af fortsat afvandring, ændret aldersstruktur og manglende industrialisering.

Af andre projekter fortsatte de igangværende undersøgelser af erhvervs kvalifikationer, efteruddannelse af erhvervsaktive i Sønderjyllands amt, uddannelses- og beskæftigelsesperspektiver for Ribe amt (i samarbejde med AKF) samt arbejdet med Sønderjyllands Regionale Nationalregnskabsmodel.

På det humanistiske område blev instituttets arbejde med de sønderjyske stationsbyer afsluttet i 1986. En afsluttende publikation herom forventes udsendt under det af Statens humanistiske Forskningsråd igangsatte Stationsbyprojekt. I stedet påbegyndtes et projekt om de nationale strømninger inden for byggestil og byggeskik i Sønderjylland 1850-1940. Samtidig fortsatte de igangværende projekter om folkesangen i Sønderjylland, mødet mellem sprogene, samt om det danske og det tyske mindretals historie. De tre første er finansieret af Statens humanistiske Forskningsråd, mens det sidste projekt er finansieret af Carlsbergfondet. En liste over udgivelser og resultater fra disse projekter såvel som de øvrige kan rekvireres ved henvendelse til instituttet.

Som det fremgår af projektgennemgangen giver instituttets tværvideenskabelige sammensætning mulighed for at beskæftige sig med en bred vifte af projekter. Den forhåndenværende ekspertise spænder over økonomi, statsvidenskab, geografi, massekommunikation, sprog og historie, der også er med til at give et alsidigt og frugtbart fagligt miljø.

Udover forskningen har instituttet arbejdet med informations- og oplysningsvirksomhed, bl.a. formidlet gennem det lille tidsskrift PLUK, der i tre numre årligt orienterer om forskning i eller om Sønderjylland. Hertil kommer talrige foredrag, artikler, radioindlæg og besvarelse af henvendelser samt deltagelse i faglige konferencer.

Henrik Becker-Christensen

Museer

Haderslev Museum

Museets hovedarbejdsområde – arkæologien – tog i 1986 markant til i omfang. Ialt blev der udført arkæologiske undersøgelser for lidt under 1 mill. kr.; det største beløb nogensinde i museets historie – end ikke overgået af de hektiske år 1980–81, hvor de mange udgravninger i forbindelse med nedlægningen af naturgasledningerne fandt sted. Det skyldtes først og fremmest en knap 7 måneder lang udgravningskampagne på jernalderbopladsen Hjemsted Banke ved Skærbæk, men også et tættere samarbejde med de sønderjyske kommuner, Hedeselskabet og andre anlægsmyndigheder har bevirket en betydelig stigning i antallet af undersøgelser.

På Hjemsted Banke omfattede undersøgelserne ikke mindre end 35.000 m², med righoldige levn fra en landsbybebyggelse fra 3. til 6. årh. e.Kr., grave fra 3.–4. årh. e.Kr., rester af en bosættelse fra begyndelsen af jernalderen samt desuden en hyttetomt fra den ældre stenalder og flere hustomter fra middelalderen. Særligt spændende ved årets undersøgelser var fundet af en række brønde med velbevarede træforinger, der p.t. er ved at blive analyseret på tidsskriftet »Skalks« dendrokronologiske laboratorium i Århus. Om alt går vel skulle brøndene ad denne vej kunne dateres indenfor få års nøjagtighed, hvilket igen vil få afgørende betydning ikke alene for udforskningen af Hjemsted-bebyggelsen, men også for jernalderforskningen i Syd- og Sønderjylland som helhed.

Udover Hjemsted-undersøgelsen må der fremhæves en lang række udgravninger af anlæg fra middelalder og renæssance, – bl.a. er der i samarbejde med Miljøministeriet og Københavns Universitet påbegyndt en lovende undersøgelsesrække af værfterne i Tøndermarsken. Af årets »høst« bør endvidere nævnes påvisningen af de første nordslesvigske hustomter fra yngre bronzealder ved Slibsø, syd for Haderslev.

Mens omfanget af de arkæologiske undersøgelser steg voldsomt i 1986, gik konserveringsarbejdet nærmest i stå. Det skyldtes, at ventilationsforholdene i konserveringslokalerne blev underkendt af Arbejdstilsynet, som derefter pålagde Museet at indskrænke driften, indtil forholdene var bragt i orden. Det viste sig imidlertid at blive så kostbart, at tidligere fremsatte planer om udbygning af den samlede konserveringsvirksomhed ved amtets museer kom frem af skuffen, og i løbet af efteråret besluttede Amtskommunen i stedet for at lappe på værkstedet i Haderslev at indrette en stor fælles konserveringsanstalt i den tidligere tæppefabrik i Gram. For Haderslev Museums vedkommende betød det, at Museets eget konserveringsværksted endeligt blev lukket pr. 1. september, og at genstandene indtil videre må sendes til behandling på andre museer. Det er beklageligt, det ikke kunne lade sig gøre at fortsætte konserveringsvirksomheden i Haderslev, men for det sønderjyske museumsvæsen som helhed er der tale om en tiltrængt udvidelse, som man kun kan hilse velkommen.

1986 blev også året, hvor Haderslev Museum gik ind i den elektroniske tidsalder. Efter flere års tilløb anskaffedes et mindre EDB-anlæg, som allerede nu har gjort sig uundværligt. Foreløbig anvendes anlægget til tekstbehandling og til mindre kartoteksopgaver, men så snart det rigtige programmel er udvik-

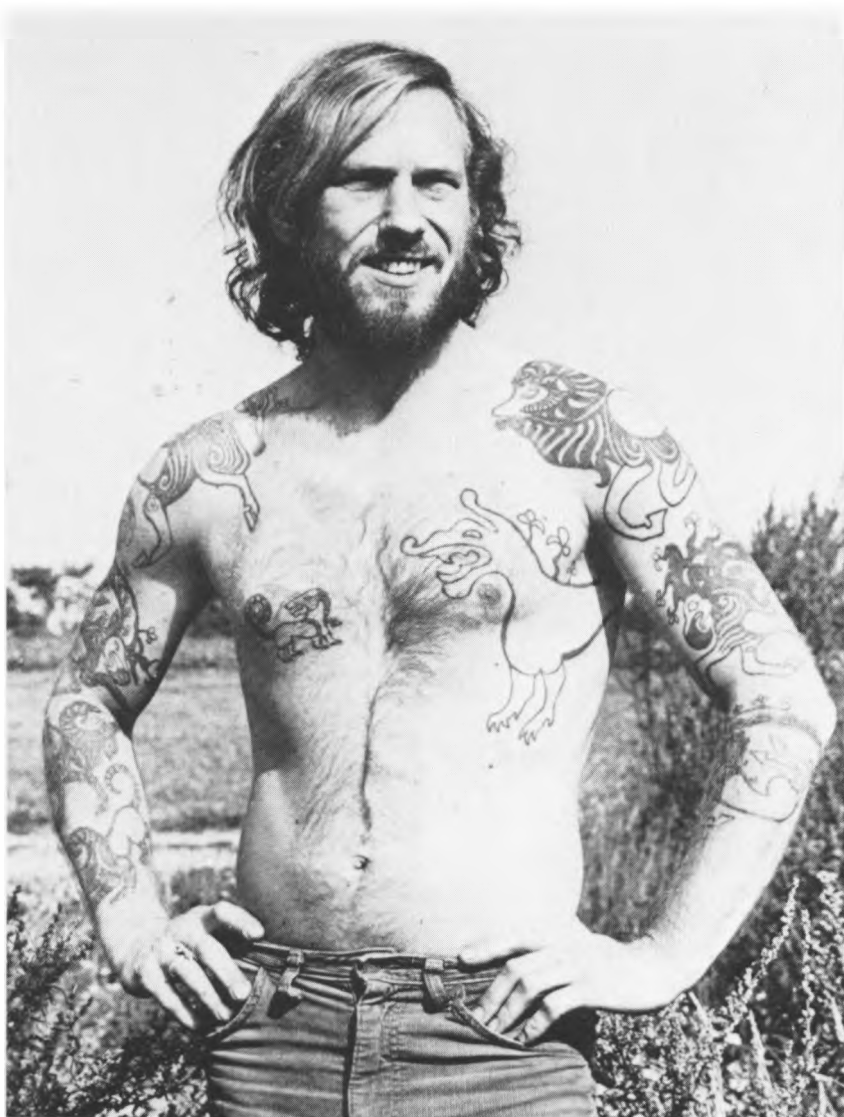
Fra indvielsen af de nordslesvigske museers fælles udstillingsvogn 7. maj 1986. Museumspædagog Inge Adriansen fortæller om projektet.

let, påbegyndes indlæsningen af protokoller og kartoteker. Der ventes her en enorm opgave, hvis omfang det er vanskeligt at vurdere, men når den først er gennemført, vil det betyde meget store lettelser i de daglige rutiner. Samtidig får Museet via EDB en nem adgang til Det kulturhistoriske Centralregister på Nationalmuseet, som er igang med at registrere alle arkæologiske fund i Danmark.

Formidlingsmæssigt bød året som vanlig på en lang række særudstillinger, med en særudstilling om tatoveringer gennem tiderne som den mest sete. I de permanente udstillinger er der sket flere mindre ændringer samt påbegyndt en gennemgribende nyindretning af afsnittet om våbenofferfundet fra Ejsbøl Mose. Den mest omfattende ændring fandt dog sted i »Det gamle Ridehus« på Haderslev Havn, hvor udstillingen af hestekøretøjer blev fordoblet og nyindrettet med bedre tekstning og flere uddybende plancher.

Besøgstallet blev i 1986 på ialt 21.000 personer – en mindre tilbagegang i forhold til de nærmest foregående år.

Af nyheder på den pædagogiske front skal først og fremmest nævnes »Det rullende Museum«; – et skurvogsmuseum, som drives af de 6 store nordslesvigske museer i fællesskab. Premieren fandt sted i maj, og sommeren igennem var vognen rundt på byfest- og markedspladser med en informationsudstilling for de deltagende museer. I efteråret blev udstillingen erstattet af en temaudstilling om ler, der frem til sommeren 1987 blev tilbudt skolerne i den nordøstlige del af amtet. Resultatet af skurvogsmuseets første sæson er endnu ikke endeligt gjort op, men så vidt det kan skønnes har modtagelsen alle steder været positiv.

Hvad enten man kan lide det eller ej. Tatoveringer kan være ganske flotte. Her en rekonstruktion af skytiske tatoveringer fra udstillingen »Kunsten på kroppen« på Haderslev Museum.

En anden spændende nyhed er »Historisk Værksted, Torning Smedie«. Bag initiativet står skoleforvaltningerne i Haderslev Kommune og i Sønderjyllands Amt, og ideen er at lade børnene selv prøve kræfter med det gamle smedehånd-

værk. Undervisningen finder sted i Haderslev Museums nyopførte smedie fra Torning, som er specielt indrettet til formålet. Der har været stor interesse for værkstedsundervisningen, og vi håber meget skolevæsenet, vil få mulighed for at fortsætte med denne aktivitet.

Steen Wulff Andersen

NB: Et samlet overblik over Haderslev Museums virksomhed kan fås ved at rekvirere Museets årsberetning på telf. 04 52 75 66.

Aabenraa Museum

Efter det helt særlige by-jubilæumsår, 1985 vendte museet i 1986 tilbage til et driftsbudget, hvor flere års sparerunder var slået igennem. Set lidt ovenfra betød det, at den udbygnings- og fornyelsesproces, der blev indledt i 1979, gradvist er bremsset siden 1983 og fra 1986 er gået i stå på vigtige områder. Bl.a. betyder det, at det er blevet meget svært at få langtidslødige, at museets grundlæggende arbejde med ordning og registrering næsten er ophørt. Det har fået lange udsigter at indhente museets store gamle efterslæb.

Nogle lyspunkter er der dog. Således blev der opsat spots og elskinner i både særudstillingssalen og i de nye udstillingsrum i den tidligere kustodebolig. Her blev der desuden installeret tyverialarm.

Til de mere uforudsigelige lyspunkter hører, at museet fik nogle store særbevillinger efter ansøgninger til staten. Derved har konserveringen af skibspor-trætter og -modeller kunnet fortsætte, en undersøgelse af kvinder med tilknytning til søfarten er blevet indledt, samt endelig magasin-reoler anskaffet.

Helt for sig står, at museet først på året opnåede Statens Kunstfonds støtte til at gennemføre den port eller kunstneriske udsmykning, som Ursula Reuter-Christiansen præsenterede forarbejder til i efteråret 1984. Den vil stå færdig i slutningen af 1987, når museet fejrer sit 100 års jubilæum.

I forårets løb blev det endelig besluttet, at »Samlingen på Jacob Michelsens gård i Kolstrup« skal føres videre under Aabenraa Museum. Det blev sikret dels ved kommunens køb af ejendommen, dels ved, at amt og kommune deler udgiften til vedligeholdelse af stuehus og have, samt til formidling. Det er ikke alene samlingen, men lige så meget den levende formidling, som Anne Helene Michelsen har udviklet, man har villet føre videre. Driftsudgifter hertil er bevilget fra 1987.

Undersøgelser, forskning og indsamling

En lidt skjult, men meget central opgave for museet, er det at finde historien bag de ting, som bliver overleveret til os. Kun når den er kendt kan tingene formidles og udnyttes på alle niveauer. Dette arbejde foregår hver gang en genstand kommer til museet, men det kan undertiden være svært at indhente alle oplysningerne om herkomst, brug, tid og sted. Blandt andet derfor er det væsentligt, at museet bruger en anden vej til at skaffe sig viden om genstandenes baggrund. Det sker igennem mere systematiske undersøgelser, der belyser et emne alment.

Årets største undersøgelse blev udført i et samarbejde med to andre søfartsmuseer og for en bevilling fra staten. Den belyser sømandskonernes liv i de tre lokalområder, der hører til henholdsvis Søfartssamlingerne i Troense/Svendborg Museum, Fiskeri og Søfartsmuseet i Esbjerg og Aabenraa Museum.

Emnet har længe stået på museets ønskeliste, fordi såvel samlingerne som den skrevne historie meget snævert er blevet til ud fra mændenes synsvinkel. Hvordan f.eks. familien med kone og børn klarede sig under mandens flerårige sejlads, ved vi meget lidt om. Men allerede nu, i undersøgelsens første fase, er der indsamlet meget. Specielt for aabenraaegnen er det, at der er overleveret et meget rigt skriftligt materiale i form af breve, dagbøger, erindringer, men også fotografier og fotoalbums. Heraf er meget store dele blevet kopieret – og flere samlinger er rene guldgruber. Men lige så vigtigt er, at et antal af de personer, der havde rødder i skibsfarten fra omkring 1900–1930, er blevet interviewet.

Til forberedelse af den særudstilling, der blev lavet i anledning af Aabenraa Amtsringriderforenings 90 års fødselsdag, blev der ligeledes foretaget en række interviews, genstande dokumenteret, og ældre og nyere fotografier indsamlet. Det foregik i samarbejde med museet på Sønderborg Slot, og derved blev nogle vigtige huller i vores viden om den sønderjyske nationalsport dækket. Blandt andet blev sogneforeningernes ringridning, der stadig bærer præg af de ældre landsbylaugs traditioner, undersøgt. Men også nyere skikke, som de private ringriderfester og ikke mindst kvindernes deltagelse blev dækket.

Gaver og erhvervelser

Når museet på den måde tager et emne op, bliver det ofte fulgt op af gaver. Det skete i 1986 især i forbindelse med en legetøjsudstilling. Både den, men også de to meget vellykkede søndage med legetøjsværksted og bamsefest førte til, at museet fik noget karakteristisk nyere legetøj såsom bamser, en elektromotor, en borg og en celluloiddukke fra 1947.

Desuden førte både ringriderudstillingen og sømandskone-undersøgelsen til, at et par ting blev overgivet til museet. Ligesom årets juleudstilling har indbragt lidt af den sjældne julepynt fra århundredets begyndelse, samt nogle gamle engle- og nytårskort.

Museets centrale emne søfarten er også blevet suppleret med nogle vigtige gaver. Fra en af de mest udprægede kaptajnsgårde i Dyrhave, er museets samling blevet forøget med blandt andet en tegning, en bøn og en skibsjournal fra 1830 skrevet af Jens Jensen Styding. Fra hans hånd stammer i forvejen en

Fotografierne gengiver to typiske situationer i en sømandskones liv. Øverst er museets meddeler med sin mor fotograferet på Forstallé, ca. 1930. Billedet er taget under faderens flerårige fravær, og det var velegnet til ophængning i kahytten.

Nederst besøger en kaptajnsfrue sin mand ombord i Haderslevskibet »Progress«, mens det lå i Danzig 1922. Bemærk, at såvel i kahyt som i dagligstue findes fotografiet af den fraværende ægtefælle på en fremtrædende plads.

række af museets mest interessante billeder. Til samme gave hører nogle forskellige ting, blandt andet et empire-sølvfingerbøl, nogle fotografier af en senere kaptajnsfamilie. Fra anden side er blandt andet indgået søfartsbøger, kort, fotografier, en hvaltand, der er en typisk sømandssouvenir, en nyere djunke-model, og senere en stor kinesisk krukke, der har tjent som vandbeholder ombord.

Men også fra rene landbrugsmiljøer er kommet ting, der udfylder nogle følelige huller i den ældre samling. Helt uventet fik museet en stor jernbeslået kiste, der har bevaret sin smukke dekorationsmaling næsten uskadt fra 1826. Den er i dag et sjældent klenodie, men tidligere fandtes den type kister ofte i et større antal på de lidt større gårde. Her opbevaredes det brudeudstyr, der var beregnet for resten af livet. Lidt mindre iøjnefaldende, men meget karakteristisk er en god samling af ældre glas, et par køretæpper m.m. fra en af de ældste bevarede gårde i Genner.

Nævnes bør også, at en stor samling, der indgik fra en gård i Rebbøl i 1983, nu er blevet forøget. Endelig fik museet foræret nogle sølvskeer, med meget udførlige oplysninger om personer, der oprindeligt har modtaget og givet dem. Den mest iøjnefaldende genstand, der belyser købstaden, er en stor fiisekakkelovn fra Skibbrogade. Den stammer fra 1880'erne, og den vil blive en tidstypisk inventar i museets café. Ligesom sidste år har indkøbene været skåret ned til et minimum. Til museets kunstaffdeling er der købt for godt 15.000 kr., og det er udelukkende sket på museets egne udstillinger: en raku-keramik krukke af Inger Rokkjær, to lågkrukker i hårdtbrændt ler af Ulla Hansen, et vægtekstil »Blå former« af Lene Helmer Nielsen, samt en bladcollage »Jomfru Fanny« af Susanne Tvermoes.

Særudstillinger og anden formidling

Sidste års juleudstilling, »Fra børnenes verden«, blev forlænget med årets første måneder. Til den blev der knyttet to meget vellykkede søndagsarrangementer, der begge i høj grad blev båret af frivillige hjælpere. Et legetøjsværksted, hvor enkle metoder til at lave ældre tids legetøj blev forevist, så interesse-rede børn og forældre kunne prøve teknikken.

En bamsefest, hvor børn og voksne blev inviterede til at forevise deres kæreste bamser, der så blev fotograferede og dokumenterede. Derved blev et stort materiale indsamlet, samtidig med at alle morede sig. Begge arrangementer gav mod på at fortsætte med lignende sammenkomster, også fordi de trak mange nye museumsgæster til.

På de følgende særudstillinger vistes kunsthåndværk, der på fremragende måde repræsenterede hver sin gren af en særlig dansk tradition. Det var først to keramikere, Inger Rokkjær og Ulla Hansen og en væver, Bente Astrup Moe, fra Århus. Dernæst tre billedvævere, Lene Helmer Nielsen, Ville Clemmensen og Birte Sandorff Lock, der viderefører den beherskede og fine tradition fra især Vibeke Klint.

Den udstilling, som museet samlede de fleste kræfter om, var dog Ringri-derudstillingen. Her blev som nævnt gjort et stort forarbejde for at undersøge traditionens liv i nyere tid. Det skete i samarbejde med Museet på Sønderborg Slot samt en utrættelig amatør, Bent Brandrup. Lige så vigtig var dog den store imødekommenhed som såvel foreninger som mange private ringridere

viste ved at udlåne genstande og hjælpe med oplysninger, interviews m.m. Ved siden af de plancher, der var udstillingens rygrad, resulterede arbejdet i et trykt hæfte om Ringridning i Sønderjylland.

1986 sluttede af med to store kunst-udstillinger. I samarbejde med en række danske provinsmuseer og den Brasilianske ambassade vistest i oktober en udstilling af moderne brasiliansk stoftryk, vævning og grafik. Den var på en meget spændende måde inspireret af landets kultur, indianernes kropsbemaling. Sidst åbnede i museets nye sal en udstilling inspireret af Grimms eventyr: »I eventyrets røde hule«. Den er fremstillet af Ursula Reuter Christiansen og fik sit eget liv igennem Henning Christiansens lydkompositioner.

Til slut må årets traditionelle juletræ, der besøges af flere tusinde børn, ikke glemmes. Her får mange børn og derigennem deres forældre en første oplevelse af museet.

Birgitte Kragh Rasmussen

Museet på Sønderborg Slot

Museet på Sønderborg Slot nåede i 1986 med 90.000 samme besøgstal som året før. Fordelingen af gæster har imidlertid ændret sig en del i de senere år: antallet af besøgende lejrskoler har været aftagende, så besøgstallet i forår og efterår er blevet mindre. Til gengæld er dels familie- og turistbesøget mærkbart stigende, dels viser lokale en stadig større interesse for ikke blot at se museet, men også at følge med i dets særudstillingsvirksomhed. Resultatet er en stærkt øget besøgs-koncentration i juli-august og en mindre forøgelse om vinteren og i det tidlige forår. Selvom det selvfølgelig er særdeles glædeligt med det fine samlede resultat og med den gode interesse for de fleste særudstillinger, er det dog en lidt betænkelig tendens, dels fordi det var ønskeligt med en jævnere spredning i sommerhalvåret fra maj til september, dels og især fordi lejrskolernes svigten repræsenterer en beklagelig udvikling, ikke blot for museet, men også for skoleeleverne, der normalt har meget stor gavn og glæde af et lejrskoleophold.

En hovedårsag til det gode besøgstal i sommeren 1986 var museets store særudstilling: »Danske blomstermalere i det 19. årh.«, der blev set af 31.000 gæster. Det var en usædvanlig smuk udstilling med billeder, hvor især O. D. Ottesen var repræsenteret med en række hovedværker. Det var nok den dyreste udstilling, museet nogensinde har vist, idet de mange malerier var forsikrede for godt 6 mill. kr. De var lånt dels i en række danske museer, men først og fremmest hos talrige private, fordelt over alt i landet. Det blev derved ikke blot den hidtil største udstilling af 1800-tallets danske blomstermalerier, men den indeholdt også adskillige billeder, der aldrig før havde været vist offentligt. Udstillingen var kommet i stand i nært samarbejde med fru Annie von der Heide, der også trak et meget stort læs ved fremskaffelsen af malerierne, og som ydede en stor indsats takket være sine utallige kontakter til private ejere af blomsterbilleder. Der var udarbejdet et lille illustreret katalog og desuden solgtes i museets kiosk mange smukke postkort og billeder med blomstermotiver, leveret af fru v. d. Heide.

En vandredstilling ankommer til slottet. Kasserne modtages i porten og køres videre til særudstillingslokalerne af museets personale.

Samtidig med blomstermalerierne vistest to serier af meget smukke fotos fra de steder i Danmark, hvor H. C. Andersen opholdt sig, og som han har skildret i dagbøger og erindringer. Men desuden har museet vist en række andre særudstillinger. De to største, der også tiltrak mange gæster, var en udstilling med tinsoldater og en kunstudstilling. Den første, der fortsatte fra efteråret 1985, »Kendte begivenheder i Nordens historie«, var en række spændende og levende scener fra kendte historiske begivenheder gennem næsten 1000 år, udført som dioramaer af medlemmer af foreningen »Chakoten«, der har specialiseret sig i, med tinsoldater, at levendegøre scenerier så historisk korrekt som muligt. Det var en virkelig populær udstilling, som også skolerne kunne bruge. Den anden, i efteråret, kaldtes »Sønder og sammen«. Det var en sønderjysk kunstudstilling, hvor udstillerne alle var medlemmer af Billedkunstnerforbundets syd- og sønderjyske afdeling. Også den vakte stor interesse og museet købte arbejder af to af udstillerne, Rudi Plehn og Maria Torp. Endelig har museet vist tekstiludstillingen »Museumsinspirationer«, der viste, hvordan gamle museumsting kan inspirere moderne kunsthåndværkere, og de finske Kalevala-udstillinger, hvor to forskellige vandredstillinger omkring det finske nationalepos her var slået sammen til een stor udstilling.

Udover købene på efterårets kunstudstilling har museet gjort indkøb til kunstafdelingen, først og fremmest et lille blomstermaleri af O. D. Ottesen, og det har desuden erhvervet enkelte mønter og medailler samt forskellige ting til den kulturhistoriske samling. Desuden har museet som sædvanlig modtaget et stort antal gaver, både til den historiske og til den kulturhistoriske samling. Herved er bl.a. kniplingssamlingen blevet forøget med en række meget fine, gamle kniplinger. I det hele taget har tekstilafdelingen nydt godt af mange fine gaver. En enkelt har skænket en meget stor samling tøj, dragtdele og tekstilredskaber fra Nordals – en meget stor gave. Blandt andre gaver kan nævnes en smuk helsilkekjole fra ca. 1830, en selskabskjole fra 1922, flere andre kjoler, et par navneklude og nogle fine duge. Til den kulturhistoriske samling er endvidere modtaget en del værktøj, noget keramik og glas, adskillige billeder og kort samt en større samling postkort. I forbindelse med museets gode, årlige udstillingssamarbejde med børnebiblioteket modtog museet 115 dekorerede påskeæg. Også den historiske samling er forøget med våben og uniformer, også civile som en postmesteruniform. Endelig er tilvæksten af skolebøger og undervisningsmateriel til skolehistorisk samling fortsat.

Ved kommunalvalget i efteråret 1985 skete en række nyvalg, der medførte, at bestyrelsen fra januar 1986 fik en ny sammensætning. Som afløser for den mangeårige formand, fru Ruth Nielsen, valgtes amtsrådsmedlem, fru Grethe Zachariassen som ny formand for museet. For Historisk Samfund for Als og Sundeved indtrådte formanden, forstander Boye Andersen i stedet for læge Harald Roesdahl og for kunstforeningen indtrådte fru Karen Løvig efter lektor H. Aarup. Fra amtsrådet fortsatte K. M. Laursen, Knud Tejlgaard Jensen og Bente Tietje, og fra byrådet formanden for UK-udvalget, Jørgen Jørgensen, mens Sv. A. Hellesen afløstes af byrådsmedlem Ditlev Nielsen.

Også blandt personalet skete ændringer, idet billetsalgsleder Svend Lauritzen i foråret rejste fra byen. Hans stilling blev overtaget af museets mangeårige kustode Rudolf Lassen, der ønskede at nedtrappe sit omvisningsarbejde og som ny kustode ansattes fru Alice Jensen. Desuden har der været den sædvan-

Lille syskrin med akvarel af C. W. Eckersberg: En lille familie. Moderen er i gang med at kniple og syskrinet er derfor udstillet i museets kniplingsmontre. Syskrinet skal være en gave fra Eckersberg til fru Karen Bagge, gift med kobberstikker O. O. Bagge, der var plejemor for hans søn Erling i de 6 år, han var på uddannelsesrejse til Paris og Rom.

lige udskiftning af langtidsledige, hvor museet i årets løb har beskæftiget 8. Endelig har Børge Pudselykke været ansat i 6 mdr., lønnet ved en bevilling fra arbejdsmarkedsnævnet. Det øvrige personale har været uændret.

Museumsrådets årbog »Nordslesvigske Museer« udkom med bind 13, redigeret af Birgitte Kragh Rasmussen, Aabenraa Museum. I den første af artiklerne redegjorde Inge Adriansen for det store forsknings- og indsamlingsarbejde, der var gjort gennem årene af folkemindesamleren, politiassistent Knud Jensen. Han døde i maj 1986. Udover forskningsoversigten havde Inge Adriansen udarbejdet en fortegnelse over alle den flittige forskers publikationer. Af hans efterladte optegnelser er de sønderjyske efter aftale overgået til museet i Sønderborg. I årbogen har Pia Bennike, Klaus Ebbesen og Lise Bender Jørgensen publiceret et gammelt alsisk fund fra stenalderen, »Menneskefundet fra

Bolskilde«, der opbevares i Sønderborg, og Sønderborg Slots forborg indgår i Johs. Hertz's artikel »Nogle danske borge og fæstninger fra beg. af det 16. årh.«.

Årbog nr. 63 i serien »Fra Als og Sundeved« med titlen »Heste« redigeredes af J. Slettebo, som havde skrevet bogen sammen med afdøde gdr. Jørgen Bromand, Almsted, der gennem mange år havde samlet stof omkring dette spændende emne. J. Slettebo redigerede desuden 2 bind i »Arv og Eje«, årbog for Dansk kulturhistorisk Museumsforening. Til det sidste, »Sommerglæder«, bidrog han med en artikel om de vestslesvigske øer Før, Sild, Rømø og Fanø som ferieøer og med udgivelsen af dette bind afgik han som redaktør af serien.

Inge Adriansen har både som medredaktør og forfatter til 5 artikler båret en væsentlig del af arbejdet ved udgivelsen af slutrapporten om »Teglværksprojektet ved Flensborg Fjord«. Heri er også et enkelt mindre bidrag af J. Slettebo.

Selvom denne bog danner afslutningen på det egentlige teglværksprojekt, er arbejdet omkring Cathrinesminde ikke gået i stå, men tværtimod fornyet og øget. I en ny bestyrelse med borgmester Peter Nielsen, Broager, som formand er museets formand blevet næstformand og Inge Adriansen er sekretær og medlem af det snævre arbejdsudvalg, mens museumsinspektøren er tiltrådt som observatør i bestyrelsen. Det betyder øget arbejde, men også en fortsættelse af den forskning, som fra museet er udført omkring teglværkerne og museet er da også deltager i danske museers »industri-pulje«.

Udover det allerede nævnte har flere af museets personale deltaget i forskellige kurser. Museet har endvidere været repræsenteret på en række faglige møder rundt i landet og deltaget i musealt samarbejde på adskillige områder.

J. Slettebo

Tønder Museum

Museumspædagog Ove Mogensen, Sønderjyllands Kunstmuseum blev pr. 1. januar 1986 konstitueret som leder af Tønder Museum, efter at dr. phil. Sig. Schoubye var fratrådt i 1985. 1. september 1986 ansattes kunsthistorikeren, mag. art. Jørn Otto Hansen som leder af museet. Dermed er ledelsesforholdene, som omtalt under beretning for Sønderjyllands Kunstmuseum, dog ikke endeligt afklarede, men det forventes, at 1987/88 vil bringe en løsning.

Museets registrator, cand. mag. Preben Lyno Hansen afsluttede sin gennemgang af hele Tønder Museums samling, men desværre kunne der ikke opnås bevilling til en fast ansættelse af ham, og han måtte pr. 1. april fratræde sin stilling.

Planerne om at lade oprette et kniplingsmuseum/-akademi i det af tømremester Helge Kragelund så fornemt restaurerede barokhus, Storegade 14 i Tønder, blev af økonomiske årsager ikke gennemført, hvorfor museets kniplingssamling, der i slutningen af 1985 blev deponeret i huset, førtes tilbage til museet. Museet oplever i disse år en stadigt stigende interesse for kniplingshåndværket, og ikke mindst trækker sommerens arrangementer, hvor kniplingshåndværket demonstreres på museet, mange besøgende til.

Museet modtog i årets løb en lang række gaver fra private. Blandt disse skal nævnes en testamentarisk gave bestående af et barokchatol med overdel

Fra Ny Carlsbergfondet modtog Tønder Museum som gave maleriet »landskab med vandringsmand«, malet i 1836 af Louis Gurlitt (1812–1897).

stammende fra Sydslesvig, samt et fornemt asketræs standur fra ca. 1750, udført af M. Matzen Wied, Sottrup i Sønderjylland. Fra Ny Carlsbergfondet modtog museet et smukt landskabsmaleri af den i Altona fødte maler Louis Gurlitt (1812–1897). For egne midler erhvervede museet hovedsageligt sølvarbejder udført af mestre fra Tønder, Løgumkloster og Skærbæk til supplerung af museets sølvsamling, der nu tæller næsten 1300 genstande. Omtales skal også et maleri: »Træer på slette« udført af Heinrich Buntzen, f. 1803 i Kiel, d. 1892 i Ordrup.

I forbindelse med genopstillingen af kniplingssamlingen på museet fik museet på Konserveringsværkstedet, Ulstrup Slot restaureret et portrætmaleri forestillende kniplingshandler Wulff fra Brede. Efter endt konserveringsarbejde afslørede billedet sig som et fornemt maleri af den i sidste århundrede så betydelige kniplingsfabrikant i Tønder-området.

Den i 1985 påbegyndte ny-opstilling af museets fajancer og topografiske samling kunne i 1986 afsluttes, ligesom omdannelsen af haveanlægget ved museets indgangsparti blev færdiggjort.

Den ekstraordinære situation, det underbemandede museum befandt sig i, i det meste af 1986 lagde en dæmper på museets aktivitetsmuligheder, – til trods herfor nåede museet et tilfredsstillende besøgstal på godt 30.000 besøgende.

Ove Mogensen

Sønderjyllands Kunstmuseum

Museets leder, siden oprettelsen af Sønderjyllands Kunstmuseum i 1972, dr. phil. Sig. Schoubye fratrådte på grund af alder i 1985, og ved indgangen til 1986 var hans efterfølger endnu ikke udpeget. Schoubye havde fungeret som leder af såvel kunstmuseet som af Tønder Museum, og denne dobbeltfunktion kunne i henhold til gældende museumslovgivning ikke umiddelbart videreføres, idet museumsloven kræver, at der til ethvert statsanerkendt museum skal knyttes en fuldtidsansat faguddannet leder. Imidlertid er de to museer i Tønder så nært knyttet til hinanden administrativt, lokale- og personalemæssigt, at det vil være forbundet med vanskeligheder at have to sideordnede ledere i museumskomplekset.

Kunstmuseets pædagog, Ove Mogensen konstitueredes som leder af museerne i Tønder pr. 1. januar 1986, og pr. 1. september 1986 ansatte Sønderjyllands Amt og Tønder Kommune kunsthistorikeren, mag. art. Jørn Otto Hansen som museernes leder. I løbet af 1987 forventes det afklaret, hvorvidt Kulturministeriet vil godkende, at museerne i Tønder opretholder en fælles ledelse af de to museer, eller om man vil forlange en selvstændig leder af hvert museum. Under alle omstændigheder er det amt og kommunes hensigt at ansætte yderligere en faguddannet person til Tønder Museum.

Til trods for at museet i størsteparten af 1986 var underbemandet, lykkedes det at gennemføre en række markante udstillingsarrangementer. I marts og april måneder overflyttedes Den frie Udstilling fra København til Tønder.

Fra kunstnersammenslutningen Den frie Udstillings »besøg« i marts 1986.

Dermed blev et længe næret ønske om at vise en af de store danske kunstner-sammenslutninger i Tønder realiseret. I maj fulgte en stort anlagt udstilling med arbejder af Palle Nielsen. Op mod 200 grafiske arbejder spændende fra debutårene efter 2. verdenskrig og frem til i dag dokumenterede Palle Nielsens centrale plads i dansk grafik. Stor interesse blev den retrospektive udstilling med malerier af Erik Hoppe til del, – ikke mindst blandt museets mange tyske gæster vakte den opsigt. Udstillingen, der var arrangeret i samarbejde med kunsthistorikeren Gertrud Köbke Sutton, gav et fyldigt indblik i kunstnerens produktion og blev en meget bevægende oplevelse af en fremragende kolorists intense dybt alvorlige stræben efter en erkendelse af lysets og farvens egenskaber i maleriet. I sommermånederne arrangeredes en ophængning i museets særudstillingslokaler med malerier og skulpturer fra museets egne samlinger.

I forlængelse af tidligere års udstillinger med betydelige tyske kunstnere, H. P. Zimmer, Horst Jansen m.fl. vistes i efteråret en udstilling med ægteparret Karin Szekessy og Paul Wunderlichs surreelle billedunivers udtrykt gennem fotografier, grafik og skulpturer. I museets såkaldte Kælder-galleri foranstaltedes i efteråret to mindre udstillinger med henholdsvis Sven Dalsgaard og Pia Schutzmann.

Museets samling af dansk surrealisme blev i 1986 suppleret med indkøb af 3 malerier udført af Elsa Thoresen omkring 1940, ligesom museet erhvervede 2 skulpturer udført af Wilhelm Freddie. Dermed er surrealistsamlingen så udbygget, at museet kan give et bredt indtryk af dansk surrealisme, som den kom til udfoldelse i 1930'erne og 1940'erne. I forbindelse med museets visning af Palle Nielsen udstillingen købte museet samtlige ca. 200 grafiske arbejder. I forvejen ejer museet en komplet samling af Wilhelm Fredies grafiske arbejder og en noget nær komplet samling af Svend Wiig Hansens grafiske produktion.

De seneste års indkøbspolitik har i det væsentlige koncentreret sig om at opbygge en samling af surrealistisk kunst, – et mål, som museet fandt var nået i 1986, og at en ny-orientering dermed var påkrævet. Der blev i 1986 påbegyndt opbygning af en samling indenfor nordeuropæisk conceptkunst. Således erhvervedes arbejder af Torben Ebbesen, Viera Maria Collaro, René Goffin (Tyskland) og Auke de Vries (Holland).

Museet foretog i 1986 en gennemgribende ny-ophængning af museets permanente samling. Den overvejende del af surrealistsamlingen var året igennem udlånt til udstillinger i ind- og udland og kunne således ikke vises for museets gæster.

Af bygningsmæssige ændringer skal nævnes, at museet fik indrettet et provisorisk magasin for maleri- og skulptursamlingen. Magasinet løser imidlertid ikke museets pladsproblemer, men disse kan forhåbentlig finde en mere permanent løsning, såfremt museets ønsker om inddragelse af et nedlagt vandværk beliggende umiddelbart bag museet kan realiseres i 1988. Museets haveanlæg blev i 1986 omlagt, således at skulpturhaven frilagdes, hvorefter publikum har lettere adgang til haven.

Endelig skal nævnes, at museet som vanligt har forestået en lang række foredrag og rundvisninger for besøgende grupper, ligesom museet var vært for et stort nordisk korstævne og flere koncerter arrangeret af den lokale musikforening.

Besøgstallet nåede i 1986 op på 29.119 gæster.

Ove Mogensen

Midtsønderjyllands Museum

I 1986 besluttede amtsrådet at oprette en ny institution: Sønderjyllands Amts Konserveringsværksted. Værkstedet, der skal foretage konservering for alle museerne i amtet, skal ligge i tilknytning til museets Hvalhal i den gamle tæppefabrik. Opbygningen vil være færdig i 1987. I alt 800 m² vil da være indrettet, efter de krav der stilles til et moderne konserveringsværksted, mens yderligere 800 m² vil blive udnyttet som depot, magasin og arkivrum.

En meget stor del af Midtsønderjyllands Museums tid er anvendt på planlægning af værkstedets indretning. På grund af ombygningen har konserveringen af lergravsfundene måttet indstilles midlertidigt.

Museet åbnede den 10. sæson med en udstilling, der var lånt fra Geologisk Museum i København. Hvad er salt i grunden? var titlen på udstillingen, der ved hjælp af plancher og modeller fortalte om, hvordan salt er blevet dannet.

Den 29. maj kunne museet fejre sin 10 års dag. I den anledning åbnedes en retrospektiv udstilling om museets tidligere udstillinger og udgravninger. Mange mennesker var mødt op for at lykønske museet, der samtidig kunne præsentere et kalejdoskopisk 10-års skrift med artikler og avisudklip.

Midt på sommeren åbnede museet udstillingen: Ædelstenenes skjulte kræfter, der præsenterede mange smukke ædelstene, men samtidig fortalte om den overtro, der er tilknyttet disse stene.

Efter en meget smuk udstilling med malerier af kunstneren Niels Bruun, København, udstillede Steen Dybdal keramiske skulpturer på museet. I

4 meter lang øgle, opbygget i ler under museets efterårsarrangement Øgledage i Gram.

Museet har nu rettingerne i lergraven. På billedet udgraves et sjældent tandhvalfund.

efterårsferien ankom Steen Dybdal med 2 tons ler og sammen med egnens børn byggede han to meget flotte fortidsøgler. Øgledagene i Gram blev en stor succes, ikke mindst på grund af Steen Dybdals fantastiske entusiasme. Hele forløbet blev optaget på video.

Årets udstillinger afsluttedes af fire lokale kunstnere, Karin Langkjær (vævning), Margaretha Okkels (akvareller), Viggo Andersen (malerier) og Anders Birkegaard (keramik). Museet lukkede for sæsonen den 1. november, men afholdt dog i december det traditionelle julearrangement.

Museet har i årets løb arrangeret to koncerter i den nyistandsatte festsal. I Hvalhallen er der blevet afholdt et to dages svampekursus, hvor deltagerne ikke kun bestemte svampene, men også tilberedte og spiste dem.

Af større gaver modtog museet en værdifuld bogsamling efter afdøde lektor Willy Buch, Haderslev, og en smuk samling af bjergarter og mineraler efter afdøde Christian Winther Jacobsen, Vejle.

Det vakte glæde på museet da Sønderjyllands Amt, efter flere års forhandling med Gram og Nybøl Godser, kunne meddele, at der nu var indgået en aftale, der betød, at museet fremover har eneret til de fossiler, der dukker frem fra Gramleret. Amatører vil imidlertid stadig kunne få tilladelse til at indsamle i teglværksgraven ved at henvende sig på museet.

Museet blev i 1986 besøgt af 11.100 mennesker.

Flemming Roth

Museet Holmen

Mag. art. Birgitte Wistoft fungerede indtil februar 1986 som deltidsansat leder af museet, men overtog da en ny stilling. For at få tid til at afklare museets økonomiske og administrative status i fremtiden, har bestyrelsen foreløbig valgt ikke at udpege en ny leder. I stedet er ledelsesarbejdet fordelt mellem bestyrelsens medlemmer, og fhv. regnskabschef Henry Gaarde er ansat til at klare den daglige administration. Desuden har museet kontakt med 15-20 borgere, der på frivillig basis klarer tilsynet i åbningstiden og diverse museums-fagligt arbejde. Fhv. refugieforstanderinde Helga Josephsen bistår som »museumsværtinde«.

Inden sin afrejse etablerede Birgitte Wistoft en lille, permanent udstilling om Løgumklosteregnens verdslige historie. Den kirkelige middelalderhistorie er allerede belyst i den af museet arrangerede faste udstilling i klosteret. Løgumkloster Højskoles kursushold under ledelse af højskolelærer, cand. mag. Elsemarie Dam-Jensen stod for den årlige lokalhistoriske særudstilling, der handlede om borge og slotte på Vesteregnet. Samtidig præsenterede museet for første gang i Løgumkloster en større del af det materiale om moderne kirkekunst og kirkearkitektur, som indsamles inden for museets særlige aktivitet Nordisk Kirkeprojekt. Det var bl.a. modeller af nye danske kirker og vinderforslagene fra Kirkeministeriets idékonkurrence 1961 om en ny kirke.

Nordisk Kirkeprojekt er ved at tage form. Projektudvalgets formand er nu højskoleforstander Harald Nielsen, Løgumkloster. Museet afholder udstillinger, udgiver bøger, arrangerer konferencer, samarbejder med Løgumkloster Højskole om det årlige kursus Kunst og Evangelium og indsamler dokumentationsmateriale og originalværker, alt sammen vedrørende nyere dansk og øvrig nordisk kirkekunst og kirkearkitektur. I juni afholdt museet en meget vellykket konference for arkitekter og teologer om fremtidens kirkebyggeri.

Årets største enkelterhvervelse kom fra Ribe domkirke. Menighedsrådet her overdrog os nemlig det store ciboriaalter fra ca. 1900. Det skulle fjernes i forbindelse med Carl Henning Pedersens nye udsmykning. Selve alterbordet skal opstilles i museets udstillingssal. Museet har bedt arkitekterne Inger og Johannes Exner om at fremlægge et forslag til en mulig udendørs opstilling af overbygningen. Diassamlingen er blevet udvidet med 6.000 billeder fra pastor Børge Mosumgaard, tidl. Vejle. Også hans store seddelkartotek over danske kirker er tilgået Løgumkloster. I årets løb har museet modtaget flere bygnings-, udsmyknings- og orgelmodeller. Registrering af nuværende danske kunstneres paramenter og kirkesølv er påbegyndt.

Med den vækst, som museet har oplevet, er der opstået pladsnød. Der er derfor udarbejdet forslag til en etapevis indretning af museumsbygningens hidtil uudnyttede tagetage.

Museet har som vanligt modtaget driftsstøtte fra Løgumkloster kommune. Museets udgifter dækkes iøvrigt ved bog- og kortsalg, entré og fondstilsud.

Jens Kristian Krarup

Skærbækegnens Museum

Museet er ved at være på plads med de permanente udstillinger, men modtager fortsat mange gaver, som søges indplaceret i udstillingerne. Planer for fremtiden er bl.a. en Skærbækstue anno 1900 og en afdeling vedrørende turismens historie, hvortil indsamles materiale. Pladsen er ved at være et problem, som vi må søge at finde en løsning på. Museet har en bestyrelse på syv medlemmer, formand er H. E. Sørensen, som også er daglig leder. Ansat er Albert Stenger, desuden en langtidsløst plus frivillig arbejdskraft.

I 1986 havde man to særudstillinger: Viggo Kragh-Hansen (malerier), Lene Larsen og Kent Ibsen (tegninger og pasteller). For 1987 er planlagt følgende udstillinger: Arne Lofthus (skitser til alterbilledet i den tidligere frimenighedskirke, 1912), Skærbæktæpper 1896-1907, H. P. Hanssens liv og virke (lån fra Lokalhistorisk Institut) samt egne fotografier m.v., Franz Füchel (tegninger). Museets budget 1986 balancerede med ca. 120.000 kr., heri indregnet tilskud fra Sønderjyllands amt, Skærbæk kommune samt fonde og private. Under-skuddet var ca. 20.000 kr., som dækkes af museets formue. I forbindelse med sæsonåbningen 1986 afsløredes i haven Svend Wiig-Hansens skulptur »Torso« (en gave fra Bikuben). Her er senere opsat en skålsten (fundet på Hjemsted Banke) og to ledstolper af Ølandssandsten fra Barsbølgård, 1780. Museet er åbent i månederne juni-september incl.

H. E. Sørensen

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup, 1986.

1986 blev året, hvor Jacob Michelsens gård blev sikret en fremtidig bevaring ved Aabenraa kommunes køb af bygningen. Driften af samlingen blev lagt ind under Aabenraa Museum, som fra 1. januar 1987 kunne gå ind i det formidlingsmæssige arbejde, som indtil da havde været båret af en trofast gruppe af frivillige.

I september 1986 afholdtes den årlige udstilling over emnet »Hørrens forarbejdning«. Udendørs blev vist hørrens lange gang fra plante til spindefibre, medens der indendørs var hørspinding og udstilling af hørtekstiler.

I foråret 1987 har der sideløbende med interviews af gårdens beboere været holdt tre søndagsarrangementer over temaet »Måltider og bordskik i bondens gård«. Interessen var overvældende og understreger det værdifulde i fremover at fastholde og videreudvikle denne form for »levende« udstilling.

Helle Denckert

Søndag d. 5. april stod forårets utallige æggeretter på bordet og i haven var gemt farvede æg til børnene. Foto: Lis Harder, Aabenraa.

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland i 1986

Beretninger fra foreninger og arkiver

Landsdelsdækkende arkiver og foreninger

Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6360 Tinglev, tlf. 04 64 40 62

Ved årsmødet i 1986 talte Jørgen Dieckmann Rasmussen om foreningskampagnen. I begyndelsen af året blev bestyrelsen grundigt informeret om projektet »Indre Missions historie« ved Jytte Skaaning. Et planlagt møde for medlemmerne om emnet måtte imidlertid aflyses på grund af for ringe tilslutning.

I 1986 deltog LASS igen med en stand på Fælleslandboforeningens dyrskue i Aabenraa. Der var bl.a. udstillet to plancher om udviklingen fra landsby til stationsby med billeder fra C. C. Biehls glaspladesamling i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

Årets arkivdag var i Tørning Mølle, hvor Vojens lokalhistoriske arkiv har til huse. A. B. Keck fortalte om Tørning slots centrale rolle i vor historie og de indflydelsesrige slægter, som er udgået derfra. Der var meget stor tilslutning.

Registreringskursus i november 1986 havde også god tilslutning. Fotokopieringskampagnen 1986 blev til knap 10.000 fotokopier. Formanden er medlem af styrelsen for Institut for sønderjysk lokalhistorie, og foreningen har stor glæde af den lokalhistoriske konsulent, som er knyttet til instituttet.

LASS har nu 43 medlemmer.

Den lokalhistoriske konsulent

Henrik Fangel, Institut for sønderjysk lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 58 60.

Træffes normalt daglig ti.-fr. kl. 8-14 eller efter aftale.

Der er stor forskel på den måde de lokalhistoriske arkiver og foreninger i Sønderjylland er bygget op på, og især er der stor forskel på den kommunale bevågenhed, de lokalhistoriske arkiver har. En del steder støttes arkivarbejdet aktivt af kommunen, dvs. ikke kun med gratis lokaler, men også med tilskud til driften. I mange kommuner findes der imidlertid flere mindre arkiver, og det er vanskeligt for disse arkiver enkeltvis at opnå økonomisk støtte. Et samarbejde er altså nødvendigt, og dette praktiseres da også nogle steder, bl.a. i Rødding kommune, hvor otte mindre arkiver, et i hvert sogn, i nogle år har samarbejdet med økonomisk støtte fra kommunen.

Disse forhold kom meget hurtigt til at stå klart for den lokalhistoriske konsulent efter de første konsulentopgaver og efter et omfattende studium af

vedtægter og af en betydelig avisudklipsamling i instituttet. Den viden, der her blev indhøstet, har været af stor nytte i det praktiske arbejde som konsulent, bl.a. fordi der i en række større opgaver netop blev tale om en afklaring af og en nærmere fastlæggelse af forholdet mellem forening/arkiv og kommune.

I tre kommuner har konsulenten sammen med de pågældende arkiver og foreninger været inddraget i en diskussion angående struktur, arkivlokaler og kommunale tilskud, og i alle tre kommuner er resultatet af diskussionerne blevet et nærmere samarbejde mellem arkiverne og foreningerne, og ikke mindst vigtigt i denne sammenhæng et kommunalt driftstilskud til arkivernes arbejde.

I disse forhandlinger har konsulenten haft den fordel, at han er kommet udefra og overfor kommunalbestyrelsesmedlemmer og forvaltning har kunnet gøre gældende, at foreningerne og arkiverne har påtaget sig en opgave, som man med føje kan hævde er en offentlig opgave, nemlig at sikre at materiale om den fælles, lokale fortid bliver bevaret for eftertiden. Derfor kan man også hævde, at det offentlige, i dette tilfælde kommunerne, har en forpligtelse til at støtte det lokalhistoriske arbejde økonomisk, ligesom arkiverne og foreningerne, der står bag dem, har en forpligtelse til at udføre deres arbejde på et højt fagligt niveau. Konsulenten har i denne forbindelse understreget, at de lokaler, der evt. blev stillet til rådighed burde være af rimelig standard, og da der kun de færreste steder er tale om brandsikre forhold, burde der afsættes midler til indkøb af brandsikre skabe. Det er da også sket i alle disse tre kommuner, ligesom der er afsat midler til indkøb af arkivmaterialer til opbevaring, dvs. foreningerne er her i nogen grad blevet befriet for den økonomiske byrde det er at drive et arkiv udelukkende for kontingentindtægter.

Et andet område, hvor konsulenten har været inddraget, er i forbindelse med dannelse af foreninger. Der dannes nemlig stadigvæk lokalhistoriske foreninger, herunder foreninger, der har til formål at drive et arkiv. Disse foreningsdannelser sker hovedsagelig på sogneplan, og der er i 1986 dannet lokalhistoriske foreninger i Christiansfeld, Starup og Ø. Lindet, mens der er tilløb til foreningsdannelser andre steder. Til brug for disse nye foreninger er der af konsulenten udarbejdet et udkast til vedtægter for en forening, der driver et lokalhistorisk arkiv. Det er sket på grundlag af de standardvedtægter, der er udarbejdet af Sømmenslutningen af lokalhistoriske Arkiver (SLA), men som er tillempet de lokale forhold.

Et tredje område, hvor der har været bud efter konsulenten, er inden for kursusrvirksomheden. Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) har løbende afholdt registreringskurser, og konsulenten har deltaget i disse, bl.a. som instruktør, men især har konsulenten, efter aftale med LASS, arbejdet med individuel rådgivning og vejledning i registrering, og det er i alle tilfælde foregået ude i det pågældende arkiv med arkivets egne arkivalier, fordi det nu engang giver det bedste resultat, når man sidder med sine egne sager. Vejledningen gælder naturligvis brugen af SLA's nyeste registreringssystem. Konsulenten har samarbejdet nært med LASS, hvis bestyrelse har indbudt konsulenten til deltagelse i alle bestyrelsesmøder. Da det imidlertid ikke er alle lokalhistoriske foreninger og arkiver, der er medlem af LASS, har det også været af betydning for konsulenten at kunne deltage i de møder, som Historisk Samfund for Sønderjylland har afholdt i Hygum i januar og i Skærbæk,

Tørning, V. Sottrup og Ensted i november. Hertil har alle lokalhistoriske foreninger og arkiver på den pågældende egn været indbudt, og den gensidige orientering om det lokalhistoriske arbejde, der her er givet, har været af betydning for konsulentens daglige arbejde. Konsulenten har endvidere, efter indbydelse fra LASS, deltaget i SLA's amtskredsrepræsentantmøde i maj samt i SLA's årsmøde i september.

Historiske Samlinger i Institut for sønderjysk lokalhistorie

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 58 60

Leder: Henrik Fangel. Træffes normalt daglig ti.-fr. kl. 8-14 eller efter aftale. Billedsamlingen har i 1986 haft en tilvækst på 778 billeder, fordelt på 85 afleveringer, hvortil kommer en stor billedsamling bestående af negativer og kopier heraf samt 458 dias fra boet efter lektor Willy Buch, Haderslev. Blandt afleveringerne til Aabenraa-samlingen kan nævnes billeder vedr. Laurine Hansen og Ebba Fuchs, f. Bastiansen.

Det er dog især negativsamlingen, som er blevet forøget i det forløbne år. Fra Lokalhistorisk arkiv for Tinglev kommune er afleveret W. Schützsacks glasplader, hovedsagelig med motiver fra Nordals, ca. 1000 plader. Endvidere har Sparekassen Højer overdraget fotograf L. Matthiessens glaspladesamling fra Højer. Samlingen omfatter 18926 bestillingsnumre med tilhørende bestillingsprotokoller, dækkende årene 1893-1956. Der er altså tale om over 20.000 glasnegativer, hvoraf langt de fleste er portrætter, men da bestillingsprotokollerne er bevaret, er det muligt at identificere de fleste billeder, ligesom der ved hjælp af protokollerne kan søges på navn. Fotograf v. Münchow, Aabenraa, har afleveret hele sit ældre fotoarkiv bestående af filmnegativer i ruller, men desværre uden den tilhørende fortegnelse, der p.t. er forsvundet. Rosa Schmidt, Rømø, har afleveret en lille værdifuld samling negativer med portrætter af Rømø-boere fra 1940'rne.

En stor del af arbejdet i billedsamlingen har bestået i ordning og registrering af disse negativer, især glasnegativerne. Til opbevaring af glasnegativerne er der anskaffet et stort stålskab, der kan rumme ca. 8.000 glasnegativer. Alle Schützsacks plader er rensset og lagt i negativkoverter og en registratur er udarbejdet på grundlag af pladernes numre. Kopier af pladerne er tidligere indgået i billedsamlingen. Af fotograf Matthiessens plader er alle store plader (18 x 24 cm) rensset og lagt i negativkoverter, og der er udarbejdet en fortegnelse over dem, men pladerne er ikke kopieret. Matthiessens øvrige plader er anbragt i arkivet i de oprindelige, men reparerede æsker med numre anbragt udenpå. De er ikke rensset. Lauritz Holm, Højer, havde udført denne ordning og reparation, før pladerne blev afleveret hertil.

Walter Christiansen, der har været ansat i jobtilbud, har udført det store arbejde med rensning og ordning af disse mange nye glasplader. Han har desuden arbejdet med rensning, ordning og identifikation af C. C. Biehls store glaspladesamling, som instituttet modtog i 1985. Rensning, ordning og identifikation er afsluttet og en systematisk kopiering er indledt. Der tages i denne forbindelse også en kopi til de lokalhistoriske arkiver, således at så mange som muligt får glæde af denne betydelige samling af topografiske billeder. Arbejdet udføres af fotograf Sven Geehrtsen. Til kopieringen har

Instituttet modtaget et tilskud fra Kreditforeningen Danmarks fond for særlige formål.

De gode opbevarings- og kopieringsmuligheder, som findes på instituttet, gør det rimeligt at benytte instituttet som et centralt opbevaringssted for glasnegativer, og de lokalhistoriske arkiver opfordres derfor til at benytte sig af denne mulighed. Pladerne kan eventuelt deponeres, hvorefter arkiverne kan modtage kopi af pladerne. Foreløbig har Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune samt Haderslev byhistoriske Arkiv, der har afleveret en del forskellige mindre glasnegativsamlinger, benyttet sig af denne mulighed.

Billedsamlingen har i dag et så stort omfang, at det kan være vanskeligt at finde bestemte billeder eller at finde billeder om et bestemt emne. Derfor er arbejdet med en nyordning af hele samlingen indledt. Arbejdet med de mange glasnegativer er et led i denne nyordning, ligesom udarbejdelsen af registreringer til de mange enkeltsamlinger, som billedsamlingen omfatter, skulle lette arbejdet med at finde et bestemt billede. Fru Inge Skifter Andersen og fru Birte Wive arbejder med denne nyordning og har iøvrigt taget sig af ekspedition af billeder fra samlingerne.

I det fotografiske atelier er der foretaget 378 affotograferinger af billeder, hvoraf de 173 er affotograferinger af nyerhvervede billeder, og der er fremstillet 1234 kopier samt 102 dias. Dette arbejde er udført af Jens Ravn Jensen, foruden at Sven Geehrtsen har kopieret C. C. Biehls glasnegativer. Ud af huset er leveret 679 billeder. Alle originalbilleder, som bliver affotograferet udtages til et lukket arkiv, således at der fremover kun arbejdes med kopier. Desværre har der hidtil manglet ressourcer til at gennemgå de mange negativer, som tidligere er blevet affotograferet, med henblik på udtagelse af de tilsvarende originaler til det lukkede arkiv.

Instituttets jubilæumsudstilling fra november 1985, omfattende 10 plancher, har været vist på Haderslev bibliotek, på Teknisk skole i Aabenraa, på Tønder bibliotek, på Lokalhistorisk arkiv i Ulkebøl og på Aabenraa Statsskole.

Til dyrskuet i Aabenraa den 13.-14. juni produceredes en lille udstilling på to plancher. Den viste billeder fra C. C. Biehls glasnegativsamling og belyste udviklingen fra landsby til stationsby omkring århundredskiftet. Dyrskueudstillingen var arrangeret af LASS, der havde udarbejdet tre plancher om de lokalhistoriske arkiver.

Fra den 9. oktober var de to plancher »Landsbyen« og »Stationsbyen« sammen med en planche om postkortfabrikanten C. C. Biehl på vandring i Sydbanks afdelinger på Aabenraa-egnen og derefter omkring Gråsten.

Båndsamlingen er blevet forøget med 15 bånd (=ca. 22 timers spilletid), bl.a. er der modtaget enkelte ældre bånd fra Bjørn Svensson. Instituttets egne medarbejdere har enkelte gange været ude med båndoptageren, men det er vanskeligt at afse tid til disse optagelser fra møder og af interview med ældre mennesker. Der har desuden været enkelte forespørgsler på bånd, men stort set må det siges, at den meget store mængde lokalhistoriske stof, som ligger gemt på instituttets mange bånd, kun er meget lidt udnyttet.

Instituttets samling af sangbøger, noder, poesibøger, stambøger og andet traditionsstof er blevet forøget med 7 numre.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Jørgen Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, 6400 Sønderborg

Efter generalforsamlingen i marts talte museumsinspektør Jørgen Slettebo om: »Nogle Skarpretterslægters Historie«. Det spændende foredrag viste sig at være af særlig interesse for nogle af medlemmerne, idet de blev klar over, at det var deres egne forfædre, det handlede om!

I april var mødet forlagt til Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Her fortalte arkivar Lars N. Henningsen, der som stipendiat arbejdede der, om: »Slægtshistorisk Litteratur og Kilder syd for Grænsen«. Den grænse, der ikke var nogen grænse for vore forfædre, og som vi må over for at finde nogle af vore rødder.

Museumsinspektør Sig. Schoubye havde lovet at tale om: »Nogle Blade af Kniplingskræmmernes Slægtshistorie« ved mødet i maj i Tønder. Stor travlhed og megen fordybelse i emnet gjorde, at vi fik det tilgode til maj 1987, og i stedet for fik vi et spændende foredrag om arvesølv et i slægtshistorien. Det fremgik heraf, at der er et uopdyrket område, der hedder sammenstilling af sølvsmedemærker og slægtsinitialer på bestik og andet sølvtøj. Materialet hertil findes faktisk i museets registreringer i Tønder, og sammenstillingen vil kunne fortælle, hvilken generation i slægten, der har sat mærket, hvis det er sat på nyfremstillet sølvtøj.

Efter mødet besøgte vore medlemmer det lokalhistoriske arkiv, hvor flere fandt materiale til deres egen slægtshistorie.

Den altid veloplagte lokalhistoriker H. P. Jensen, der er foreningens kontaktperson i Agerskov, berettede ved septemberrmødet om: »En Brændevinsbrænderslægt Jensen«. Et emne, der viste sig meget aktuelt for en del af medlemmerne.

I dagene 13.–14. september deltog foreningen i udstillingen »Aktiv Fritid« i GASA-hallen i Ragebøl. Standen vakte megen interesse, og de medlemmer, der var tilstede, fik travlt da vejret anden dag blev oplagt til indendørs aktiviteter.

Lektor Sv. Jacobsen, der er kendt fra sine arbejder i Personalhistorisk Tidsskrift, fortalte ved oktobermødet om: »En vestslesvigsk Slægt fra Reformationstiden«. Det var efterkommerne af Troels Winther, der levede ca. 1430–1514, og de mange generationer, som Sv. Jacobsen rullede op, gav en del af tilhørerne mulighed for at sammenknytte med egen anetavle! 10.–12. oktober deltog medlemmer i Week-end kursus på Båring Højskole med emnet: »Forfædre i Hverdag og Fest«.

I november og i februar var der samarbejds- og kontaktmøder, hvor medlemmer udveksler erfaringer og materiale. Januarmødet samlede 45 tilhørere til landsarkivar Hans Worsøes foredrag om: »Privatarkiver i Landsarkivet i Aabenraa«, der fulgtes af en interesseret diskussion.

Såvel dagspressen som ugeaviserne har vist foreningens arbejde stor interesse, hvilket har medført en del gæster ved møderne og et stigende medlemstal, der nu ligger omkring de et hundrede.

Hjemmeværnsregion III's historiske udvalg

Kontaktperson: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, Toftlund, tlf. 04 83 15 37

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Formand: Boye Andersen, Storegade 84, 6430 Nordborg, tlf. 04 45 46 63

Foreningen har hjemsted på Sønderborg slot og opfatter sig som bagland for samlingerne på Sønderborg slot. Foreningen har ca. 1400 medlemmer, og bestyrelsen vælger et medlem (p.t. formanden) til bestyrelsen for Sønderborg slot. I forbindelse med generalforsamlingen i marts 1986 var der foredrag af arkivar Margit Mogensen om landbruget i malerkunsten. I oktober/november arrangeredes tre foredrag: Museumsinspektør Erland Porsmose fortalte om landsbyernes udvikling, museumsinspektør Svend Nielsen om landbrugets redskaber og universitetslektor Claus Bjørn om andelstidens landbrug. I 1986 blev udgivet: Årbog 1985 Jørgen Bromand: Heste (manuskript bearbejdet af Jørgen Slettebo), Årbog 1986 Christen Hansens dagbog – Elstrup 1766–1810 (i samarbejde med Landbohistorisk Selskab).

I juni afholdtes heldagsekskursion til Stedslagets frontlinje og til Slesvig, og i september eftermiddagstur til Møgelstønder og Emmerlev Klev. Der har været god tilslutning til alle arrangementer. Flere udstillinger på Sønderborg slot har også haft bud til foreningens medlemmer, der har fri entre til slottet.

Augustenborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg kommune

Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf. 04 47 18 08

Åbningstid: hver onsdag kl. 9–11 eller efter aftale.

Leder: Hans Lind, Mosevænget 9, 6440 Augustenborg

Arkivet har fortsat opgangslinjen i lighed med foregående år. I 1986 har vi registreret 183 numre i indgangsjournalen, og ialt er der nu 1055 numre. I de modtagne arkivalier er der 29 dagbøger omfattende landbrug, verdenskrigen 1914–18, 17 protokoller, 16 købe- og aftægtskontrakter, 1 samling nødpenge-sedler fra tiden omkring 1920, 4 poesibøger fra 1900–1902, salmebøger og bibles af nyere og ældre årgange. Endvidere har vi fået en tilgang af 33 årgange af Sønderjysk Månedsskrift fra 1925–1957.

Også fotosamlingen er vokset stærkt; af store som små billeder og fotos er der modtaget 1105 stk.; denne samling tæller nu 5910 stk.

Af personalhistoriske, topografiske og saglige emner har vi 12.315 bilag.

Arkivet har ekspederet skriftligt, telefonisk samt ved arkivbesøg 600 sager.

Vort medlemstal er nu 323. Vi råder over egen fotograf og 2 kameraer, hvorved vi årligt kan udvide affotografering af byer – bydele og løbende optage fotos af topografiske forandringer.

Broager kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Svend Hollensen, Mølmark 25, 6310 Broager, tlf. 04 44 11 29

Lokalhistorisk Arkiv

Møllegade 5, 6310 Broager, tlf. 04 44 16 13

Åbningstid: tirsdag kl. 16–18.

Leder: Lory Carstensen, Vemmingbundvej 26, 6310 Broager.

Bov kommune*Historisk Forening for Vis herred*

Formand: Hans Henrik Bang, Padborgvej 27, 6330 Padborg, tlf. 04 67 16 18.

Bov Museum Oldemorstoft

Bovvej 2, 6330 Padborg

Åbningstid: onsdag og lørdag kl. 15–17, skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: Hans Henrik Bang (se ovenfor).

Bov museum har i det forløbne år modtaget en hel del ting som gaver til sin samling. Museets bestyrelse har arbejdet på at få fhv. landbrugskonsulent A. Drewsens store privatsamling af ca. 3.000 genstande af landbrugsredskaber bevaret i Bov kommune, hvilket nu er blevet afsluttet af Bov byråd. Foreningen har ladet udarbejde et projekt til anbringelse af samlingen i forbindelse med Bov museums bygning »Oldemorstoft«. I juli måned afholdtes særudstilling i Bov museum med grafikerens og forfatteren Jürgen Pieplows tegninger og fotografier »Hærvejen–Oksevejen«.

Foreningen har haft følgende arrangementer i årets løb: generalforsamling i Frøslev med underholdning af »De fem frøslevere« (sange af Frøslevs hjemstavnsdiger Karsten Thomsen), busudflugt til Nydamhallen og det nye museum ved Hedeby, foredragsaften i Frøslev med redaktør A. Wulf: »Sønderjylland under fremmedherredømmet 1864–1914«, foredrag i Holbøl med Anne-Helene Michelsen, Kolstrupgårds egnsmuseum: »Hvordan bønder levede indendørs i gamle dage«.

Foreningen har i dag 321 medlemmer.

Bredebro kommune*Lokalhistorisk Samling*

Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 04 74 14 28.

Åben efter aftale.

Leder: Knud Nielsen, Toften 4, 6261 Bredebro, tlf. 04 74 12 31

Der er arbejdet flittigt med samlingens registrering, og der har været følgende arrangementer: Afstemningsfest, tur til Skærbæk Museum og en antikaften.

Christiansfeld kommune*Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn*

Formand: Aksel Gyldenkærne, Hjerndrupvej 112, 6070 Christiansfeld, tlf. 04 56 17 33.

Lokalhistorisk arkiv for Christiansfeld kommune

Nørregade 12, 6070 Christiansfeld, tlf. 04 56 18 37

Åbningstid: tirsdag kl. 17.30–18.30 eller efter aftale.

Leder: Ole L. Sørensen, Haderslevvej 26, 6070 Christiansfeld, tlf. 04 56 31 88.

Foreningen har 56 medlemmer. I samarbejde med arkivet er der foretaget båndoptagelser, og der er afholdt en udstilling af ældre fotografier for at få oplysninger om motiver og personer.

Arkivet har i 1986 modtaget 56 afleveringer, hvoraf kan fremhæves Hans Gorrssens meget værdifulde samlinger og ca. 180 pressebilleder samt mølle- og smederegenskaber.

Arkivlederen har besøgt omsorgsklubber for at give orientering om arkivets arbejde, da man havde mærket en vis angst for at afgive sine gamle papirer. Kampagnen gav hurtigt resultat i form af flere afleveringer. Der har været mange besøg på arkivet, ligesom der har været en del skriftlige henvendelser fra ind- og udland.

Der er anskaffet brandbokse til opbevaring af arkivalier samt kasser med rullevojn til søgesystem.

Lokalhistorisk Forening for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 05 57 47 54.

Lokalhistorisk Arkiv for Hejls-Hejlsminde

c/o Gunnar Krag (som ovf.)

Åbningstid: tirsdag kl. 15.30-17.30.

Leder: Kirsten Degn, Bagvejen 14, 6094 Hejls, tlf. 05 57 44 65.

1986 var et godt år for foreningen og arkivet med mange udadvendte aktiviteter.

Foreningen afholdt følgende arrangementer: I februar foredrag om Kolding Sydbaner, i marts en stor udstilling om Hejls-Overby på 17 plancher og 280 billeder. Der kom 200 besøgende på to dage. I oktober var der generalforsamling med lysbilledforedrag om Kær Mølle og i november foredrag om mennesker og slægter i Hejls i 1700-tallet.

Arkivet har modtaget mange afleveringer i det forløbne år, især i forbindelse med Overby-udstillingen, heraf ca. 500 billeder. Fra Christiansfeld Kommune har vi modtaget et tilskud på 1500 kr., det samme beløb har vi modtaget fra »Forsamlingshus-pengene«. En anonym giver har betalt penge til indramning af det gamle udskiftningskort fra 1787.

I forbindelse med Overby-udstillingen har det været dejligt at mærke, at mange flere mennesker nu slutter op om foreningens arbejde.

Gråsten kommune

Historisk Forening for Graasten By og Egn

Formand: Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten, tlf. 04 65 82 44.

Foreningens virksomhed ligger i ret faste rammer. I april holdes generalforsamling og et foredrag. I 1986 havde vi redaktør J. Wolf, der talte om emnet: Kan vi bevare vor frihed? Ca. 70 medlemmer var mødt op.

I juni foregik sommerudflugten, der via Flensborg, Oversø, Sankelmark og Isted førte os til Slesvig, hvor vi så domkirken og derefter det nye vikingemuseum ved Hedeby. Hjemturen foregik over Kosel, Mysunde og Isted hede.

I november havde vi vort efterårsmøde, hvor H. P. Jensen, Agerskov, fortalte om Hans Krüger, Bevtoft.

Samme aften forelå vort årsskrift for 1986. Det indeholder artikler om bl.a. Kværs Ladegaard, barndomserindringer fra Graasten omkr. 1910-12, om et »Brandgilde« oprettet 1792, samt »Årets gang«.

Først i december kunne vi udsende bogen: Graasten. Et slot og et sogn. Bogen har fået en god modtagelse af anmeldere og købere, og et evt. overskud vil blive anvendt i henhold til foreningens vedtægter. Medlemstallet i foreningen ligger stabilt, dog med stigende tendens, på godt 300.

Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv

Ahlmannsparken, 6300 Gråsten, tlf. 04 65 13 75 (biblioteket)

Åbningstid: mandag kl. 14–16 eller efter aftale

Leder: Poul Andersen (se ovenfor)

Arkivet har i det forløbne år modtaget ca. 80 afleveringer fordelt på personarkiver, topografi, samt forenings- og virksomhedsarkiver.

Billedarkivet er ligeledes vokset, og her må særlig nævnes ca. 120 kopier fra C. C. Biehls fremragende samling af glasnegativer. Det er billeder der viser, hvorledes der for små hundrede år siden så ud i det område arkivet dækker. Endvidere har vi modtaget enkelte båndoptagelser med samtaler med ældre borgere i kommunen.

Foruden besøgende, der gerne vil hente oplysninger om slægt og/eller lokaliteter, får vi også skriftlige forespørgsler fra ind- og udland, og i de fleste tilfælde kan vi give de ønskede oplysninger.

På arkivet arbejder nu 4–5 personer med registrering og ordning af arkivalier og billeder.

Haderslev kommune

Haderslev byhistoriske Arkiv

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15–17, 6100 Haderslev, tlf. 04 52 55 33 lokal 55.

Åbningstid: onsdag kl. 14–18 og efter aftale.

Leder: Jacob Røjskjær

Den vigtigste begivenhed i året 1986 var ansættelse af en historiker, cand. mag. Jakob Røjskjær, som daglig leder af arkivet. Derefter kunne arkivets daglige arbejde genoptages efter en vakance siden 1.6.85, da H. P. Drescher fratrådte. I denne periode fungerede arkivet kun i den officielle åbningstid, fire timer ugentligt, idet undertegnede ekspederede publikum. Forespørgsler besvaredes og gaver indkom i samme omfang som tidligere, men de kunne ikke registreres i fuldt omfang. Indkomstjournalen for 1986 omfatter 124 numre. Der har været ca. 500 besøgende og en betydelig korrespondance på grundlag af forespørgsler.

I årets løb anskaffedes en affugter, og som gave ved jubilæet modtoges en elektrisk skrivemaskine.

Den 17. december 1986 var det 40 år siden arkivet blev grundlagt. I den anledning arrangeredes en udstilling i bibliotekets udlån af nogle af de specielle arkivalier.

Arkivets grundlægger, fhv. socialinspektør Olav Christensen døde den 6. januar 1986 efter flere års svær sygdom. Efter Olav Christensens død ophævede byrådet den særlige rådgivende komité for Byhistorisk Arkiv.

Krista Lyngby, stadsbibliotekar

Lokalhistorisk Samvirke i Haderslev kommune

Formand: Krista Lyngby, Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 04 52 55 33

Lokalhistorisk Samvirke i Haderslev kommune er oprettet med start 1.11.1986 som et samarbejdsorgan for de ikke-kommunale lokalhistoriske arkiver i Haderslev kommune samt foreninger med lokalhistorisk formål.

Samvirket omfatter i 1986 arkiverne i Halk, Hoptrup, Moltrup, Starup, Vilstrup og Vonsbæk og foreningerne Haderslev Slægtsforskningsforening og Haderslev Arkiv- og Museumsforening. Samvirket ledes af en valgt formand og som sekretær har Undervisnings- og kulturudvalget udpeget arkivar Jakob Røjskjær, Haderslev Byhistoriske Arkiv.

Undervisnings- og kulturforvaltningen har i samarbejde med medlemmerne udarbejdet et sæt vedtægter og regler for samvirket.

I 1986 har samvirket fået et tilskud på 10.000 kr., som er fordelt til arkivregistrerings- og opbevaringsmateriale m.v. og andre praktiske behov i arkiverne. I de kommende år skal tilskuddet deles i en publikationspulje til udgivelser og en driftspulje til de praktiske behov. (Tilskud i 1987 er 25.000 kr.).

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Krista Lyngby, Havrevænget 17, 6100 Haderslev, tlf. 04 52 73 62

Foreningen har i 1986 oprettet forlaget »Gammelting«, som foreningens bestyrelse også er bestyrelse for. Redaktører for forlaget er: Henrik Fangel, Birgit Weitling og Karl Erik Olesen.

Forlagets første udgivelse er Anna Sophie Zimmermann: Fattiggården i Haderslev, 1986. Bogen blev en stor succes og er næsten udsolgt. Bogen udsendtes til medlemmerne i stedet for den museumsårbog, som medlemmerne tidligere fik tilsendt.

Der var i foråret en foredragsrække om bygninger i Nordslesvig. Foredragsholdere var Peter Dragsbo, Elna Møller og H. H. Engquist. Temaet for efterårets foredragsrække var skibsfart. Foredragene holdtes af Ole Lisberg-Jensen, Hans Jeppesen og Birgitte Kragh Rasmussen.

En aftentur til Starup og Halk kirker i juni måned var velbesøgt, og det var ligeledes sensommerudflugten, som gik til Dannevirke, det nye museum ved Hedeby, Slesvig, Sct. Johannes Kloster og Holmen samt Gedächtnishalle ved Isted.

Bestyrelsen har sendt et indlæg til Haderslev kommunes kulturplandebatt.

Haderslev Slægtsforskningsforening

Formand: Lizzie Knoop, Braineparken 31, 6100 Haderslev, tlf. 04 52 90 58

Året 1986 er gået med et månedligt medlemsmøde; på nogle af disse møder har vi haft foredragsholdere med hovedtema om slægtsforskning, familie- og ejendomshistorie.

Vi har haft et grundkursus i gotisk i vinterhalvåret for foreningens medlemmer; dette kursus var gratis.

En gruppe af vore medlemmer, ialt seks, er begyndt en forskning i Bjerning sogn. Det drejer sig om sognets fattighistorie, med navne på alle sognets fattige, lidt kirkehistorie og skolehistorie.

Vi har haft et godt år, med stigende medlemstal.

Højer kommune*Højeregnens lokalhistoriske arkiv*

v/ Folmer Christiansen, Strandvejen 16, 6280 Højer

Lundtoft kommune*Historisk Sogneforening for Bovrup-Varnæs**Bovrup-Varnæs sognearkiv*

Åbningstid: mandag (sept.–april) kl. 16–18 og efter aftale.

Formand for foreningen og arkivleder: Ib Andersen, Lindeallé 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 04 93

Sognearkivet har modtaget 23 afleveringer, herunder protokoller fra husholdningsforeningen 1936–54, og protokol for LS (Bovrup) 1932–39. Desuden kan nævnes Varnæs kirkes gamle klingpung og et 200 år gammelt syskrin af eg. På arkivet har været afholdt den årlige udstilling, denne gang med gamle pengesedler og mønter, herunder nødpengesedler. Og i et pengeinstitut har der været vist en udstilling af gamle julekort.

Foreningen arrangerer årligt to hjemstavnsaftener samt en historisk tur, der i 1986 gik til Klipleve sogn. Af foreningens andre aktiviteter kan nævnes, at der er planer om at genetablere et grandestævne i Bovrup. Der samarbejdes med Aabenraa svømmedykkere om undersøgelse af Skovsø. For at bevare sognets gamle stednavne som postadresse er sendt en fortegnelse herover til Lundtoft kommune. For bedre at kunne bevare gamle mindesmærker, vejstrøg, træer, huse m.m. arbejdes der på at lave en fortegnelse herover.

Historisk Forening for Felsted sogn

Formand: Peter Petersen, Eskedalvej 8, Ny Skovbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 06 28

Foreningens arkiv:

Rådhuset, Gråstenvej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åben efter aftale.

Leder: Hans Jørgen Thomsen, Tumbøl Bygade 4, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 52 52.

Foreningen har 354 medlemmer og udgiver hvert år en årbog i A-4 format. Årbogen 1986, nr. 4, i 350 eksemplarer, er på 112 sider med 12 artikler, 12 fotos og 13 illustrerede kort og tegninger.

Til minde om Ladegård-bøndernes retssag på Gottorp slot 1762–66, hvorved de blev fri for hoveri og delvis livegenskab, genopførte foreningen i 1986 landsbystævnet i Tumbøl. I 1988 agtes et friluftsspil til minde om sejren for 222 år siden opført på bystævnet i Tumbøl.

Foreningen er i færd med at indrette et arkiv i et loftsrum på rådhuset i Felsted. Fra afdøde lærer Hans Petersen, Felstedskov, har foreningen modtaget over 1000 skolebøger og hæfter. De viser Felstedskov skoles arbejde fra 1920 til skolens nedlæggelse i 1963. Den årlige aftentur gik i 1986 til Nydam mose og Sandbjerg slot. 130 deltagere sluttede med kaffe på Ballebro Færgeko.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev sogn

Formand: Peter M. Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 76 88.

Lokalhistorisk Samling

Kliplev skole, Skolegade 12, Kliplev.

Åbningstid: onsdag alle ulige uger kl. 16–18 eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Potterhusvej 7, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 76 28
 Aktiviteterne i det forløbne år har i det væsentlige drejet sig om foredragsaftener, udflugter, udstillinger m.m.

Foreningen har ca. 210 medlemmer. Arkivet har været besøgt nogle gange af forskellige foreninger. Tilgangen af arkivalier koncentrerer sig mest om gamle billeder, men vi har dog også fået en del meget gamle værdifulde bøger foræret. Foreningens økonomi er tilfredsstillende, idet vi i årets løb har fået pengegaver fra Sydbank, og fra Søgårdhus Fonden. Efter generalforsamlingen den 12. maj, talte skoleinspektør Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild, om: Hvad betyder sognehistorien for egnen, og fortalte historien om den hvide hest, som kong Christian X red på over grænsen i 1920.

Løgumkloster kommune*Historisk Forening for Løgumkloster kommune*

Formand: Peter Madsen, Vænget, 6240 Løgumkloster, tlf. 04 74 37 40

Lokalhistorisk arkiv:

Løgumkloster skole

Åben efter aftale

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 04 74 42 04
 Lektor Bent Valeur, Tønder besøgte foreningen i april med emnet »bebyggelsen gennem tiderne langs den sønderjyske vestkyst«. Gennem flere år har filmen »Omkring Løgumkloster« været i støbeskeen, og nu har den set dagens lys. Den er optaget og redigeret af Frede Gotthardsen, der har givet filmen det særpræg den kan tilkomme. Den står til rådighed for enhver, der måtte ønske at vise den.

I forbindelse med fornyelse af medlemsskaber udsendte vi også i år et lille årsskrift, som overalt er blevet læst med interesse. Foreningen har ca. 300 medlemmer ud over hele kommunen.

Lokalhistorisk arkiv har stadig til huse i et par lokaler i kælderen på Løgumkloster kommuneskole. Denne løsning skulle kun betragtes som noget midlertidigt. Målet er et mere centralt beliggende sted, gerne i nærheden af museet Holmen. Men en flytning til andre lokaler vil også være et økonomisk anliggende. Hvor arkivet er nu, er lokalerne uden udgift for foreningen.

Nordborg kommune*Lokalhistorisk Arkiv*

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 04 45 08 29

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 10-16, om vinteren også mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 04 45 18 10

Nørre Rangstrup kommune*Lokalhistorisk forening for Toftlund og omegn*

Formand: Ejner K. Friis, Østergade 48, 6520 Toftlund, tlf. 04 83 12 07

Lokalhistorisk arkiv for Toftlund og omegn

Søndergade 54, 6520 Toftlund

Åben: mandag kl. 17-19 og efter aftale

Leder: Hilmer Madsen, Rolighedsvej 14, 6520 Toftlund, tlf. 04 83 14 58

Efter lidt af en flyvende start i 1984 gik det også fint i 1985 med husplads og arkivalier, men i 1986 vendte bøtten, da andre ville have samme forhold. Nørre Rangstrup kommune består af seks sogne, hvoraf nu de fire har påbegyndt en lokal samling af arkivalier. Derfor måtte vi – efter henstilling fra kulturudvalget – ændre såvel navn som vedtægter, og dog er vort største problem for tiden mangel på hyldeplads.

Rødding kommune*Brændstrup hjemstavnsforening*

Formand: Niels Kristensen, Låsledevej 18, Brændstrup, 6510 Gram.

Arkivets åbningstid: første mandag i hver måned eller efter aftale.

Foreningen begyndte året med afstemningsfest i forsamlingshuset, hvor Marie og Ejnar Pedersen fra Tornum underholdt. Det blev en uforglemmelig aften, holdt i ånden fra festen i 1920. Generalforsamlingen i marts startede med et besøg på Sdr. Hygum Hjemstavnsarkiv. Den efterfølgende gættekonkurrence i Sdr. Hygum Forsamlingshus med nogle af de gamle brugsting blev ledet på dygtig måde af Aksel Fredslund. Udflugten gik i år til Rømø som en aftentur med besøg på Kommandørgården og Hvalgården. Rømø Kirke blev forevist af pastor Viller, der på en livlig måde fortalte om dens historie. Vi sluttede på Meldby Kro, opført 1651, hvor N. Kristensen efter kaffen fortalte om kroens historie. Foreningen har 136 medl. som slutter godt op om foreningens arbejde. Arkivet har modtaget 11 afleveringer i det forløbne år samt en gl. skolepult. Vi har også påbegyndt fotograferingen af de bygninger som er opført eller ændret siden 1960, da de sidst blev fotograferet til lysbilleder.

Hjerting sogns lokalhistoriske forening

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, Hjerting, 6630 Rødding.

Man arbejder på at skaffe et arkivlokale i Hjerting forsamlingshus, hvor det indsamlede materiale vil kunne opbevares betryggende.

Hygum Hjemstavnsforening

Formand: Aksel Fredslund, Skolegade 4, Sdr. Hygum, 6630 Rødding.
Den 18. januar 1986 var der indvielse af museumsstuerne Ribevej 42, hvori omkring 100 gæster deltog. Foreningen er meget glad for at have fået disse lokaler stillet til rådighed af Rødding Kommune.

Den vigtigste begivenhed i det forløbne år er dog, at det er besluttet at oprette en selvejende institution »Hygum Hjemstavnsgård«, som pr. 1.1.1987 skal overtage Peter Conradsens gård og der sørge for videreførelse af landbrugsmuseet. Hjemstavnsforeningen håber, at egnens beboere vil være behjælpelig med at skaffe midler til denne store opgave. Vi er overbevist om, at der med tiden kan blive et smukt museum ud af den gamle gård i Hygum.

Lokalhistorisk forening for Jels sogn

Formand: Margit Ottesen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding.
Arbejdet har i 1985/86 været koncentreret om udgivelse af Thomas Dinesens erindringer, som udkommer i november 1986. Det er blevet en stor bog om Jels i perioden 1890–1920, godt 400 sider og med 225 billeder. I forbindelse med bogens udgivelse er Sommerstedfotografen Hesselbergs glaspladearkiv på Haderslev museum blevet gennemgået systematisk, og alle billeder med tilknytning til Jels-området er taget ud til kopiering.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Poul Hinge, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.
Udvalget har i det forløbne år udsendt nr. 14–15 af »Lintrup, et gammelt sogn, et grænsesogn«. Arkivets materiale er blevet ordnet i arkivæsker, og de ca. 150 billeder opbevares i ringmapper. Årets bedste ny erhvervelse er kopier af de ca. 200 år gamle udskiftningskort.

Rødding lokalhistoriske arkiv

Rødding bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 04 84 12 88
Leder: N. H. Kragh Nielsen.

I perioden 01.10.1985–13.10.1986 har arkivet modtaget 50 afleveringer, heraf 23 rene billedafleveringer med ialt 169 billeder (incl. 59 pressefotos; endvidere er der taget kontaktkopier af 270 fotos fra Vibe-samlingen.

I årets løb har arkivet bl.a. fået kopier af papirer vedr. Røddinggård 1715–1863 og 7 kort (1:25000) over den nuværende Rødding Kommune målt i årene 1878–1880. Af andre afleveringer kan nævnes materiale 1848–1948 vedr. urmagerfamilien Marcussen, Rødding Kartoffelsektions protokoller 1947–1968, og forhandlingsprotokol for Rødding Elektricitetsværk 1943–1958. Arkivets billedsamling er blevet gjort tilgængelig ved ny registrering efter personer, steder og emner. Arkivets udklipsamling (ca. 1960) omfatter diverse udklip fra »Vestkysten«, især vedr. personer.

Skodborg Hjemstavnsforening

Formand: Helga Hørlück, Kirkevej 5, 6600 Vejen.

Foreningens arkiv:

Skodborg bibliotek, 6600 Skodborg

Åbningstid: tirsdag kl. 14–17, maj–august dog kun efter aftale.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6600 Vejen, tlf. 04 84 84 85

Det forløbne år har været præget af god aktivitet i Skodborg Hjemstavnsforening. Der har været møder med foredrag om aktuelle emner, deltagelse i temadag i Aabenraa samt egnsvandring og udflugt.

Heldagsturen gik til vadehavsøen Før under kyndig ledelse af friseren Alfred Boysen, der indgående fortalte om øens historie og seværdigheder. Næste tur var en vandring langs Kongeåen fra Knagemøllen til Faarkrog under ledelse af lærer Berrig, Vamdrup.

Bladet »Hjemstavnen« er udkommet med to numre i årets løb med lokalhistoriske emner. Til arkivet er indkommet forskellige arkivalier, bl.a. kopi af Frøs og Kalvslund Herreds tingbog 1691–97, ligesom arkivet har været forskellige spillere behjælpelig med oplysninger. Der er foretaget båndoptagelser af begivenheder i sognet og personlige erindringer. Endvidere er der planlagt en ny billedregistrering.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Hans J. Matthiesen, Skravevej 17, Københoved, 6600 Skrave, tlf. 04 83 71 79

Foreningens arkiv:

Skrave Bibliotek, åbningstid: mandag kl. 16–18 (dog ikke i skoleferierne).

Foreningen fik for et par år siden en del af den tidligere Skrave kommunes arkivrum stillet til rådighed. Arkivet har siden da været flittigt benyttet. Der er i det forløbne år indsamlet en del billeder og Frøs og Kalvslunds Herreders Skyld- og Panteprotokoller 1747–90 er fotokopieret. Blandt afleveringerne er forhandlingsprotokoller fra Skrave Mejeri fra tiden 1886–1941 (1941– findes på Landsarkivet i Aabenraa) og regnskabsbøger 1886–1963.

Restoplaget af Langetved-bogen forhandles af foreningen, og der sælges stadig en del hvert år.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn

Formand: Helge Holst, Kulsviervej 8, 6630 Rødding, tlf. 04 84 61 72

I årets løb er der modtaget en hel del materiale, hvoraf især kan nævnes et fint sæt dokumenter vedr. ejendommen Vestager 1, Ø. Lindet, i årene 1741–1919, indmeldelsesprotokol for Stenderup Skole 1920–1972 og fortegnelse over offergaver i Ø. Lindet kirke 1887–1898. Endvidere er der udfærdiget fortegnelse over næringsdrivende i Ø. Linder fra og med 1879. Foreningens arkivalier m.v. opbevares i lokalhistorisk arkiv på Rødding bibliotek (se ovf.).

Det er nu 10 år siden det lokalhistoriske udvalg blev dannet, og vi har fundet det rigtigt at oprette en forening til at overtage arbejdet. Ø. Lindet lokalhistoriske forening blev stiftet den 9. oktober 1986.

Rødekro kommune*Lokalhistorisk forening for Rødekro kommune*

Formand: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro.

Skærbæk kommune*Historisk forening for Skærbæk og omegn*

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 04 75 17 04.

Foreningens arkiv:

Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 04 75 20 52.

Åbningstid: tirsdag-fredag kl. 14-17.

Leder: H. E. Sørensen

Foreningen afholdt ekskursion i efteråret 1986 til Hedebymuseet og Dannevirke samt fire offentlige møder i vinteren 1986-87 med følgende foredragsholdere: H. V. Gregersen (om reformationen i Sønderjylland), Karl Otto Meyer (afstemningsfest 10/2 sammen med andre foreninger), Sv. Troelsen (om Misthusum) og Stig Jensen (om Hvidingudgravningerne). Et møde med J. Termansen (om planlægningen af Havneby) blev aflyst på grund af snestorm. Generalforsamling afholdtes 23/4 1987, hvor H. E. Sørensen fortalte om en tur langs Hærvejen i Sønderjylland. Foreningen har påbegyndt udsendelse af et årsskrift: »Fra Skærbækegnens fortid«. Arkivet, der har til huse på museet, er ved at blive registreret, såvel med hensyn til papirer som billeder.

Sundeved kommune*Nybøl Hjemstavnsforening*

Formand: Peter Petersen, Stenderup Tørvemose, 6400 Sønderborg, tlf. 04 48 74 82

Foreningens arkiv:

på Nybøl gamle skole.

Åbningstid: mandag aften.

Leder: Peter Petersen (se ovenfor)

Lokalhistorisk forening for Sottrup sogn

Formand: Jens Paulsen, Sottrupmark 3, 6400 Sønderborg

Foreningens arkiv:

på V. Sottrup gamle skole, V. Sottrup

Åben efter aftale

Leder: Jørgen Hansen, Skolevej 13, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 04 48 72 11

På generalforsamlingen den 17. marts opfordredes der stærkt til en intensivring af arbejdet med indsamling af dialektord. Lasse Johannsen, Lysabild, holdt foredrag om veteraner fra 1. verdenskrig og fortalte om sine rejser til

krigsskuepladserne i Flandern. Den 21. juni fandt årets udflugt sted. Den gik til Gottorp- og Hedebymuseerne. Den 28. oktober afholdt foreningen i samarbejde med de to lokalhistoriske naboforeninger i Nybøl og Ullerup en foredragsaften med Jørgen Paulsen, Hillerød, og den 10. december var foreningen medindbyder til en festlighed i anledning af forsamlingsgårdens 75 års jubilæum. I efteråret tegnedes medlemmer, og det 6. årsskrift solgtes. Der var igen pæn fremgang både i antal medlemmer (553) og i antal solgte årsskrifter.

Arkivets plads er meget trang, og foreningen har iøvrigt ingen lokaler til rådighed til anbringelse af genstande og ophænging af billeder.

Ullerup sogns hjemstavnsforening

Formand: Niels P. Thuesen, Kalvetoft 25, Ullerup, 6400 Sønderborg

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Pederbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 04 44 57 47

Sydals kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Tandslet sogn

Åben efter aftale

Leder: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 04 44 77 85

Arkivet har i det forløbne år afholdt to arrangementer: nemlig udstilling og foredrag i forbindelse med generalforsamling, samt egnsvandring under mottoet »Kend din egn«. Der var mødt 100 medlemmer.

Endvidere er der i årets løb til arkivet modtaget protokoller m.m. fra foreningen »Sønderjydske Krigsdeltagere og Faldnes Efterladte« og fra Tandslet Missionshjem.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, 6470 Sydals, tlf. 04 44 42 84

Foreningens arkiv:

på Lysabild skole.

Åbningstid: første torsdag i hver måned kl. 18–20.

Leder: Nic. Hansen, Mommarkvej 395, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 04 44 79 95.

Årets mest arbejdskrævende opgave – også spændende opgave – var udgivelse af bogen »– men træet har dybe rødder« – hvor »12 sønderjyder fortæller fra deres liv«. Bogen er solgt langt over forventning, og vi venter at have den udsolgt i løbet af 1987.

Vi har haft en sogneaften, og vi har haft sommeren sognevandring, og vort sognearkiv vokser og vokser.

Vi har den klare erfaring, at når sognehistorisk forening skal indbyde, så skal vi byde på lokale medvirkende. Der ligger interessen. Vi har i øvrigt støt

fremgang i lydoptagelser, samtaler med sognets folk og fotooptagelser. Vi forbereder en »sognefilm«, der får premiere ved vort 10-års jubilæum, som er 11. marts 1988.

Lokalhistorisk Forening for Hørup sogn

Formand: Hans Th. Tækker, Nedergaden 18, Mjang, 6400 Sønderborg, tlf. 04 44 53 76

Lokalhistorisk Arkiv for Hørup sogn

Hørup Centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6400 Sønderborg

Åbningstid: oktober til maj: mandag kl. 19-22 og efter aftale.

Leder: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6400 Sønderborg, tlf. 04 44 52 15

Foreningen virker i en fast rytme med generalforsamling og udsendelse af årsskrift i marts, sognevandring i foråret og sogneaften i efteråret. Det er snart ti år siden, foreningen blev stiftet, og vi er nu flere end 500 medlemmer. Kontingentet er 30 kr. pr. husstand, og takket være tilskud fra flere fonde har vi en rimelig tryk økonomi. Ved generalforsamlingen fortalte Hans Tækker om folk og steder i og omkring Lambjergskov som optakt til forårets sognevandring. Vi har i årets løb holdt 8 bestyrelsesmøder og deltaget i fællesmøder for de lokalhistoriske foreninger dels i Sydals kommune og dels i det gamle Sønderborg amt.

Ved sognevandringen i juni fortalte Peter A. Christensen om folk og steder i Lambjergskov. De mange medlemmer, der deltog, sluttede aftenen med oplæsning, fællessang og bål på stranden ved Lambjerglund. Sogneaftenen i november havde slotte og herskaber på Als som emne. Hans Lind fortalte og viste dias om slottet i Augustenborg, og Boye Andersen fortalte om Nordborg slot.

Arkivvirksomheden fortsætter støt og roligt. Der er i 1986 oprettet ca. 50 nye arkivfonds og sket mange tilføjelser til eksisterende. Vi har købt fotokopier af de kirkebøger, vi endnu manglede, og af Christian Maibølls afskrivninger af kirkebogsregistre. Arkivet er nu velindrettet og nemt at finde rundt i, og vi har oplysninger om de mest forskelligartede sider af sognets og dets beboeres historie.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Ester Fick, B. S. Ingemannsvej 8, 6400 Sønderborg

Foreningens arkiver:

Sønderborg/Dybbøl-afdeling: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 04 43 27 10

Åbningstid: mandag kl. 9-12 og onsdag kl. 15-17.

Ulkebøl-afdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg

Åbningstid: tirsdag kl. 10-12 og onsdag kl. 19.30-21.

Året 1986 har stået i flytningens tegn. Ulkebøl-arkivet flyttede i foråret fra et loftslokale på Augustenborg Landevej til en lys og venlig forretning i Ulkebøl-centret, og i årets sidste måneder har også Sønderborg/Dybbøl-arkivet været

i opbrud, idet man pr. 1. maj 1987 overtager Sønderborgs ældste borgerhus, der er opført 1643.

I anledning af flytningen blev der arrangeret »åbent hus«, som naboerne i butikscenteret var med til at festligholde på forskellig vis. Der har endvidere sammen med Sønderborg Amts Husmandsforening været arrangeret et foredrag med forfatteren til bogen »Husmandsliv«, Gunnar Solvang, der samlede ca. 170 deltagere.

Også foreningens øvrige arrangementer, slentreture til Ragebøl, Stenholt/Klinting og Mariekirken i Sønderborg, har været godt besøgt med op mod 100 deltagere.

I 1986 har foreningen udsendt et lille hefte med et par lokalhistoriske artikler, og det er meningen, at denne udgivelsespolitik skal fortsætte og evt. udbygges i fremtiden.

To medlemmer af foreningen har arrangeret skiftende udstillinger af meget høj standard i Ulkebøl-arkivets vinduer, hvilket har betydet, at foreningen er kommet i kontakt med et bredere udsnit af befolkningen end hidtil. Dette ses også tydeligt af besøgstallet, der er blevet tidoblet i løbet af kun ét år, ligesom der også er modtaget adskillige afleveringer til arkivet.

Også Sønderborg/Dybbøl-arkivets flytning fra et kælderlokale til et gennemrestaureret bindingsværkshus neden for Christian X's bro forventes at medføre en endnu større berøringsflade med lokalbefolkningen, end det hidtil har været muligt.

Foreningen havde pr. 31. december 1986 i alt 305 medlemmer.

Tinglev kommune

Lokalhistorisk forening for Tinglev kommune

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6360 Tinglev, tlf. 04 64 40 62

Til generalforsamlingen i 1986 havde vi besøg af købmand Carl Christiansen fra Tønder, der viste os sin film om Tøndermarsken. Sommerturen fandt først sted den 11. august. Under ledelse af lærer ved Duborgskolen, Preben Busck-Nielsen, var vi på byvandring i det gamle Flensborg. For os, der var med, vil det blive en af de ture, vi ikke glemmer. Busck-Nielsen var en fremragende og fornøjelig guide. Efter kaffebord på »Flensborghus« sluttede vi aftenen i Helligåndskirken, hvor Jane Bossen fortalte om kirken, der benyttes af det danske mindretal.

Til efterårsmødet var det lykkedes at få Stine Wiel fra Haderslev til at fortælle om: »Hvad skal vi med museer og historie?« Efter foredraget havde vi en lille omgang »Tøm kommodeskuffen« og fik en hyggelig snak om gamle ting, mødedeltagerne havde medbragt.

Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune

Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 04 76 21 41

Åbningstid: tirsdag kl. 10-12 og efter aftale, oktober til maj endvidere den første lørdag i måneden kl. 14-17.

Leder: Ester Feddersen (se ovenfor)

Arkivet har i det forløbne år modtaget flere både store og interessante afleveringer, bl.a. protokoller, papirer og billeder fra kommunens sidste andelsmejeri, Bylderup Bov mejeri, og protokoller fra Bolderslev forsamlingshus. Der har over hele landet været en kampagne vedrørende Indre Missions historie. I den forbindelse har arkivet fået protokoller og erindringer ind.

Pensioneret viceskoleinspektør Hans Fr. Hansen, Tinglev, har afsluttet et arbejde, der har strakt sig over flere år, nemlig at afskrive og renskrive avisartikler og notitser vedrørende Tinglev sogn. Bagefter har han renskrevet det på maskine. Dette yderst værdifulde materiale har arkivet fået tilladelse til at affotografere, og det vil snart være tilgængeligt.

I efteråret udtrykte Thomas Hansen, der har haft Ravsted egnsarkiv, ønske om at trække sig ud af dette arbejde. Arkivets materialer er nu deponeret i arkivet i Bylderup Bov og er stort set registreret. En større samling gamle bøger venter på at blive katalogiseret særskilt.

Der kommer stadig mange henvendelser til arkivet både her fra egnen, fra det øvrige land samt fra udlandet. Vi prøver at hjælpe eller at henvise til, hvor man kan søge oplysningerne, og det lykkes som regel.

Billedsamlingen er vokset meget i det forløbne år, og ofte har arkivet fået lov til at beholde originalerne. Det sparer mange penge til affotografering og er også mere interessant.

En del billeder har været lånt ud til udstilling i Slogs Herreds Hus, andre til illustrationer forskellige steder. I juni 1986 var arkivet atter repræsenteret ved en udstilling på dyrskuet i Aabenraa.

Tønder kommune

Lokalhistorisk forening for Tønder kommune

Formand: Thorbjørn Heick, Kirkepladsen 3, 6270 Tønder, tlf. 04 72 12 27.

Foreningen, der har 176 medlemmer, har i det forløbne år afholdt fem foredrag, de fleste i forbindelse med Folkeuniversitetet. Ekskursioner er foretaget til Før og til Frigrunden 7 i Tønder, hvor vi hørte om et hus' historie og hvordan man finder den, samt til den tidligere Zeppelinbase ved Tønder. Der er afholdt en udstilling om arkitektkonkurrencen vedr. »Kreishaus«, Jomfrustien 8. På forlaget Neffen er udgivet Carl Tønder-tegninger II, W. Christiansen og I. Haase: Nystaden. Billeder fra det gamle Tønder, samt et gammelt spil: Alsmajnegspånevæ. Foreningen driver desuden Lokalhistorisk Arkiv.

Lokalhistorisk Arkiv for Tønder kommune

Jomfrustien 8, 6270 Tønder, tlf. 04 72 12 27.

Åbningstid: lørdag kl. 9.30–11.

Leder: Ingolf Haase, Slotsgaden 28, Møgeltønder, 6270 Tønder, tlf. 04 77 85 69. Arkivet havde i 1986 342 henvendelser, heraf 53 telefoniske, 166 besøgende og 123 pr. brev. 2/3 af disse henvendelser kommer fra folk uden for kommunen og en del af disse fra udlandet. Herudover har der været besøg af skoler og studiekredse. Arkivet har haft åbent 43 lørdage, dvs. 64½ time ordinær

åbningstid + 18 timer ekstraordinær åbning. Herudover er brugt 172 timer til registrering m.v. Under arkivet arbejder en billedgruppe, en båndgruppe og to grupper, der arbejder med arkivalierne.

Vojens kommune

Lokalhistorisk forening for Vojens kommune

Formand: Kurt Jespersen, Ternevej 2, 6500 Vojens, tlf. 04 54 21 21.

Foreningens arkiv:

Herredsfoged Holms hus, Tørning Mølle, 6500 Vojens.

Åbningstid efter aftale

Leder: Chr. Madsen, Tranevej 20, 6500 Vojens, tlf. 04 54 23 73

Lokalhistorisk forening har i 1986 indrettet et lokale i Herredsfoged Holms hus ved Tørning Mølle. Lokalet anvendes til såvel arkiv som til kombineret udstillings- og mødelokale og er færdiggjort ved en stor frivillig indsats fra bl.a. foreningens medlemmer. Lokalet blev præsenteret for offentligheden den 16. august, da dronning Ingrid aflagde besøg på Tørning Mølle.

Foreningen afholdt i samarbejde med LASS et registreringskursus den 12. april og kort tid efter blev der nedsat en registreringsgruppe, som nu mødes ca. hveranden tirsdag og er godt i gang med registrering og arkivering af foreningens arkivalier. En anden gruppe gennemser aviser og udklipper stof af lokal interesse, ligesom der er oprettet grupper for udstillingsarrangementer, for redigering og udgivelse af årsskrift, og for optagelse af interviews til stemmearkiv.

Udover den interne aktivitet har foreningen også haft udadvendte arrangementer med møder og foredrag, bl.a. om »Sikkerhedsstilling – Nord«, om de sønderjydske amtsbaner, om nødpenge og andre betalingsmidler fra tiden omkring 1920, og om »Pigen fra Kamstrup«. Endelig deltog foreningen med en udstilling i Vojens Turistforenings julemesse.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 04 55 43 05

Foreningens arkiv:

Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6550 Sommersted, tlf. 04 55 46 07

Åben efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor)

Foreningens arrangementer har haft pænt besøg både med folk udefra som foredragsholdere, og når vi klarer os selv. Da vi er en forholdsvis ung forening, satser vi en del på det udadvendte arbejde for at skabe kontakter og interesse for at bevare de mange gamle billeder og dokumenter, der findes i så bofast et samfund som vort. Mange af de over 100 medlemmer har da også fået »støvsuger« igang, både hos sig selv og andre. Foreningen udsendte en lille folder som nytårshilsen. Emnet var mindestenen foran Oksenvad kirke; der var stor interesse, også ud over vor egen kreds. Alt sammen skal det sætte

ekstra gang i indsamlingen af arkivalier. En del har vi fået, men meget mere findes på egnen. Vi har dog været i stand til at hjælpe med oplysninger til folk, der arbejder som studerende, private og professionelle slægts- og egnsforskere. De har så til gengæld afleveret deres »samlede« værker til os.

Aabenraa kommune

Aabenraa byhistoriske Forening

Formand: Halfdan Jacobsen, Høgelsbjerg 136, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 47 25. I maj afholdtes årsmøde, hvor Anne-Helene Michelsen viste lysbilleder og fortalte om egnsmuseet Jacob Michelsens Gård.

Bevaringsfonden modtog ialt otte ansøgninger om støtte. Heraf blev en afslået, en trukket tilbage, og de øvrige imødekommet. Bestyrelsen for fonden har i årets løb vedtaget at hæve maximumsgrænsen for støtte til 20.000 for bygninger efter 1900 og 50.000 for ældre bygninger. Det er besluttet at nedsætte en arbejdsgruppe, der skal forberede arbejdet med udarbejdelsen af en registrering for bymidten med tilstødende villaområder.

I foreningens billedarkiv, der indgår i de historiske samlinger i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, har der været en tilvækst på 397 billeder med Aabenraamotiver.

Årets gavebog blev Folkeligt Samfunds jubilæumsskrift, der udsendtes til medlemmerne i forbindelse med jubilæet.

Der var registreret 539 medlemmer.

Løjt lokalhistoriske forening

Formand: Anker Jensen, Brunbjergvej 23, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 04 66 76 83.

Foreningen har haft et roligt år uden særlige arrangementer. Lokalbefolkningens og foreningens gode samarbejde bevirker, at billedarkivet stadig vokser, hvilket gør arbejdet med registrering og beskrivelse af de indkomne billeder ret omfattende.

Foreningens billedarkiv opbevares på Løjt skole og ledes af Anker Jensen (se ovenfor) og Bent Thomsen, Barsøvej 3, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 04 66 78 70. Billedarkivet kan benyttes efter aftale.

I 1986 har foreningen udsendt det 9. bind af »Det gamle Løjt«, ligesom den har givet sine kommentarer til planerne om at frede områder omkring Runde Mølle.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Caroline Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 04 66 35 21

Foreningens arkiv:

Stubbæk skole 3, 6200 Aabenraa

Åben efter aftale

Leder: Caroline Walborg Jessen (se ovenfor)

Foreningen har i det forløbne år set og hørt om Ahlefeldternes tilknytning til egnen med aftenture til Søgård, Klipleve kirke og Gråsten samt en heldagstur til Tranekær slot på Langeland. Der har i vinterens løb i samarbejde med Foredragsforeningen været afholdt tre foredrag om sognet i forskellige tider. H. P. Koch, Torp har optaget og vist småfilm fra sognet. Foreningen har udgivet sit femte årsskrift, der bl.a. behandlede forsamlingshusets historie.

Oversigt over årsskrifter og periodica

udgivet af lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver i Sønderjylland 1986–87. Ved Ib Andersen.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie

Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 10. April 1986. Indhold: Sognets centre. Forsamlingshuset og missionshuset – Aktiviteter i og omkring forsamlingshuset – Aktiviteter i og omkring missionshuset – Forsamlingshuset – Missionshuset – Religiøse forhold siden 1848 – Solgårdens alterparti – Den nyapostolske kirke – Religiøse forhold i 1700-tallet – Missionshusets inventar 1903.

Tillæg til nr. 10. April 1986. Indhold: Bedsted, det splittede sogn eller samspillet mellem sognets centre – Byfestkommiteen – Fælleskaber og nabolag – Sogneundersøgelsen: Resumé og konklusion – Missionshusets vedtægter 1903 – Forsamlingshusets vedtægter 1937 – Byfestkomiteens vedtægter 1983 – Forsamlingshusets indvielse 1937 – Avisnoter om missionshuset – Anmeldelse af bogen: »Fire Landsbyer«.

Tillæg til nr. 10. April 1986. Indhold: Om vækkelsens start i Bedsted – En jyllænder – Det første sammenstød – Det første stuemøde – Omvæltning – 5 år senere – Om vækkelsens start i Nr. Løgum – Til et sted, som jeg vil vise dig – En dranker bliver frelst – Anden generation vokser op – En ny præst.

Nr. 11. November 1986. Indhold: Kommunalvæsenet – Sognerådsformænd 1920–70 – Borgmestre siden 1970 – Østergård i Bedsted – Gården bd. 1, bl. 10 i Bedsted – Befolkningsudviklingen – Vestergård i Bedsted – Kirkeværgers og sognemænds pligter – Løgumkloster kommunes byvåben – Kommunalvalget 1974 – Befolkningsfordelingen 1977.

Tillæg til nr. 11. November 1986. Indhold: Haugaard-slægten i Bedsted sogn – Østergårds ejere og deres slægsforhold – Østergårds jordhandler siden 1854 – Overladelleskontrakt af 15. april 1861 – Dito af 25. april 1871 – Auktionsbogsudskrift af 21. juni 1928 – Overdragelseskøde af 25. januar 1968.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Henning Haugaard, Binderup Villavej 2, 6091 Bjert.

Bov

Fra Bov Museum.

Udgivet af Historisk Forening for Visherrød.

Årgang 9. 1986. Indhold: H. H. Bang: Mindeord over Knud Jensen – H. H. Bang: Foreningen – N. P. Lund-Jensen: Sejren ved Bov – N. P. Lund-Jensen: Frøslev ligvogn – Peter Thomsen: Æ Backhus – K. Berkjær Christensen: Krigsfangelejren på Hokkerup Hede – Inger Jørgensen: Sidste hovbonde?

Redaktør: Inger Jørgensen, Hokkerup. Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Thorvald Larsen, Østerløkke 13, 6330 Padborg. Telf. 04 67 19 14.

Broager

Broagerland

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland. Nr. 4. 1987. Indhold: Anni Møller: Minder fra mit barndomshjem på Kejsersdom – Chresten Krogh: Bomber i Smøl – Hans Nissen: Hændelser i Skodsbøl under krigen – Otto Ihle: De faldt på stribe – Randi Demuth: Broagerskæbne under første verdenskrig – Tøge Sibbesen: Philip Ernst Sibbesen – Ellen Redlefsen: Egernsund som kunstnerby – Peder A. Petersen: Høst og høstskikke – A. C. Rasmussen: Fra gamle skoleindberetninger – A. Juul Petersen: E snit-skool i Broue – F. S. Grove Stephensen: En Broager provst. – Set og sket på Broagerland 1984 og 1985 v/Emma Krog.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Ihles boghandel, Storegade 23, 6310 Broager.

Ensted

Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening.

Aarsskrift 1985–86. Indhold: C. L. Lyck: En skoledreng for 70 år siden – Christine Petersen: Minder fra en svunden tid – C. W. Jessen: Et sagn, Line skomagere hus – Peter Beck: Erindringer fra Stubbæk 1943–44 – Ensted sogns forsamlingshus (Frk. Schiblers beretning om oprettelsen, Vedtægter, Bestyrelse, Uddrag af forhandlingsprotokol).

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til C. W. Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa.

Felsted

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 4. 1986. Indhold: Nicolaj Andersen, Aabenraa – Peter Petersen: Nicolaj Andersen – Gerhard Jaspers: Skattpilletts historie – Svend Aage Lauesgaard: Erindringer fra krisen i landbruget og arbejdsløsheden i trediveerne – Otto Knudsen: Kontrakt mellem Carl, greve af Ahlefeldt og sognepræst i Felsted, Andreas Petraus – Peter Petersen: Lidt om skolen i ældre tid – især i Felstedskov – Anders Jessen: Trafik og veje gennem Felsted sogn – Ib Andersen: Bomærker i Felsted sogn – Peter Petersen: Vi flygter kun for at kæmpe videre – Anders Jessen: Peter Hansen Stensvang – en sønderjysk bodsprædikant – Ib Andersen: Et skifte i Nørballe fra 1682 – Peter Petersen: Tumbøl bystævne – genopført 1986 – Historisk Forening for Felsted Sogn 1985–86.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Mette Lassen, Bybjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa. Telf. 04 68 51 19.

Gråsten

Historisk Forening for Graasten by og egn.

1986. Indhold: Asmus Petersen: Min barndom i Graasten – Poul Andersen: Et brandgilde bliver stiftet – Poul Andersen: Ladegård – Et adeligt gods i Kværs sogn – Elsebeth Thygesen Kristensen: Årets gang 1985.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten. Telf. 04 65 82 44.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup sogn.

Årsskrift nr. 4 – 1986. Indhold: Hans Th. Tækker: Træk fra Klintens historie – Mogens Jacobsen: Hørup Klint – sprængningerne i august 1944 – Peter A. Christensen: En beretning om Hørup Klint – Sådan gik det 1985 – Arkivet.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6400 Sønderborg.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn.

Udgivet af lokalhistorisk forening for Kliplev sogn.

1986. Indhold: P. M. Petersen: Indledning – Foreningen – M. Philipsen: Bombenatten – 18.–19. august – For 50 år siden (Hejmdal) – Billeder fra Bjerndrup – L. Fr. Hansen: Enhver er sig selv nærmest – J. K. Hansen: Lidt om pastor P. H. Moos og frue – J. Møller: Nogle postkort omkring 1920 – G. Hansen: »Det hænger ved« – L. Fr. Hansen: En mosehistorie – Oprindelsen til Kliplev Marked (Dannevirke 1838) – J. Hansen: Kliplev Gårde Kliplev Sangkor 1936 – Valdemar Rørdams hyldest til Høstrup Sø.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Peter M. Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa. Telf. 04 68 76 88.

Lysabild

– men træet har dybe rødder.

Udgivet af Lysabild Sognehistoriske Forening.

1986. Indhold: Folk fra Lysabild sogn fortæller: Hans Jørgensen Hansen: Om Lysabild sogn – H. C. Bladt: Naturkatastrofer fra 1857 til vintrene 1940–41–42 – H. C. Bladt: Regn og isvinter – Lorenz Gronheit: Til fods fra fronten i Frankrig til Als – og videre over Ærø til Fyn – Christian Christensen: Barndom i Lysabild sogn – i tysk tid – Peter Hansen Damm: En dam gav familien Hansen navnet Damm – Andreas Mai: Kegnæsgård – og de 8 nye hjem, som blev Drejby – Andreas Mai: 4 børn reddet fra druknedød i Skovby – Andreas Mai: Bryggeri og arrest i Skovby – Andreas Mai: Leg og pligter i Lysabild og Skovby o. 1900 – Christen Jørgensen: 2 rejser fra Lysabildskov – 1908 og 1946 – Christine Cathrine Jacobsen: Husmandskone på Als i begyndelsen af vort århundrede – Christiane Lucie Hansen: Alsisk hverdagsliv under og mellem 2 krige – Jørgen Hansen: Soldatertid 1864 og 1870 – Christine Bladt: En barndom uden leg – Lysabild på Als.

Redaktion: Viggo Vandkær Thomsen. Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, 6470 Sydals. Telf. 04 44 42 84.

Løjt

Det gamle Løjt.

Udgivet af Løjt Sogns lokalhistoriske forening.

Nr. 9. 1986. Indhold: Karl Lildholdt: Af kaptajn Stabenows erindringer – Julius Berg: Noget om at »vise vand« – Petrea Schmidt: Rundemølle i drift – Sophie Berg og Petrea Schmidt: Auktion i Styrtom – Mads Lildholdt: Løjt ungdomsforenings virke de første 10 år – Lorenz Jacobsen: En medaille fra krigen 1848–50 – Annelise Clausen: Den gamle skole i Bodum – Ole P. Jensen, Petrea Schmidt og Sophie Berg: Løjt kirkes nye orgel 1764 – Bent Thomsen: Fra foreningens billedarkiv – Petrea Schmidt: En liden forbedring – Anne Bundesen: Poulsen-slægten – Sophie Berg: Uddrag af skibsdagbøger – Svend Hansen: Løjt folke- og realskole I – Petrea Schmidt: En hestehandel – En drikkeveise fra Inge Svennesens visebog – Jens Bruun: Orgelpulpiturets billeder – Annelise Clausen: Fortælling og virkelighed om et bindebrev – Gretel Lildholdt: Heinrich Vogts krigsdagbog 1915–19 – Rolf Larsen: Neptunus, hjemsted Aabenraa – Petrea Schmidt og Sophie Berg: En familie i Gildegade – Jes Holdt: Fortegnelse over pengegaver, 1779 – Annelise Clausen: Fra Angel til Løjt – Petrea Schmidt: Jordskælv m.m.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Mads Lildholdt, Barsøvej 89, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa. Telf. 04 66 73 83.

Rødding

Historisk årbog for Rødding kommune.

Udgivet af Rødding bibliotek.

1986. Indhold: Signe Larsen: Erindringer fra Bjørnekær i Hjerting – Niels Hjorth: Fattigligningen i Skrave 1870–71 – Jørgen Frank: Træk af min barndom og ungdom i Rojbøl – Niels H. Kragh Nielsen: Jernbaner i Rødding Kommune – Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg.

Redigeret af N. H. Kragh Nielsen i samarbejde med repræsentanterne for de lokalhistoriske foreninger og udvalg i Rødding kommune. Skriftet kan erhverves ved henvendelse til N. H. Kragh Nielsen, Rødding bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding. Telf. 04 84 12 88.

Sottrup

Årsskriftet for Sottrup Sogn.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sottrup Sogn.

1986. Indhold: Jørgen Christensen: Kong Frederik VII's to besøg i Ø. Sottrup – Nis Lorenzen: Erindringer fra min barndom i Snogbæk – Jens Kongsted Lampe: Sandbjerg Folkehøjskole – Olav Bonefeld: En forsvunden idyl – Niels Erik Andersen: Med sognet som centrum – F. S. Grove-Stephensen: Sandemænd – embedet og en udnævnelse – Frida Lyck: En daule dau o lét schau i Sottrupskov, da æ va en lill pich – Jens Lampe: Klok'magerslægten Wied i Sottrup – Olav Bonefeld: En tragedie i 1912 – Olav Bonefeld: Italienske soldater på arbejde i sognet 1945 – Kirsten Dall: 1985 – året det gik.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Olav Bonefeld, V. Snogbæk 33, 6400 Sønderborg. Telf. 04 46 71 36.

Varnæs

Varnæs Birk.

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening.

Nr. 12. 1987. Indhold: Peter Petersen: Varnæs Skovsø – Ib Andersen: På aftægt i Bovrup for 200 år siden – Urban Schrøder: Den ældst kendte Borpning – Ib Andersen: Hejmdal 1914–15 – Thomas Kaufmanns feltbreve til Hejmdal – Ib Andersen: Dansk stil fra 1907 til 1909 – Ib Andersen: I uårets skygge – Svend Agertoft: Varnæs Birks Borgerforening 1985–86 – Jørgen Clemmensen: Gymnastiksang – Urban Schrøder: En ganske ny og lystig vise.

Redigeret af Ib Andersen. Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Arne Videbæk, Lærkevej 1, Varnæs, 6200 Aabenraa. Telf. 04 68 05 72.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds

Haderslev amtskreds havde 5. august 1986 arrangeret en aftenur til Haderslev Næs.

Vi samledes ved Starup kirke, hvor Karl Erik Olesen fortalte om landskabets tilblivelse. Pastor Videbæk tog os med en tur rundt om kirken, hvorefter vi samledes indenfor og fik en god og interessant orientering om kirkens historie, ligesom vi fik lejlighed til at høre det særegne orgel til salmen Mægtigste Kriste.

Efter kaffen på Lunding kro fortalte H. P. Drescher om de store gårde i Starup sogn, og Karl Erik Olesen fortalte om de gamle veje på Haderslev Næs, og om den svenske postrute, der efter Brømsebrofreden 1645 kom til at gå gennem Danmark, og blandt andet fra Fyn gik over Haderslev Næs og sydpå.

Det var en interessant aften med god tilslutning, imellem 70 og 80 deltagere.

Den 15. november havde vi indbudt de lokalhistoriske foreninger til et orienteringsmøde i Tørring kro. Repræsentanter fra 16 foreninger var mødt; en del af dem benyttede lejligheden til at se møllen, herredsfogedens hus og Vojens lokalhistoriske arkiv. Worsøe og Fangel redegjorde for planerne om nye vedtægter for Historisk Samfund og amtskredsene, der fik en ret positiv modtagelse.

Den 29. april 1987 holdt amtskredsen generalforsamling på Jels Voldsted; der var mødt godt 60 medlemmer. Der var genvalg af Verner Jensen, Halk og Chresten Madsen, Vojens. Jørgen Svane, Haderslev ønskede efter 23 år som kasserer at trække sig tilbage, nyvalgt blev Aksel Gyldenkærne, Hjerndrup, Svend Anker Fink, Stubbum, valgtes som suppleant. Som kasserer valgtes Chresten Madsen, Vojens. Efter generalforsamlingen fik vi en god times jernbanehistorie, købmand L. H. Hansen, Kastvrå viste lysbilleder og fortalte om småbanerne i Haderslev amt. L. H. Hansens billedmateriale og viden om amtsbanerne er så stor, at han let kunne bruge et par timer mere om emnet. Det var en meget interessant aften.

S.R.

Aabenraa amtskreds

Aabenraa amtskreds havde den 10. juni arrangeret et aftenbesøg i Holbøl sogn i samarbejde med Historisk forening for Vis herred. Først besøgte man fhv. landbrugskonsulent N. A. Drewsens store privatsamling af landbrugsredskaber i hans bolig i Høkkerup, hvor N. A. Drewsen fortalte om samlingen og viste rundt. Senere viste pastor Poul Arendt, Holbøl, kirkegård og kirke. Man sluttede på Holbøl landbohjem, hvor fhv. politiassistent C. Berkjær Christensen, Holbøl, fortalte om sognets historie. Der var ca. 100 deltagere.

Den 7. oktober afholdtes møde i foredragssalen i Sønderjyllands landsarkiv, hvor lederen af Institut for sønderjysk lokalhistorie, lokalhistorisk konsulent Henrik Fangel fortalte, om hvilke muligheder de historiske samlinger gav for benyttelse og viste nogle eksempler herpå.

Den 12. november holdt amtskredsen et fællesmøde for de lokalhistoriske foreninger og arkivers bestyrelser i Ensted. Her foreviste Ensted sogns lokalhistoriske forening sit arkiv. Lokalhistorisk konsulent Henrik Fangel redegjorde for forslag om samarbejde mellem Historisk Samfund for Sønderjylland og de lokalhistoriske foreninger. Der var mødt repræsentanter for alle foreninger. Der er stor interesse blandt foreningerne for disse møder, og amtskredsen synes, det er noget meget værdifuldt.

Amtskredsen var medindbyder til et hjemstavnsmøde den 2. december i Varnæs skole og den 3. februar 1987 i Bovrup.

Den årlige generalforsamling afholdtes den 29. april i Billedsalen på Folkehjem. Til bestyrelsen genvalgte Ib Andersen, Varnæs og Hans Henrik Bang, Bov. Efter generalforsamlingen holdt landskabsarkitekt I. P. Junggreen Have foredrag med lysbilleder om emnet: Kirkegårde, gravsten og kulturhistorie. Der var mødt 50 medlemmer, og der var mange spørgsmål til Junggreen Have.

H.H.B.

Sønderborg amtskreds

Efter sidste års generalforsamling i Broager konstituerede bestyrelsen sig med Bent Oluf Bille, Broager, som formand. Det var på generalforsamlingen umuligt at få indvalgt nye medlemmer af bestyrelsen istedet for de udtrådte.

På samme bestyrelsesmøde besluttede man at »dreje ned for blusset« vedrørende aktiviteter. Først og fremmest for at kunne arbejde med problemerne i ro.

Den 18. november 1986 afholdtes mødet med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i det gamle Sønderborg Amt. Mødet blev afholdt i Vester Sottrup Forsamlingsgård og blev arrangeret af den lokale forening og Selskabet for Nydamforskning.

På programmet var en orientering om det lokalhistoriske arbejde i Vester Sottrup sogn ved Olav Bonefeld, et foredrag med lysbilleder om undersøgelserne i Nydam Mose ved Vincent Jessen, formand for Nydamselskabet samt en redegørelse for forslaget om nærmere samarbejde mellem Historisk Samfund for Sønderjylland og de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Sidstnævnte punkt ved Worsøe og Fangel. Og sidst, men ikke mindst, en udveksling af ideer og erfaringer.

I februar afholdtes et møde mellem bestyrelsen og Worsøe og Fangel. Man drøftede amtskredsens fremtid. Man blev enige om, at amtskredsen skulle finde et eller flere nye områder at markere sig på. Der blev nævnt flere, bl.a. udarbejdelsen af undervisningsmaterialer til folkeskolen.

Som det fremgår af beretningen, har aktivitetsgraden ikke været stor i det forløbne år. Men da det nu står fast, at amtskredsen fortsætter, vil det nok vise sig, at antallet af vore aktiviteter stiger – men nok ikke så meget!

O.B.

Tønder amtskreds

Egnsvandringen 1986 gik til Kobberrmølle med afgang fra Tønder med bus. Der var over 60 tilmeldinger, så en del måtte køre i privatbiler. Skoleleder Bodo Daetz fra den danske skole i Kobberrmølle ledede en byvandring omkring de gamle fabriksbygninger og de tilstødende arbejderboliger, der er bygget

efter de samme tegninger som Nyboder. Den medbragte kaffe blev nydt i skolens gymnastiksal, efter at Bodo Daetz havde holdt et meget interessant foredrag om Kobbermøllen, der er grundlagt her ved Krusåen af Christian d. 4., og har bestået i ca. 350 år til den blev nedlagt i 1962. Den var en gang en af de betydeligste fabriksvirksomheder i Danmark. Efter kaffen deltes forsamlingen i 3 hold, der efter tur var med Bodo Daetz hjemme, hvor vi så hans smukke have og hjem med hans værdifulde samlinger af brugsting i kobber og messing fremstillet i tidens løb på kobbermøllen. En meget vellykket tur i godt vejr.

Tirsdag d. 4. november havde amtskredsen indbudt bestyrelsesmedlemmer i de lokalhistoriske foreninger og arkiver til det kontaktmøde, der årligt holdes i amtskredsen. Denne gang i Skærbæk. Vi mødtes på Skærbæk museum, og efter at have set museet var der kaffebord på den gamle Melby kro. Hans H. Worsøe og Henrik Fangel indledte en drøftelse af et nærmere samarbejde mellem Historisk Samfund og de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Der var mange deltagere i mødet.

Den 10. februar var vi medindbyder til afstemningsfest i Skærbæk, i år med Karl Otto Meyer, Skovlund som taler. Den årlige generalforsamling afholdtes d. 16. marts 1987 på »Tønderhus«. Formanden udtalte mindeord over kassereren Carl Nielsen, som døde d. 11. marts. I hans sted valgtes Peter Madsen, Løgumkloster.

Højskolelærer Peter Holst, Rødding holdt et godt foredrag om Provisorietiden i Danmark.

E.P.

Sydslesvigsk amtskreds

I det forløbne år arrangerede vi seks møder med en række spændende foredrag om historiske emner.

Den 3. september 1986 talte Jørgen Skårup om Undervandsarkæologi på Dansk Bibliotek, Husum, 28. oktober Aldona Christina Schiffmann om Heksen: myten og virkelighed på Dansk Bibliotek, Slesvig. 6. november holdt Bjørn Poulsen foredrag: Okser, korn og guldmønter i Sydslesvig i senmiddelalderen, ligeledes på Dansk Bibliotek, Slesvig, mens Hans H. Worsøe den 12. november gennemgik Slægtsforskning i Nord- og Sydslesvig på Dansk Bibliotek, Husum. Den 4. marts 1987 tog H. V. Gregersen emnet: Kong Gudfred og hans mænd op på Dansk Bibliotek, Husum, og den 7. marts sluttede sæsonen med Ole Harck som leder af en ekskursion til Den jødiske Synagoge i Rendsborg.

Sæsonen kan karakteriseres som tilfredsstillende.

For at aflaste vor i fjor nok så anspændte økonomi arrangerede vi møderne sammen med Folkeuniversitetet i Sydslesvig – og vi vil fortsætte dette gode samarbejde i det kommende år.

J.R.

Årsberetning 1986–87

ved Hans H. Worsøe

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt sit årsmøde på restaurant Broager den 10. maj 1987, hvor ca. 120 medlemmer var kommet til stede. Efter at formanden, Hans H. Worsøe, havde budt velkommen, sang forsamlingen uden brug af sangbøger – »Jeg elsker de grønne lunde«, alle vers!

Efter at skatterådsformand Svend Lyck var valgt til dirigent aflagde formanden styrelsens beretning:

I sin sidste årsberetning kunne Poul Andersen i 1986 se tilbage på fem virksomme år som formand for Historisk Samfund. Gennem disse fem år satte han gennem sit altid engagerede og idérige arbejde sit præg på Historisk Samfund, et præg som vi vil bestæbe os på at bevare. Dette betyder naturligvis ikke, at styrelsen ikke fremover vil bringe fornyelse ind i arbejdet og søge at tilpasse Historisk Samfund efter den udvikling, som sker i samfundet i almindelighed og i det lokalhistoriske arbejde i særdeleshed. Men netop dette stadige krav om fornyelse var måske karakteristisk for Poul Andersen som formand. Det var således ham, der på bestyrelsesmøderne i de sidste to år rejste spørgsmålet, om Historisk Samfunds nuværende *struktur* var tidssvarende. Diskussionen herom er fortsat inden for styrelsen i det sidste år og har også været ført med amtskredsbestyrelserne. En overgang så det ud til, at vi havde fundet en løsning, som betød et nærmere samarbejde med såvel de lokalhistoriske arkivers organisation (LASS) som med de enkelte lokale historiske foreninger, således at disse blev direkte repræsenteret i vor styrelse. Imidlertid viste det sig, at forholdene var så forskellige fra amtskreds til amtskreds, at vi foreløbig har opgivet at ændre strukturen og dermed vore love. I stedet har vi forsøgt at intensivere arbejdet i amtskredsene bl.a. ved at øge tilskuddene til deres arbejde og ved at opfordre til, at man i amtskredsene i videst muligt omfang inddrager de personer, der i forvejen er engagerede i et lokalt historisk arbejde, lad os bare sige på græsrodsplan, i Historisk Samfunds arbejde, således at der kommer et bredere samarbejde mellem ligeberettigede samarbejdspartnere.

Også på organisationsplan har vi etableret et fastere samarbejde, som vi håber, at de implicerede foreninger HS, LASS samt Als og Sundeved fremover kan have glæde af. I 1986 afholdt Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger, som er en af sektionerne under Dansk historisk Fællesforening, på Folkehjem i Aabenraa en såkaldt temadag om Det specielt sønderjyske. Dagen blev en stor succes, og det blev

derfor besluttet, at de tre organisationer Historisk Samfund for Als og Sundeved, LASS og Historisk Samfund for Sønderjylland i samarbejde skulle arrangere en ny temadag i 1987 med emnet »formidling«. Selvom tilslutningen var knap så stor, ialt havde ca. 45 deltagere tegnet sig, har vi været tilfredse med arrangementet, som fandt sted d. 25 april på Folkehjem. Vi vil derfor gøre forsøget igen til næste år, justeret efter de erfaringer, som vi også indhøstede. Jeg skylder at tilføje, at begge temadage var beregnet for bestyrelsesmedlemmer af de forskellige foreninger, og at Henrik Fangel som lokalhistorisk konsulent stod for det praktiske arrangement i år. Vi regner fremover med et udbygget samarbejde med LASS og Als og Sundeved om de konkrete opgaver, som bedst kan løses i flok.

På trods af, at vi i det forløbne år har sat ekstra kræfter ind på arbejdet ude i amtskredsene, er det ikke gået ud over vores *publikationsvirksomhed*. På årsmødet i Gram kunne Poul Andersen annoncere, at to publikationer var nært forestående, nemlig professor dr. phil. *Otto Norns* statelige værk *To grænseslotte om Gottorp slot og Koldinghus* og *Ib Andersens* grundige og omhyggelige *Ensted sogns gårde og slægter*. Alene de to bogtitler siger noget om den spændvidde, vi tilstræber i vore bogudgivelser, afgørende er indholdets kvalitet, som skriftudvalget nidkært våger over. Begge de to omtalte bøger blev derfor også godt modtaget, og medens vi med *Ib Andersens* bog tilgodeså det lokale behov for viden om det nære, fik vi med *Otto Norns* bog lejlighed til at præsentere *Historisk Samfunds* bøger for mange historisk interesserede, som ikke på forhånd kendte meget til os. Vi håber, at vi også på lidt længere sigt kan fastholde deres interesse for sønderjysk historie. Også vor næste publikation dr. phil. *H. V. Gregersens Reformationen i Sønderjylland* må siges at have interesse langt ud over landsdelens grænser som den første samlede fremstilling på dansk af den specielle sønderjyske reformationshistorie, som jo foregreb reformationen i Danmark. Det var derfor heller ikke nogen tilfældighed, at bogen netop udkom i 1986, 450 året for reformationenens gennemførelse i Danmark. Bogen har fået meget fine anmeldelser både for sine videnskabelige kvaliteter og for sin læselighed, og jeg kan derfor ikke lade være med at citere følgende fra *Kristeligt Dagblads* anmeldelser: Der kan ikke være tvivl om, at denne bog ... i de næste mange år vil være standardværket om Sønderjyllands reformationshistorie. Den samler alt, hvad vi ved om de afgørende år fra 1517 til 1544 i en rolig fremadskridende, kronologisk fremstilling, som er nøgtern og somme tider også munter i sin vurdering og overordentlig hjælpsom

over for læseren ...«. Tak til Carlsbergfondet og andre fonde for god støtte. Med den næste, og indtil nu seneste publikation, foretager vi igen et af de store spring. Næsten 400 år frem i tiden, frem til vor egen tid med gårdejer Hans Andersen, Kongsbjergs bog *Landeværnet – et tilbageblik*, som udkom i forbindelse med 60-årsdagen for landeværnets stiftelse i 1927. Hans Andersen var landeværnets første formand og beklædte formandsposten frem til 1963. I forbindelse med hans 80-årsdag i 1966 blev et begrænset oplag af erindringerne overrakt ham, og på grundlag af dette tryk er nyudgaven fremstillet, men forsynet med en indledning af professor dr. phil. Troels Fink, der sætter både Landeværnet og Hans Andersen ind i den historiske sammenhæng og et videre perspektiv. Historisk Samfund er Landeværnet meget taknemmelig, fordi det har betalt trykningen og ved sin formand gårdejer Bahne Nicolaisen på alle måder bakket op om projektet. Med Hans Andersens bog har vi fået sat gang i den lille serie af sønderjyske levnedsløb igen, og vi håber meget, at det kan blive en årligt tilbagevendende begivenhed, at der udkommer et bind i denne række, som vi har erfaring for når ud til andre læsere end de undertiden lidt tungere værker i skriferækken. I skriftudvalget tumles der med mange planer i begge serier og uden at gå i enkeltheder kan vi godt love, at der kommer mindst et nyt bind i skriferækken, muligvis hele tre inden jul eller under alle omstændigheder inden næste årsmøde. Også vor studieserie har noget undervejs, men selvom Historisk Samfund i 1986 takket være et stort tilskud fra Dansk Kultursamfund har været i stand til at anskaffe et moderne *EDB-tekstbehandlingsanlæg*, har vi ikke haft den fornødne skrivekapacitet til overs til de store renskrivningsopgaver, som det er at fremstille bøger til studieserien, ud over Ib Andersens bog.

Vor medlemspublikation *Sønderjyske årbøger* udkom som den skal i pæn tid før jul og var i sit indhold forhåbentlig lige så afvekslende og indholdsrig, som medlemmerne forventer det. Selv synes vi i det mindste, at det var endnu en vellykket årgang, som belyste mange forskellige sider af sønderjysk historie fra middelalderen i Tønder og Højer frem til fru Bentholms erindringer, der slutter i 1957 og fra sælhundefangst til skolehistorie – mere alsidigt kan det næppe være.

Når dertil kommer et stort afsnit med anmeldelser og beretninger fra mange historiske institutioner og foreninger i landsdelen, mener vi at vore medlemmer er blevet godt orienteret.

Heldigvis er der dog en del af vore medlemmer, men alligevel rundt regnet kun omkring en trediedel, der ud over årbogen har ønsket at

få del i det læsestof, som formidles gennem *Sønderjysk Månedsskrift*. Den nye trepersoners redaktion, Inge Adriansen, Steen Andersen og Henrik Fangel er med stor energi gået i gang med at løfte arven efter fru Inger Bjørn Svenssons lange redaktionstid. En del af deres nye ideer er allerede blevet praktiseret – bl.a. den faste rubrik »Det sker, på de nordslesvigske museer«, andre er på vej. Samtidig gøres et intenst arbejde for at skaffe nye abonnenter, og her bistås de af vort nye *Initiativudvalg*. Kampagnerne er begyndt at give resultat, men vi synes stadig, at mange flere af vore medlemmer også kunne have fornøjelse af månedsskriftet. Det er nødvendigt med flere abonnenter af hensyn til økonomien – der er desværre stadigvæk underskud – selvom der er besparelser ved bl.a. ETB.

Den store egnsvandring blev igen i år et tilløbsstykke, således at vi måtte gennemføre med maximumdeltagerantal, ca. 100 hver dag, både lørdag og søndag i den første week-end i september. Som hovedmål havde turen det nye vikingemuseum i Hedeby, men derudover besøg i Nydamhallen ved Gottorp slot og i Slesvig Domkirke, hvor pastor Svendsen viste rundt og fortalte. Pladsforholdene på vikingemuseet tillod ikke en egentlig guidning og det faktum, at teksterne endnu kun er på tysk var nok en gene, og det er da også blevet foreslået, at Historisk Samfund skal rette en henvendelse til museet om danske tekster. Da disse imidlertid så videt vides er under planlægning, har vi valgt at se tiden lidt an. På spadsereturen på halvkredsvolden fik deltagerne lejlighed til at høre lidt nærmere om stedet og gennem dr. phil. Ole Harcks foredrag på Hotel Skandia under det afsluttende kaffebord fik man placeret det man havde set, i den rette historiske sammenhæng.

Selvom det ikke er Historisk Samfund, der stod for arrangementet, vil jeg gerne omtale *Mindefesten på Folkehjem* d. 12. februar 1987 i anledning af 50 års dagen for stiftelsen af H. P. Hanssens Mindefond. Da H. P. Hanssen dels var redaktør af de gamle Sønderjyske Årbøger, dels var medvirkende til Historisk Samfunds stiftelse og dertil Historisk Samfunds første formand var det naturligt, at Historisk Samfund om formiddagen nedlagde en krans på H. P. Hanssens grav og om eftermiddagen overbragte sin hilsen. Da H. P. Hanssens mindefond i efteråret havde bevilget Historisk Samfund et beløb til afskrivning af H. P. Hanssens *brevveksling med Nis Nissen, Nordborg*, kunne vi gøre dette ved at overrække et eksemplar af F. S. Grove-Stephensens maskinskrivne register til brevene til mindefondets formand, fhv. departementchef Gudrun Refslund Thomsen. Et eksemplar af registeret, der

åbner for de over 600 breves meget vidtspændende indhold, er tilgængeligt på landsarkivet, medens der endnu ikke er truffet afgørelse om en evt. direkte udgivelse af udvalgte breve.

Det skal også nævnes, at Historisk Samfund i årets løb har haft en henvendelse fra udvalget til restaurering af *skanse II på Dybbøl*. Henvendelsen er blevet behandlet på et styrelsesmøde. Der var i styrelsen enighed om, at vi naturligvis støtter ethvert initiativ, der går ud på at styrke interessen for vor landsdels historie, og at der er behov for en bedre information om, og derved forståelse af, de begivenheder, der knytter sig til Dybbøl Mølle og banke. I overensstemmelse med Historisk Samfunds hidtidige holdning mente styrelsen imidlertid af principielle grunde ikke, at den kunne tage stilling til konkrete enkeltprojekter, der lå udenfor Historisk Samfunds sædvanlige opgaver. Vi håber fra styrelsens side, at medlemmerne her på generalforsamlingen vil bakke dette synspunkt op.

Også i den forløbne vinter har vore trofaste kursusledere på LA. i Aabenraa arrangeret et velbesøgt program med instruktion i Slægtshistorisk arbejde. Slægtshistorie kan ofte være en meget personlig indgang til en bredere historisk og specielt lokalhistorisk interesse. Vi er bl.a. derfor meget glade for denne virksomhed, som vi håber og tror fortsætter i årene fremover.

Der er i årets løb blevet gjort et stort arbejde på Historisk Samfunds kontor af vore faste og også af vore midlertidige medarbejdere. Vi har her i det tidlige forår måttet tage afsked med vor trofaste medarbejder gennem 12 år, Erik Jørgensen som af helbredsårsager måtte opgive at fortsætte sit job. Vi har overfor Erik Jørgensen givet udtryk for vor påskønnelse af hans arbejde og vil gerne gentage det her. Jeg vil ligeledes takke vore andre medarbejdere, frivillige såvel som aflønnede for et godt og engageret arbejde. Det samme gælder styrelsen, hvor jeg finder ganske særlig anledning til at takke initiativudvalget og initiativtagerne til dette. Der er tale om et nyt og friskt indslag i arbejdet, som allerede har givet gode resultater bl.a. ved Sønderjysk Månedsskrift, og som efter vor bedste overbevisning vil bringe endnu flere i de kommende år. Det vil gøre Historisk Samfund kendt hos mange, som ikke ved, hvad vi står for, og det vil uvilkårligt få en gunstig indflydelse på vort medlemstal, som ved udgangen af året var på 2877 og pr. 1.5.87 på 2943. Vi skulle meget gerne snart igen op over »det magiske tal« 3000, og jeg vil gerne slutte her med en appel til alle medlemmer om at støtte initiativudvalgets arbejde, således at dette mål kan nås.

Herefter aflagde kassereren, Rasmus Callesen, det reviderede regnskab. Efter enkelte spørgsmål til beretning og regnskab godkendtes begge enstemmigt.

På valg var Steen W. Andersen, Rasmus Callesen, Lars N. Henningsen og Sven Oksen. Sidstnævnte ønskede ikke genvalg. Endvidere ønskede Dorrit Andersen at udtræde af styrelsen. Steen W. Andersen, Rasmus Callesen og Lars N. Henningsen blev genvalgt og nyvalgt blev forskningsstipendiat Hans Schultz Hansen, Flensborg. Formanden bragte en tak til Dorrit Andersen for hendes store arbejde med redaktionen af Sønderjyske Årbøger, som hun havde været med i 1972-78 og 1982-87. Svend Lyck og Sven Andresen genvalgtes som revisorer.

Efter kaffebordet talte direktøren for Institut for Grænseregionsforskning, Johan Peter Noack, om »Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-33«. I foredraget skildredes bl.a., hvorledes de skiftende økonomiske forhold i det omgivende tyske samfund øvede indflydelse på mindretallets omfang og sammensætning. Også mindretallets kontroversielle stilling i dansk politik blev inddraget.

Foredraget førte til en livlig diskussion, hvori flere af de tilstedeværende tog del.

Efter årsmødet var Broager kirke åben for besigtigelse, og her orienterede gårdejer Svend Hollensen om kirken og dens historie.

Driftsregnskab for året 1. januar–31. december 1986

Udgifter

Sønderjydske Årbøger	184.868,74
<i>Sønderjydske månedsskrift</i>	
Trykning	158.485,96
Lydbånd	5.746,89
Forsendelse	24.488,52
Honorarer	13.157,10
Egnsvandring	<u>201.878,47</u>
Udgivelse af skrifter	36.017,83
Porto	171.832,86
Lønninger	38.611,62
Møder	66.768,01
Kontorudgifter	5.525,20
Brochurer	10.098,32
Telefon	3.634,60
Slægthistorisk kursus	3.079,34
Årsmøde	5.612,60
Kontingent til SLF	4.836,32
Amtskredsene	3.170,00
Div. udgifter	10.842,05
Varme & El	12.020,06
Tekstbehandlingsanlæg	14.001,44
Kopimaskine	40.279,00
Foreningsservice, forsikring, gebyrer, lønservice	1.639,34
Repræsentation & Tilskud til foreninger	8.690,13
Omkostninger i alt	<u>10.903,05</u>
Årets overskud	834.308,98
Balance	<u>11.747,90</u>
	<u>846.056,88</u>

*Status pr. 31.12.1986**Aktiver*

Beholdning i pengeinstitutter	588.179,50
Girobeholdning	34.681,73
Kassebeholdning	1.650,01
Tilgodehavender	6.350,00
Tilgodehavende for moms	42.221,60
Balance	<u>673.082,84</u>

Indtægter

Medlemskontingent		154.310,75
<i>Sønderjyds månedsskrift</i>		
Abonnenter	125.863,90	
Tilskud	35.000,00	
Lydbånd	3.934,40	
Annoncer	11.000,00	
Ældre månedsk.	4.477,08	180.275,38
Salg af skrifter		134.889,85
Tilskud til skrifter		168.030,00
Tilskud i øvrigt		90.600,00
Egnsvandring		30.250,00
Slægtshist. kursus		5.550,00
Renteindtægter		61.038,76
Portoindtægter		18.670,81
Div. indtægter		2.441,33

Balance	<u>846.056,88</u>
-------------------	-------------------

Passiver

Egnsvandringssfond	13.000,00
Henlagt til:	
Biografier	30.000,00
Årbogsregister	150.000,00
Aabenraa Byhistorie	212.514,58
Andre udgivelser	200.000,00
Overført til næste år	67.568,26
Balance	<u>673.082,84</u>

Aabenraa, den 6.2.1987
RASMUS CALLESEN

Ovenstående regnskab har vi gennemgået og fundet i orden.
Bilagene er ved stikprøve gennemgået, og beholdningerne
er afstemt efter kontoudtog og saldomeddelelser.

Aabenraa, den 15.4.1987
Sign. *Svend Lyck* sign. *Sv. Andresen*

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1986 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle de nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, tilmeldt i tiden 1. januar–31. december 1986.

Pr. 31. december 1986 udgjorde medlemstallet 2863, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by og amt	619
Sønderborg by og amt	308
Tønder by og amt	350
Aabenraa by og amt	680
Sydslesvig	170
Udlandet	18
Øvrige Danmark	717

Døde 1986

Andresen, Andreas, lærer, Augustenborg
 Andresen, Sigurd, kriminaldommer, Haderslev
 Berner, Louise, kammerherreinde, Holsteinhuus, Fåborg
 Boysen, Aage, gårdejer, Høkkelbjerg, Christiansfeld
 Bromand, Jørgen, gårdejer, Almsted
 Carstensen, Ina, fhv. skoleråd, Husum
 Christensen, V. Nørlund, pastor emeritus, Haderslev
 Davidsen, Iver, muremester, Vojens
 Fedders, Ulla, overlærer, Slesvig
 Hjerrild, H. K., landsretssagfører, Ribe
 Iversen, Aage, assurandør, Vejle
 Jørgensen, Otto, distriktoldchef, Marstal
 Larsen, Børge, redaktør, Aabenraa
 Moldt, Claus, skoleinspektør, København
 Møller, Hans J., læge, Guderup
 Møller, Jørgen Monrad, forstander, Fynshav
 Nielsen, Mads H., fuldmægtig, Vojens

Otte, Mads, gårdejer, Sommersted
 Pedersen, John H., Sædding, Esbjerg
 Petersen, H. J., Kollund
 Petersen, Johs., skoleinspektør, Jejsing
 Rothe, Einar, fhv. toldinspektør, Birkerød
 Seeber, Bernhard, fhv. sademagermester, Hejsager
 Schildt, Marius, fhv. postbud, Aabenraa
 Schmidt, Antoni, bygmester, Skærbæk
 Stenz, Chr., viceskoleinspektør, Aabenraa
 Stokbæk, Holger, lærer, Emmerlev
 Thomsen, Andr., viceskoleinspektør, Haderslev
 Toldam, M., matrikelinspektør, Tønder

Nye medlemmer 1986

Andersen, Aksel, statsaut. ejendoms-mægler, Aabenraa
 Andersen, Bent, Vester Sottrup
 Andersen, Erling, pastor, Aabenraa
 Andersen, Hans August, Gl. Bjert
 Andresen, Carl, Sønderborg
 Andresen, Gerd Carlé, København
 Andresen, Steen, ingeniør, Augustenborg
 Anker, Flemming, sognepræst, Jegerup
 Appel, Thorkild, direktør, Aabenraa
 Asmussen, Jytte, Torp
 Brasinski, Jan, lærer, Vojens
 Benzon, Cecilie von, Rinkenæs
 Birk, Peter Boy, assurandør, Aabenraa

- Borgaa, B. og M. H., Aabenraa
 Brodersen, Aksel, forretningsfører, Rødekro
 Bækhoj, Jens, Aabenraa
 Callesen, Anne Margrethe, Vejle
 Christensen, Anne og Børge Lind, Vejle
 Christensen, Henrik, lærer, Aabenraa
 Christensen, Julius, Sønderborg
 Christensen, Kjeld, Lunderskov
 Christiansen, Helga Koberg, Kolding
 Conradsen, Ralf, Bolderslev
 Dall, Ejner, Bjert
 Dall, Emma, Bjert
 Dalkild, Nan Chr. Ploug, Hvidovre
 Damgård, P., Fredericia
 Damsgård, Jørgen, Ølgod
 Drasbeck, Finn, Sønderborg
 Daabeck, Frederik, Aabenraa
 Ebbesen, Gunnar, Kolding
 Elmholt, Leo, Vejle
 Elmsted, P., Kolding
 Eltvød, Willy, revisor, Hostrupskov
 Enderlein, Finn Erik, konsulent, Aabenraa
 Enemark, Nis, assurandør, Løjt Kirkeby
 Erichsen, P. A., Stubbæk
 Eriksen, Erik Nordfred, grosserer, Aabenraa
 Eriksen, Henrik, Fjordvang
 Fabian, Hans Henrik, kørselsleder, Aabenraa
 Fallesen, Hans, kaptajn, Aabenraa
 Galby, Jette, fysioterapeut, Aabenraa
 Genster, Helge, Sønderborg
 Hansen, Claus, bankfuldmægtig, Aabenraa
 Hansen, Ejler, bogholder, Aabenraa
 Hansen, Finn, amtskommunaldirektør, Aabenraa
 Hansen, Hanne og Per Stenhuus, Hjordkær
 Hansen, Hans J., civiløkonom, Vejen
 Hansen, Helmut, Aabenraa
 Hansen, Inger og Flemming Biehl, Aabenraa
 Hansen, Ingrid Hjorth, bibliotekar, Rinkenæs
 Hansen, J. K., Aabenraa
 Hansen, Jens-Ove, Guderup
 Hansen, Knud, marketingsassistent, Aabenraa
 Hansen, Ole Boubjerg, antikvitethandler, Aabenraa
 Hansen, Ole Spetler, eksportchef, Vojens
 Hansen, Ove, mejerist, Aabenraa
 Heissel, gårdejer, Hoptrup
 Holm, Bergliot, fysioterapeut, Aabenraa
 Holt, Flemming, bankfuldmægtig, Graasten
 Horst, Manfred, Kolding
 Hoptrup Sogns Lokalhistoriske forening
 Iversen, Briks, boghandler, Baså
 Jacobsen, Inge Lise og Peter, Aabenraa
 Jacobsen, Nis, Aabenraa
 Jensen, Alf Byge, ingeniør, Aabenraa
 Jensen, Egon, Kollund
 Jensen, Egon, skiltemalermester, Aabenraa
 Jensen, Henning, Augustenborg
 Jensen, Inga, Kolding
 Jensen, Jens, pastor, Bylderup Bov
 Jensen, Karsten, direktør, Aabenraa
 Jensen, Maren og Rolf, Aabenraa
 Jensen, Thue Raakjær, Brabrand
 Jepsen, Svend Jacob, Aabenraa
 Jessen, A. L., skoleinspektør, Genner Strand
 Jessen, Peter, købmand, Aabenraa
 Johannsen, Mathias, Varde
 Johansen, Niels, Vojens
 Josefsen, Marie, Sønderborg
 Juhl, Johannes, disponent, Aabenraa
 Jørgensen, H. C. Rudbeck, Aabenraa
 Kindberg, Bodel, Aabenraa
 Kloster, Jørgen, Århus
 Knudsen, Svend Brandt, Bagsværd
 Kraft, Inga, blomsterhandler, Aabenraa
 Kristensen, Niels, Brændstrup
 Lassen, Margit, Sønder Brarup
 Lindgreen, Karin, Aabenraa
 Lorenzen, Carl, forvalter, Aabenraa

- Lund, Anders, restauratør, Aabenraa
 Lund, Laurids, tømremester, Over Jerstal
 Lycke, Peter, gårdejer, Aabenraa
 Lysgaard, Helga, Højer
 Madsen, Anne, Torp
 Madsen, Martha, fuldmægtig, Aabenraa
 Madsen, Verner, revisor, Aabenraa
 Majeske, Bente, Frederiksberg
 Markussen, Rasmus, Mjolden
 Melchertsen, Hans, advokat, Aabenraa
 Meldgaard, Peter, Aabenraa
 Meyer, Karin og Svend, Aabenraa
 Mikkelsen, Christian, pedel, Styding
 Mohnsen, Hans J., revisor, Kalundborg
 Munk, Søren, forstander, Aabenraa
 Müller, Horst, Holstebro
 Møller, Iver, politimester, Graasten
 Møller, Jørgen, gårdejer, Søgaard
 Nedell, Ulrich, Rødekro
 Nielsen, Anne Dorthe Schmidt og Sverre, Aabenraa
 Nielsen, Bent, Højbjerg
 Nielsen, C. Borregård A/S, Aabenraa
 Nielsen, Christian, Broager
 Nielsen, Christina, pens. overlærer, Middelfart
 Nissen, Falle Lildholdt, kaptajn, Aabenraa
 Nielsen, Ole Søren, adjunkt, Aabenraa
 Nielsen, Svend, lærer, Fredericia
 Nøkkentved, Kirsten, Kolding
 Nørby, Asta, sekretær, Løgumkloster
 Nørholm, Inger, Sønderborg
 Olesen, Anna, Røllum
 Olsen, Annelise, apoteker, Aabenraa
 Paris, Jytte, overassistent, Hedehusene
 Petersen, Andreas, Sønderborg
 Petersen, Bent Ole, konstruktør, Aabenraa
 Petersen, Hans, landmand, Tønder
 Petersen, Vald., Kolding
 Ploog, Jane, lærer, Tommerup
 Ries, Jacob, Haderslev
 Runz, Olaf, adjunkt, Slesvig
 Schmidt, Anne, Bramminge
 Schmidt, Christian, fuldmægtig, Aabenraa
 Schou, Britta, bankassistent, Aabenraa
 Selberg, Annelise, Padborg
 Sivesgaard, Søren S., bankassistent, Aabenraa
 Skærbæk, Aage, ungdomsskoleinspektør, Aabenraa
 Sloth, Johanne Fauerskov, Bevtoft
 Smidt, Karen Hohneu, Agerskov
 Solhøj, Knud, Padborg
 Staugård, Ingeborg, Torp
 Svendsen, Agnes, bibliotekar, Vojens
 Sørensen, C. H. Ravn, øjenlæge, Vedbæk
 Sørensen, Ole, Christiansfeld
 Therkildsen, Ellen, Børkop
 Thomsen, Chr., Sønderborg
 Thomsen, Holger, Sønderborg
 Todsen, Peter, Aabenraa
 Tygesen, Erik, bankfuldmægtig, Graasten
 Tygesen, Hans Holm, restauratør, Haderslev
 Wendelboe, Udun, Aabenraa
 Aarestrup, Nis, overlærer, Gl. Skovbøl